

તેવો એક પુરુષ છે. તે કોઈ શૂન્ય એકાંત સ્થાનમાં ઉત્પન્ન થયો છે અને તે આકાશમાંના (ભ્રાંતિ વડે પ્રતીતિમાં આવતા) અનેક મિથિય રંગોની પેઠે અને મરુભૂમિમાં (ભ્રાંતિ વડે પ્રતીતિમાં આવતાં) ઝાંઝાનાં જળની પેઠે મિથ્યારૂપે તે શૂન્ય સ્થાનમાં જ રહે છે. એ ઠેકાણે મિથ્યાપુરુષ વિના બીજું કશું છે નહિ અને જે કાંઈ છે, તે મિથ્યાપુરુષથી જુદું ન હોવાથી તેરૂપ જ છે; તથા જે કાંઈ એ જુદું કોષે છે તે (પોતાના રૂપ જ છતાં) ભ્રાંતિ વડે મિથ્યા આભાસરૂપે જ છે; પરંતુ દુષ્ટ બુદ્ધિવાળો મિથ્યાપુરુષ સાચી વાત કોષી શકતો નથી. એ મિથ્યાપુરુષ ન્યારે મોટો થયો, ન્યારે તેને 'હું આકાશનો છું,' આકાશ રૂપ છું અને આકાશ મારું છે, તેથી એ આકાશની (કોઈ ઉપાધિ વડે બાંધી લઈ) હું રક્ષા કરું' એવો એણે પાકો નિશ્ચય કર્યો. પોતાને પ્રિય એવા આકાશને 'હું કોઈ ઉપાધિમાં (ઘટ-મહાદિક્ષમાં) સ્થાપન કરી પોતાની મેળે જ તેની આદરથી રક્ષા કરું' એમ વિચાર કરી એ મિથ્યા પુરુષે આકાશની રક્ષા કરવા માટે એક ઘર બનાવ્યું; અને તેની અંદરના ભાગમાં 'મેં આકાશની રક્ષા કરી છે તથા આ આદર્શ આકાશ મારું છે' એવું તેણે અભિમાન બાંધ્યું. હે રામચંદ્રજી! પછી તે ઘરના આકાશથી જ એ સંતુષ્ટ થયો હતો. પરંતુ જેમ શરદઋતુ ખેસતાં વરસાદ નાશ પામી જાય અને પવન વડે જેમ તરંગ નાશ પામી જાય, તેમ કાળે કરીને તે મિથ્યાપુરુષનું એ ઘર પડી ગયું. 'હે ઘરના આકાશ! તું નષ્ટ થઈ ગયું? તું ક્ષણવારમાં ક્યાં જતું રહ્યું? મહાઅપેદની વાત છે કે તું સ્વરક્ષ છતાં ભગ્ન થઈ ગયું?' આ રીતે એ આકાશનો તેણે શોક કરવા માંડ્યો, એ રીતે અનેક પ્રકારે શોક કરી, એ દુષ્ટ બુદ્ધિવાળા અજ્ઞાનીએ ફરી તે જ ઠેકાણે આકાશની રક્ષા કરવા માટે કૂવો બનાવ્યો અને એ કૂવાના આકાશમાં 'તે મારું છે' એવી મમતા વડે બાંધાઈ તેની રક્ષા કરવા લાગ્યો. પછી સમય ગતાં તેનો એ કૂવો પણ ધૂળ-માટી આદિથી પુરાઈ નાશ પામ્યો.

ત્યારે એ મિથ્યાપુરુષ શોકમાં રૂખી ગયો. કૂવાના આકાશ માટે ઘણો ઘણો શોક કરી તેણે તરત એક કુંભ (ઘડો) બનાવ્યો અને 'તે ઘડાનું આકાશ મારું છે' એવી મમતા વડે બાંધાઈ તેની રક્ષા કરવામાં સાવચેત રહી તેથી જ (મન વડે) પરમ સુખને તે પ્રાપ્ત થયો. હે રામચંદ્રજી! કાળે તેના એ કુંભનો પણ નાશ કરી દીધો; કેમ કે દુભાગી પુરુષ જે દિશા તરફ જાય તે દિશામાં (પોતાના દુર્ભાગ્યના યોગથી) નાશને (દુર્દશાને) પ્રાપ્ત થાય છે. પછી તેણે ઘડાના આકાશ માટે કેવેલોક (શોકપૂર્વક) પ્રલાપ કર્યા પછી, આકાશની રક્ષા કરવા માટે પ્રથમ પ્રમાણે જ એક કુંડ બનાવ્યો અને તેમાં મમત્વ બાંધી એ કુંડના આકાશની રક્ષા કરતો હતો. એ મિથ્યા પુરુષનો તે કુંડ પણ કોઈ કાળે જેમ બંધારું તેજથી નાશ પામી જાય, તેમ નાશ પામી ગયો. તેથી તેણે કુંડના આકાશનો શોક કરવા માંડ્યો. કુંડના આકાશનો શોક કરી રક્ષા પછી આકાશની રક્ષાને માટે તેણે ચારે દિશાઓમાં સભાના આકાશનાં ઘરોવાળું એક મોટું સભાગૃહ બનાવ્યું અને તે સભામંડપની રક્ષા કરવામાં પોતાનું મન પરોવી તે રૂપે જાણે ન થયો હોય તેમ તે રહેતો હતો. જેમ જૂનાં પાંદડાંને વાયુ ઘસડી જાય, તેમ સર્વ પ્રજાને ગળી જનારા કાળે તેનું એ સભાગૃહ પણ નષ્ટ કરી દીધું, તેથી એ મિથ્યાપુરુષ ખૂબ જ શોક કરવા લાગ્યો, ચારે દિશાઓમાં સભાના આકાશનાં ઘરોવાળા એ મોટા સભાગૃહનો શોક કર્યા પછી, તેણે આકાશની રક્ષા કરવા માટે વાદળોના જેવા આકાશ-વાળી એક કોઠી બનાવી ને તે કોઠીના આકાશમાં મમતા બાંધી તેની રક્ષા કરવા માંડી. વાયુ જેમ વાદળોને ખેંચી જાય, તેમ તેની એ (ધાન્ય રાખવાની) કોઠી પણ તત્કાળ કાળે હરી લીધી. આથી તેના નાશથી થયેલા શોક વડે એ મિથ્યા પુરુષને ઘણો જ સંતાપ થયો. એ પ્રમાણે ઘર, ચતુઃશાળ (ચાર શાળાઓવાળું મોટું સભાગૃહ), કુંભ, કુંડ અને કોઠી એ વગેરેથી (હાયવોય

કરતાં) એ મિથ્યાપુરુષનો આ અનંત કાળ ચાલ્યો જાય છે. એ રીતે (માયા વડે) પરાધીન એ મિથ્યા-પુરુષ ઘર વડે અને જેમાં પ્રવેશ ન થઈ શકે તે ચા કૂવા, લોહી આદિ ઉપાધિ વડે તે તે પદાર્થની અંદર આકાશને 'આ મારું છે' એવી મુમતાથી તેનું રક્ષણ કરવા ખૂબ પ્રયત્ન કરે છે. વળી તે તે (ગૃહ, કૂપ, કુંભ આદિ) પદાર્થોનું નિર્માણ કરતું, રક્ષા કરેલી તથા પાછો તેનો વિતારા થવો— એ બધામાં અભિમાતને લીધે મૂઢ બની જઈ એ મિથ્યાપુરુષ અતિ ઘાટા બીજાં દુઃખોથી પણ વિશેષ દુઢ (ઘાટા) એવા દુઃખસમુદાયને પ્રાપ્ત થાય છે અને પાછો (દૈવયોગથી) એ દુઃખમાંથી મુક્ત પણ થાય છે. ૧—૩૫

एवं स्थितः स विवक्षो गगनं गुहायां गृह-
गृहेण गह्वरेण किलात्मबुद्ध्या । दुःखान्तराद्-
घनतराद्घनदुःखज्ञातमायात एति च गता-
नितिसंगमूढः ॥ ३५ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં નિર્વાણપ્રકરણના

પૂર્વાર્ધના 'આકાશરક્ષા' નામનો સર્ગ

૧૧૨ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૧૧૩ મો*

મિથ્યાપુરુષના આશ્વાનનું તાત્પર્ય

રામ ઉવાચ

મિથ્યાનરપ્રસંગેન કિં માયાપુરુષઃ પ્રભો ।

ફળિતાડ્યં ત્વયા ક્ષોમાશ્વનં ચ કિમુચ્યતે ॥૧॥

રામ બોલ્યા : હે મહાસમર્થ મહારાજ ! આપે મિથ્યાપુરુષના પ્રસંગથી જે માયાપુરુષ કહ્યો તે શા અભિપ્રાયથી કહ્યો અને આકાશનું રક્ષણ કહ્યું તે પણ શા અભિપ્રાયથી કહ્યું, તે કહો.

વસિષ્ઠ બોલ્યા : હે સમચંદ્રણ ! જે મેં તમને હમણાં કથા કહી તે મિથ્યાપુરુષનું વૃત્તાંત બરાબર રીતે હું તમને સ્પષ્ટ કરી બતાવું છું, તમે

* આ એકસોતેરમા સર્ગમાં મિથ્યાપુરુષ આદિ શબ્દોના અર્થ તથા આખ્યાયિકાનું તાત્પર્ય સ્ફુટ કહી બતાવયે

તે સાંભળો. હે સમચંદ્રણ ! જેમ આકાશ કાંઈ પણ નથી પરંતુ તે એકલી ખાલી જગા છે. તેમ માયા પણ કાંઈ નથી, પરંતુ તેમાં જે આહં-કાર થાય છે તે જ પોલો માયારૂપી યંત્રનો બનાવેલો મિથ્યાપુરુષ સમ જવો. હે સુતીલ સમચંદ્રણ ! માયારૂપી આકાશની અંદર આ સર્વ જગત રહેલું છે, તે જગત સંસારના આરંભમાં અંત ક્રિતાનું, બ્રહ્મ અને ખાલી કલ્પેલું જાણો. એ માયાકાશની અંદર અધિષ્ઠાનરૂપે દુર્લભ રીતે અને (દુઃખ વડે માંડ જાણી શકાય ને રીતે) બ્રહ્મ જ રહેલું. હોય છે, પછી એ માયારૂપ આકાશમાંથી જેમ આકાશમાંથી પ્રથમ શબ્દ ઉત્પન્ન થાય અને પવનમાંથી જેમ પહેલી ગતિ પ્રકટ થાય, તેમ પ્રથમ આહંકાર ઉત્પન્ન થાય છે. એ આહંકાર આનાત્મા છતાં આનામારૂપે બની જઈ આકાશની અંદર વૃદ્ધિ પામી, (અનેક જાતની કલ્પતાઓ વડે) સારાંતરસું આદિ કલ્પી લે છે અને પછી પોતે જ કલ્પી લીધેલ 'હું' એવા પોતાના નામ વડે ઈષ્ટ એટલે ઈચ્છેલી ભસ્તુને મેળવવા અને આનિષ્ટ એટલે અપ્રિય વસ્તુ દૂર કરવા તે યત્ન કરે છે. પોતે આનાત્મા છતાં ક્રૂર એક આત્માની (પોતાની) રક્ષા કરવા માટે પ્રવૃત્તિમાન થઈ ધારણ કરેલા દેહનો નાશ થઈ જાય, તોપણ પોતે વ્યાકુળ બની જઈ કર્મવાસના આદિ અનુસાર બીજા અનેક પ્રકારના દેહોને કલ્પી લે છે. એ આહંકાર જ માયાપુરુષ અને મિથ્યાપુરુષ, એ બંને નામથી કહેવામાં આવ્યો છે. તે (વસ્તુના) અસત્ય છતાં વૃથા, માર માયા વડે જ ઉત્પન્ન થયેલા છે. કૂપ, કુંભ, ચતુઃશાલ અને કુંભ આદિ રૂપે કહેવામાં આવેલા અનેક દેહોને તે કલ્પી લઈ (તેની રક્ષા કરતાં) 'મેં' આત્માની રક્ષા કરી છે. એમ દેહની મર્યોદામાં રહેલા માયામય આકાશરૂપ આત્મામાં તે ભાવના કરે છે. હે સમચંદ્રણ ! હું તમને એ આહંકારનાં નામો કહું તે તમે સાંભળો. એ નામો જગતને આકાર દેખાતા પોતાના વિલાસોથી આત્માને મોહ પમાડે છે. જીવ, બુદ્ધિ, મન, ચિત્તા, માયા,

પ્રકૃતિ, સંકલ્પ, કલના, કાળ અને કળા ઇત્યાદિ નામો અર્હદ્વારના જ પ્રસિદ્ધ છે; અને બીજાં પણ કલપના પ્રમાણે જોડેલાં અર્થવાણાં અનેક નામો વડે એ અર્હકાર હજારોરૂપે પ્રકાશી રહ્યો છે, એ અર્હકારે પૂર્ણપ્રાણી અંદર પોતાની મેળે જ અત્યંત લાંબા શૂન્ય આકાશને કલ્પી લઈ, તેમાં વાયુ આદિ ક્રમ વડે આ જગત વગર બીજી (પામા વિના) ગંધર્વનગરની પેઠે કલ્પી લીધેલ છે અને તેની અંદર એ મિથ્યા-પુરુષ મિથ્યાસુખ-દુઃખોનો અનુભવ કરી રહ્યો છે. જેમ મિથ્યાપુરુષ ઘટ આદિ નામરૂપની ઉપાધિમાં 'આમારું' છે' એવી શંકા વડે આકાશની રક્ષા કરતો હતો અને પછી ઘટ આદિ ઉપાધિ દૂર થતાં, તેમાં રહેલા આકાશ આદિનો શોક કરી (અજ્ઞાનને લીધે) દુઃખી થયો, તે રીતે તમે (અજ્ઞાન વડે) કલેશને પ્રાપ્ત થાઓ નહિ. જે આત્મા આકાશથી પણ વિસ્તારવાળો, શુદ્ધ, સૂક્ષ્મ, શિવરૂપ અને પરમ મંગલ છે, તેને કોણુ લઈ શકે અથવા કોણુ રક્ષા કરી શકે? (કોઈ નહિ.) હૃદયદેશમાં રહેનારા ચિદાકાશનું માત્ર શરીરરૂપી નિવાસસ્થાન નાશ પામી જતાં આત્માનો નાશ થયો એવી શંકાથી પ્રાણીઓ તકામાં શોક કરે છે. જેમ ઘટ આદિ ઉપાધિઓ નાશ પામી જાય, તોપણુ તેમાં રહેલું આકાશ આદિ અખંડિત જ રહે છે, તેમ હેઠોરૂપી ઉપાધિ નષ્ટ થઈ જાય, તોપણુ તેમાં રહેલો નિર્લેપ આત્મા સદાકાળ અખંડિત જ રહે છે. હે સમચંદ્રણ! શુદ્ધ ચૈતન્યરૂપ આત્મા કે જે સૂક્ષ્મ આકાશથી પણ વ્યતિ સૂક્ષ્મ છે અને પોતાના અનુભવરૂપ છે, તે આકાશની પેઠે નાશ પામતો નથી. કોઈ કાળે, કોઈ પણ ક્ષેત્રે, કોઈ પણ વસ્તુ ઉત્પન્ન પણ થતી નથી અને નાશ પણ પામતી નથી; કેવળ બ્રહ્મ જ જગતના વિવર્તરૂપે ભાસે છે અને એ પરમપદ (બ્રહ્મ) સત્ય, અદ્વિતીય, શાંત, આદિ, મધ્ય અને વ્યતથી રહિત તથા ઉત્પત્તિ-નાશથી પણ રહિત છે, એમ (મત વડે) સમજી લઈ તમે સુખી રહો. પરાધીનતા ઉત્પન્ન કરનાર,

સર્વ આપદાર્થોના સ્થાનરૂપ, નિરંતર નહિ રહેનાર, વિવેકરહિત નિંદા અને જેથી નરકપાત વગેરે થાય છે એવા અર્હકારરૂપી પદાર્થને જ્ઞાનથી નિઃશેષ રીતે (દેહ, ઇન્દ્રિય, ત્રિષય આદિ સહિત મૂળ સાથે) ત્યાગ કરી બાકી રહેલા ચૈતન્યમાત્ર પરમપદમાં તમે દૃઢ રીતે સ્થિર થઈ રહેશો તો ઉત્તમતાને પ્રાપ્ત થશો. ૧-૨૧

**સર્વોપદાં નિલયમણ્ણવસસ્વતંત્રમાસન્નપાતમવિ-
વેકમનાયમમમ્ । શોધાદહંકૃતિપદં સ્વકલં
વિમુચ્ય રોપે સુવચ્છપદમુત્તમતાં પ્રયાસિ ॥૨૧॥**

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં નિર્વાણપ્રકરણના

પૂર્વપંક્તિ 'મિથ્યાપુરુષોપાખ્યાન' નામનો

સર્ગ ૧૧૩ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૧૧૪ મો

સદ્-અસદ્ગુણ વિવેચન ઇત્યાદિ

સંક્ષિપ્ત હવાવ

પરસ્માદ્બ્રહ્મણઃ પૂર્વ મતઃ પ્રથમમુત્થિતમ્ ।

મનનાત્મકમામૌગિ તત્સ્વમેવ સ્થિતિ ગતમ્ ॥૨૧॥

વસિષ્ઠ એલ્યા: પ્રથમ સૃષ્ટિના આદિ કાળમાં પરબ્રહ્મમાંથી સર્વ કલ્પનાઓની પહેલાં મહાવિસ્તારવાળું વિચાર કરનારું મન જ ઉત્પન્ન થયું; અને પરબ્રહ્મમાં તે પોતે બ્રહ્મસત્તા વડે જ સત્તાવાળું છતાં પોતે સંકલ્પવિકલ્પો કરી અનેક ભેદભાવોને પ્રકટ કરીને આજ સુધી રહેલું છે. હે સમચંદ્રણ! જેમ ક્ષુદ્રની કળીમાં સુગંધ રહી હોય છે, સાગરમાં મોટા તરંગો રહેલા છે અને સૂર્યનારાયણમાં કિરણોનો સમૂહ રહ્યો છે, તેમ એક જ સત્તાથી બ્રહ્મમાં મન રહેલું છે. એ અદૃશ્ય આત્મતરવ ત્યારે ભુલાઈ જાય, ત્યારે મન આપી અનેક કલ્પનાઓ કરી આ સંસારનું કારણ બને છે; પરંતુ હે સમચંદ્રણ! જેમ રત્નજુમાં ભ્રાંતિ વડે દેખાતો સર્વ રત્નજુ સિવાય

*આ એકસાચોદમા સર્ગમાં અનેક દૃષ્ટાંતોથી સદ્ગુણ અને અસદ્ગુણ વિવેચન થયે અને અસદ્ગુણનો ત્યાગ તથા સદ્ગુણમાં સ્થિરતા સમ્પાદનું બતાવવામાં આવ્યો.

બીજા કોઈ પદાર્થમાંથી પેદા થયું નથી, તેમ મનોમય આ જગત પણ આત્મતત્ત્વ સિવાય બીજા કશામાંથી પેદા થયું નથી. હે સમચંદ્રજી જે પુરુષ સૂર્યનારાયણના કિરણસમૂહને સૂર્યથી જુદી સર્રાવાણો સમજે, તેને તે કિરણસમૂહ સૂર્યથી જુદા જેવા જ ભાસે છે. જે પુરુષે બ્રાહ્મ-બંધને સુવર્ણથી જુદી સર્રાવાણો બ્રહ્મને તેની દૃષ્ટિમાં એ સુવર્ણ નથી, પણ બ્રાહ્મબંધ જ છે. જે પુરુષે સૂર્યનાં કિરણો (સૂર્યની સર્રા વડે જ સર્રાવાણાં હોવાથી) સૂર્યથી જુદાં ન બ્રહ્મનાં, તેની દૃષ્ટિમાં એ કિરણો સૂર્યરૂપ જ છે અને (લેદ્યુમ્બિક્ષીપી વિકલ્પ નહિ હોવાને લીધે) તે પુરુષ પોતે લેદ્યુમ્બિક્ષિને દૂર કરી રહેલો (નિર્વિ-કલ્પ) કહેવાય છે. જે પુરુષે તરંગને જળથી જુદી સર્રાવાણો બ્રહ્મને, તેને તેમાં એક તરંગમુદ્રિ જ રહે છે, જળમુદ્રિ થતી નથી. પરંતુ જેણે એ તરંગ (જળની સર્રા વડે જ સર્રાવાણો હોવાથી) 'જળથી એ જુદો નથી' એમ જાણ્યું, તેને તરંગમાં સામાન્ય જળમુદ્રિ જ થાય છે; અને તે પુરુષને નિર્વિકલ્પ કહેવામાં આવે છે. જે પુરુષે બ્રાહ્મબંધ સુવર્ણની સર્રા વડે જ સર્રાવાણો હોવાથી 'તે સુવર્ણથી જુદો નથી' એવી ભાવના કરી, તે સર્વ કેયૂર આદિ સોનાના આકારોને એક સોનાના રૂપે જ સમજનાર મહામુદ્રિમાન પુરુષ નિર્વિકલ્પ કહેવાય છે. જેણે અગ્નિની જ્વાળાનો સમૂહ અગ્નિથી જુદી સર્રાવાણો બ્રહ્મને, તેને એ જ્વાળાઓમાં અગ્નિમુદ્રિ થતી નથી; પણ જ્વાળાની મુદ્રિ જ રહે છે. છાટી વાદળોની પંકિતના જેવા એ જ્વાળાસમૂહમાં તેના આકારરૂપે થયેલી મુદ્રિ જ્વાળાપાણી દોષ છે અને બ્રાહ્મણ બની જઈ જ્વાળામાં રહેનારા ચક્ષુ, શ્રેષ્ઠગમન, સન્નુતા અને વક્તા આદિ ધર્મોને તેમાં કલ્પી લે છે. જે પુરુષે જ્વાળાઓનો સમૂહ અગ્નિની સર્રા વડે જ સર્રાવાણો હોવાથી અગ્નિથી જુદો નથી એમ જાણ્યું, તેને એ જ્વાળાના સમૂહમાં એક અગ્નિની મુદ્રિ જ હોય છે અને તે પુરુષ નિર્વિકલ્પ કહેવાય છે. જે પુરુષ

નિર્વિકલ્પ છે તે મહાન છે. કદી પણ ક્ષીણ નહિ થનારી (સત્ય) મહામુદ્રિ તેનામાં જ રહેલી છે. અને જે કોઈ મેળવવાનું (અભેદજ્ઞાન) છે, તે તેણે મેળવી લીધેલું છે. એવા પુરુષ મિથ્યા પદાર્થોમાં (સત્ય મુદ્રિ વડે) લોલુપ થતો નથી. સર્વ લેદ્યુમ્બિક્ષિને છોડી દઈ, આત્મતત્ત્વ કે જે કેવળ શુદ્ધ ચૈતન્યમાત્ર છે અને જ્ઞેય (દૃશ્ય) પદાર્થોથી રહિત છે, તેમાં જ તમે દૃઢ થઈને રહો. જેમ પવન પોતાનામાં ગતિને ઉત્પન્ન કરે, તેમ પરમાત્મા પોતે જ જ્ઞાને પોતાની મેળે પોતાનામાં પ્રકટ થઈ સંકલ્પ નામની શક્તિને ઉત્પન્ન કરે, ત્યારે કેમ જાણે પરમાત્માથી જુદું હોય તેવો આભાસ યતાવનાર, સંકલ્પની કલ્પનારૂપ મન (હિરણ્યગર્ભ) થાય છે અને તે જગતરૂપે પોતાના આકારની ભાવના કરવાથી પોતે જ જગતરૂપ બની જાય છે. એ વિશ્વને આકારે સ્ફુરેલા સંકલ્પરૂપ સમશ્ચિચિત્ત (હિરણ્યગર્ભ) આ સર્વ જગતને સંકલ્પો વડે જેવી રીતે કલ્પી કાઢે, તેવી જ રીતે તે કાણુવારમાં થઈ જાય છે. (હિરણ્યગર્ભરૂપ) એ ચિત્ત જ મન, જીવ, અહંકાર, મુદ્રિ ચિત્ત ઇત્યાદિ નામોને પારણ કરી સંકલ્પ વડે કીટપાણી, પ્રજાપાણી, મેરુપાણી, મરુપાણી,* ક્ષિત્ત અને એકલ્પ ઇત્યાદિ ભાવને પ્રાપ્ત થઈ જઈ જગતની સ્થિતિને વિસ્તારે છે અને પછી પોતે જ વિવિધપણાને પામે છે. આ મહાવિસ્તારવાળું જગત સંકલ્પમાત્ર જ છે; તે સત્ય નથી; તેમ સાવ મિથ્યા જ છે, એમ પણ નથી; પરંતુ તે કલ્પનામાં ન આવે તે રીતે ઊઠેલા સ્વપ્નના ગોરાની પેઠે અનિર્વચનીય છે. જેમ મનુષ્ય અનેક પ્રકારના સંકલ્પો અને મનોરથોરૂપી મનના રાજ્યમાં મહાલે છે, તેમ હિરણ્યગર્ભ નામનું (ઈશ્વરનું) મન અનેક પ્રકારના સંસારો રચી પોતાના મનનું રાજ્ય ઊભું કરે છે. વળી તે મિથ્યા હોવાથી તરવજ્ઞાન થતાં બરોબર રીતે રહેલું બ્રહ્મસ્વરૂપે જ પ્રતીતિમાં આવનારું હોવાથી આ માયાના રૂપમાં લય

* નિર્જળ દેશ મારવાડ આદિ)ને મરુ કહે છે.

પામી જાય છે; અને પરમાર્થદૃષ્ટિ જોઈએ તો એ કર્ણ પણ (દૃશ્ય) જણાતું જ નથી. જેમ સમુદ્ર જળરૂપ છે, છતાં મોજાં અને તરંગોની કલપનાનો યોગ્ય રૂપ ગ્રહણ કરી રહ્યાથી સમુદ્રના આકારે શરીરને ધારણ કરે છે, તેમ એ દૃશ્ય પદાર્થજન્ય પણ પરમાર્થદૃષ્ટિએ તો પ્રજ્ઞરૂપ જ છે, છતાં પારમાર્થિક દૃષ્ટિ નહિ થવાને લીધે જુદે જુદે અનેક આકારે દેખાય છે. મનુષ્ય હજારો કર્મો ભવે કરતો પણ ચિદાભાસ (જીવ)ની સાથે જોડાયેલું મન કોઈ પણ સંકલ્પો ન કરી શકતું હોય, તો નિર્વિકાર સાક્ષીચૈતન્યમાં તે કોઈ પણ આપૂર્વ (નવીન) વિકાર આદિ ઉત્પન્ન કરી શકતું નથી; માટે આતિ તુચ્છ ભેદ યુક્તિનો ત્યાગ કરી જોવું, સાંભળવું, અડકવું, સૂંઘવું અને વ્યવહાર કરવા વગેરે કર્મો કરતાં છતાં પણ 'આમાં કોઈ પણ આપૂર્વ (તર્જુ) કે સત્ય નથી' એવી ભાવના રાખીને જે કંઈ તમે કરો છો, તે નિર્ભય સર્વવ્યાપી ચૈતન્યરૂપ જ છે, એમ તમે સમજો. આ સર્વ વિવર્તરૂપે મોટા આકારથી દેખવામાં આવતું પ્રજ્ઞ જ છે, તેના વિના ખીન્નું કર્ણ નથી. સર્વ પદાર્થોનો સમુદાય પ્રજ્ઞસત્તા વડે જ સત્તાવાળો હોવાથી આ સર્વ જગત પ્રજ્ઞરૂપ જ છે, તેમાં ખીજી કંઈ પણ કલ્પના થતી નથી. એ પરબ્રહ્મમાં માત્ર સંકલ્પરૂપી સ્ફૂરણ થવાથી દેખાતી આ તુચ્છ જગતરૂપી જનમાં આ પદાર્થ આનાથી જુદો છે; અને આમુક પદાર્થ આથી જુદો છે એવો મિથ્યા આગ્રહ શી રીતે થતી શકે? (ન જ થતી શકે.) દેખાવમાં આવતા સર્વ આકારોમાં માત્ર એક ચૈતન્યતત્ત્વનો ભાવ હોવાથી (ચૈતન્યસત્તા વિના ખીજી સત્તાનો જ અભાવ હોવાને લીધે) ખીન્ન દૃશ્ય પદાર્થ આદિ ચૈતન્યનો વિષય પણ તેથી જુદો રહેતો નથી, તો પછી બંધ અને મોક્ષ પણ કયાંથી હોય? (ન હોય.) આ બંધ છે અને આ મોક્ષ છે, એવું તકાનું આભિમાન ઉત્પન્ન કરવારી સર્વ ચિંતાને ખળાટકારથી (સર્વ થતો વડે) દૂર કરીને પોતાનું કર્તવ્યકર્મ (સાધ્યાર્થિક) કરતાં છતાં તમે મુનિ,

તિનોદ્રિય, માન અને મદથી રહિત તથા અહંકાર વિનાના મહાત્મા થઈ રહો. ૧-૩૦

મોક્ષોડયમેષ લલુ બંધ इति प्रसह्य विंता निरस्य खकलां विफलाभिमानाम् । मौनी बदी विगतमानमदो महात्मा कुर्वन्स्वकार्यमनहंतिरेव तिष्ठ ॥ ૩૦ ॥

શ્રીશિવવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં નિર્વાણપ્રકરણના પૂર્વાર્થનો 'સદ્અસદ્ગુણનુ વિવેચન ઇત્યાદિ' નામનો સર્ગ ૧૧૪ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૧૧૫ મો*

મહાકર્તા-મહાભોક્તા આદિનાં લક્ષણો

વસિષ્ઠ ઉવાચ

મહાકર્તા મહાભોક્તા મહાત્યાગી भवानव ।

स्वाः शंकाः परित्यज्य धैर्यमालंब्य शाश्वतम् ॥ ૧ ॥

વસિષ્ઠ બોલ્યા : હે નિષ્કાપ રામચંદ્રજી ! સર્વ શંકાઓનો ત્યાગ કરી (કુદરથ આત્મચૈતન્યના આશ્રયને લીધે) કાયમને માટે ધીરજ ધરી તમે મહાકર્તા, મહાભોક્તા અને મહાત્યાગી બની રહો.

રામ બોલ્યા : હે મહાસમર્થ મહારાજ ! કેવાં લક્ષણવાળો મહાકર્તા કહેવાય? કેવાં લક્ષણવાળો મહાત્યાગી કહેવાય? અને કયાં લક્ષણવાળો મહાભોક્તા કહેવાય? તે આપ બરાબર રીતે મને કહો.

વસિષ્ઠ બોલ્યા : હે રામચંદ્રજી ! પૂર્વે આ ત્રણ વ્રત મહાદેવજીએ પોતાના નંદિગણને બતાવ્યાં હતાં કે, જેના આશ્રયથી તે સંતાપરહિત (મહાશાંત) થઈ ગયો હતો. પૂર્વકાળમાં (ક્રોધક વખતે,) સુમેરુપર્વતના અગ્નિના જેવા તેજોમય ઉત્તાર તરફના શિખરમાં મહાદેવજી સર્વ પરિવાર સહિત રહ્યા હતા. હે રામચંદ્રજી ! એ મહાદેવજીને મહાતેજસ્વી, નમ્ર અને અલ્પજ્ઞાનવાળા નંદિગણો હાથ જોડીને (નીચે પ્રમાણે) પૂછ્યું.

*આ એકોમંદરમા સર્ગમાં મહાદેવજી ભૂગિને (પોતાના નંદિગણને) મહાકર્તા આદિ શબ્દોની વ્યાખ્યા વડે જીવન્યુક્ત પુરોષનાં ચિહ્નો કહી બતાવશે.

નંદિગણુ યોધ્યા : ઇન્દ્ર આદિ કે જેઓ દેવતાઓના પણ દેવ છે, તેમના અધિપતિ હે ભગવન ! હે સર્વત્ર પરમેશ્વર ! હું જે આપને પૂછું, તે આપ કૃપા કરી તરત મને કહો. હે મહારાજ ! આ તરંગના જેવી ચંચળ સંસાર સ્થનાનું અવલોકન કરી, હું : (ભોગોમાં લંપટ હોવાથી) તત્ત્વજ્ઞાનની શાંતિ નહિ મળવાથી, ખૂબ જ મુંઝાઈ છું. ક્યા મનોહર નિશ્ચયનો અંદર દૃઢતાપૂર્વક સ્વીકાર કરી હું આ જગતરૂપી જૂની કંપલીમાં કાંઈ પણ તોપ પામ્યા સિવાય (શીતળતાથી) રહું ?

મહાદેવજી યોધ્યા : હે નિષ્કામ નંદિગણુ ! સર્વ શંકાઓને મૂકી દઈ કાંઈક મને માર્ગ જ ધીરજ ધારણ કરી તમે મહાકર્તા, મહાભોક્તા અને મહાત્યાગી થાઓ.

નંદિગણુ યોધ્યા : હે મહાસમર્થ મહારાજ ! કેવાં લક્ષણવાળો મહાકર્તા કહેવાય ? કેવાં લક્ષણવાળો મહાભોક્તા કહેવાય ? અને કેવાં લક્ષણવાળો મહાત્યાગી કહેવાય ? એ આપ કૃપા કરી સારી રીતે મને કહો.

મહાદેવજી યોધ્યા : હે મહાભાગ્યવાન નંદિગણુ ! જે પુરુષ ધર્મ અને અધર્મ, એ બંને દેવયોગથી જેવી રીતે પ્રાપ્ત થાય તેવી રીતે ચિત્તામાં કાંઈ શંકા રાખ્યા સિવાય ક્યેં જ્ય તો મહાકર્તા કહેવાય છે. રાગદ્વેષ, સુખ—દુઃખ, ધર્મ—અધર્મ અને સારા—તરસાં ઉત્પન્ન કરનારાં કર્મોને જે નિષ્કામ મન વડે આચરે છે, તે મહાકર્તા કહેવાય છે. જે પુરુષ તત્ત્વવેદાઓનાં કર્મો કરતો રહી નિર્ભજ, અદેખાઈ અને અદંકારરહિત થઈ (કાંઈ વખતે) જન ન મળે, તોપણ તેમાં ખેદ પામ્યા વિના આવી પહેલાં કર્મો ક્યેં જ્ય તે મહાકર્તા કહેવાય છે. શુભાશુભ કાર્યોમાં દુષ્ટ શંકા વડે (કદાપી કાઢેલા) ધર્મ અને અધર્મથી જેની યુક્તિને લેપ લાગતો નથી, તે મહાકર્તા કહેવાય છે. જે સર્વત્ર સ્નેહરહિત હોવાથી કાંઈ જનની ઇચ્છા રાખ્યા સિવાય સાક્ષીની જેમ (તટસ્થ રીતે)

રહી કાર્યમાં પ્રવૃત્તિ કરે છે, તે મહાકર્તા કહેવાય છે. જે પુરુષ સર્વત્ર સમાનતાવાળી તટસ્થ યુક્તિ વડે ઉદ્વેગ અને આનંદ એ બંનેથી રહિત થઈ ૪૮ (શોક—હર્ષનાં નિમિત્તો પ્રાપ્ત થાય તોપણ) શોક કે હર્ષ કરતો નથી, તે મહાકર્તા કહેવાય છે. જે પ્રારબ્ધયોગે આવી પહેલાં કર્મો કરવાના યોગ્ય કાળમાં એ કાર્યોસિદ્ધિને અનુકૂળ ક્રિયા કરતો હોય અને કશામાં જેનું મન બંધાયું ન હોય, તે મહાયુક્તિમાન તત્ત્વજ્ઞ પુરુષ મહાકર્તા કહેવાય છે. જે પુરુષ શસ્ત્રે કહેલાં અને શાસ્ત્રે નહિ કહેલાં એ બંને કર્મોનું આચરણ કરી પોતે એ કર્મના કૌતૂહલને પ્રાપ્ત થતો હોય, તોપણ અંદર અત્યંત ઉદારીન હોવાથી (આત્મા અકર્તા છે એવા દૃઢ નિશ્ચય વડે) એ બંને જનતાં કર્મોમાં જે સમાનભાવને પ્રાપ્ત થાય, તે મહાકર્તા કહેવાય છે. જે પુરુષ શુભાશુભ કર્મ કરતો હોય, તોપણ સ્વભાવે જ પોતે શાંત હોવાથી પોતાની સ્વાભાવિક સમાનતાને છોડતો નથી, તે મહાકર્તા કહેવાય છે. જેનું ચિત્ત જન્મ, સ્થિતિ, નાશ, ઉદ્ભવ અને અસ્ત, એ બધાંમાં સમાન જ રહે છે, તે મહાકર્તા કહેવાય છે. જે પુરુષ કશાનો દ્વેષ કરતો નથી, તેમ કંઈ ઇચ્છા પણ કરતો નથી અને પ્રારબ્ધયોગથી જે કાંઈ આવી મળે તે સર્વ ભોગવી લે છે, તે મહાભોક્તા કહેવાય છે. જે પુરુષ ઇન્દ્રિયો વડે વિષયો ગ્રહણ કરતો હોય, તોપણ (આત્માના) અસંગપણના અને અકર્તાપણના નિશ્ચયને લીધે અથવા પોતાનું ચિત્ત પૂર્ણ આત્મામાં જ ચોટાંલું હોય તેને લીધે જે કાંઈ ગ્રહણ કરતો નથી, જે હાથપગ વગેરે અવયવો વડે કર્મ કરે છે, તોપણ (અંદર નિષ્ક્રિય આત્માનું જ્ઞાન હોવાને લીધે) જે કાંઈ કરતો નથી અને જે આત્માદિનું ભોજન કરતો હોય, તોપણ (આત્મા જુખ—તસ્ત આદિ ધર્મોથી રહિત અને નિર્ગતુષ છે એવા નિશ્ચય વડે) જે જન્મતો નથી, તે મહાભોક્તા કહેવાય છે. જે પુરુષ સર્વ લોકવ્યવહારને યુક્તિમાં કાંઈ ખેદ લાગ્યા વિના સાક્ષીની જેમ નિષ્કામપણાથી

જેવા કરે છે, તે મહાભોક્તા કહેવાય છે. ચપટાણુ કરનારાં સુખ-દુઃખો, જાન-પરાજય આદિ ક્રિયાઓ અને લાભ-હાનિ વગેરેથી જેની પુદ્ધિમાં ફેરફાર થતો નથી, તે મહાભોક્તા કહેવાય છે. જે પુરુષ જરા, મરણ, વિપતિ, ગરીબાઈ અને રાત્ર્ય એ સર્વને (પ્રજ્ઞાદિ વડે) બહુ સુંદર ગણે છે તે મહાભોક્તા કહેવાય છે. જેમ સાગર અનેક જળના પ્રવાહોને સમાન રીતે ગ્રહણ કરે છે તેમ જે પુરુષ મોટાં સુખ-દુઃખોને (નિર્વિકાર પુદ્ધિ વડે) સમાનપણાથી ગ્રહણ કરે છે, તે મહાભોક્તા કહેવાય છે. જેમ ચંદ્રમાનાં કિરણો ચંદ્રમાથી જુદાં નથી પડતાં તેમ આદિ સા, સર્વત્ર સમાનભાવ અને સંતોષ ઇત્યાદિ ગુણો જેનાથી જુદા પડતા જ નથી તે મહાભોક્તા કહેવાય છે. કંઠનું, ખાટું, ખારું, તીખું, લીણું, તહિ લીણું, ઉત્તમ અને અધમ ગમે તેનું અન્ન હોય, તોપણ જે સમાનપણાથી તેનું ભક્ષણ કરે, તે મહાભોક્તા કહેવાય છે. જે સરસ પદાર્થને આને તીરસ પદાર્થને તથા રતિસુખને આને રતિવિધનને સમાન દૃષ્ટિએ જ જુઝે છે, તે પુરુષ શાંત હોનાથી મહાભોક્તા કહેવાય છે. ખારા પદાર્થોમાં આને સાકરના ખાવાવેલા પદાર્થોમાં તેમ જ બીજા પશુશુભ્ર-આશુભ પદાર્થોમાં જેની (પુદ્ધિની) સમાનતા જ સ્થિર રહે છે, તે મહાભોક્તા કહેવાય છે. આ લોભ્ય (ખાવાલાયક) છે અને આ અભોજ્ય છે (ખાવાલાક નથી) એવા વિરુદ્ધોને છેડી દઈ જે ઉત્તર ઇચ્છા યિતા જ ભોજન કરે છે, તે મહાભોક્તા કહેવાય છે. આપત્તિ અને સંપત્તિ, મોહ અને આનંદ, અધમ અન્નવસ્ત્ર આદિ અને ઉત્તમ અન્નવસ્ત્ર આદિ, એ સર્વને જે સમાનપુદ્ધિ વડે ભોગવે છે, તે મહાભોક્તા કહેવાય છે. ધર્મ અને અધર્મ, સુખ અને દુઃખ, મરણ અને જન્મ, એ સર્વનો જેણે (એ બધું મિથ્યા છે એમ જાણી) પુદ્ધિ વડે ત્યાગ કરી દીધો હોય, તે મહાત્યાગી કહેવાય છે. સર્વ ઇચ્છાઓ, સર્વ શંકાઓ, કાંચિક, વાચિક

અને માનસિક સર્વ યોદ્ધાઓ તથા સર્વ નિઃશ્ચયો; એ સર્વનો જેણે પુદ્ધિ વડે (આત્મા વિના બીજું બધું મિથ્યા ભ્રાંતિમાત્ર સમજી) ત્યાગ કર્યો છે, તે મહાત્યાગી કહેવાય છે. દેહની, મનની, ઇન્દ્રિયોની, સંકલ્પની તથા સુખ-દુઃખોની સત્તા નો (મિથ્યાપણાના નિશ્ચયથી) જેણે ત્યાગ કર્યો હોય, તે મહાત્યાગી કહેવાય છે. 'હું કે જે ચૈતન્યમાત્ર છું તેને દેહ નથી, જન્મ પાણ નથી અને વિહિત કે નિષિદ્ધ કર્મ સાથે પણ કંઈ સંબંધ નથી' એવો જેને ચિત્તાની અદર દૃઢ નિશ્ચય થઈ ગયો હોય તે મહાત્યાગી કહેવાય છે. ધર્મ-અધર્મરૂપ શારીરિક યોદ્ધા, માનસિક (સંકલ્પાદિ) યોદ્ધા અને વાણી આદિ ઇન્દ્રિયોની યોદ્ધા, એ બધું (મિથ્યાપણાની પુદ્ધિથી) જેણે ત્યાગ કરેલું છે, તે મહાત્યાગી કહેવાય છે. જેટલી આ સર્વ દૃશ્ય કલ્પના જાંબામાં ચાવે છે તે સત્યજ્ઞાન વડે ભ્રાંતિમાત્ર સમજી તેનો જેણે સારી રીતે ત્યાગ કર્યો છે, તે મહાત્યાગી કહેવાય છે. હે નિષ્પાપ સમચંદ્રજી! એ પ્રમાણે પૂર્વ-કાળમાં (કોઈ સમયે) મહાદેવજીએ નંદિગણને કહ્યું હતું. તમે પાણુ આ દૃષ્ટિ પર આધાર રાખી તાપરહિત (શાંત અને ક્ષીતજ) થઈ રહો. તમે અન્નમય આદિ પાંચ કોષો અને જઘ્રત આદિ ત્રણ અવસ્થાઓને મિથ્યા સમજી, માત્ર નિષ્કલંક સાક્ષીરૂપે રહી 'અવશેષ રહેલ, નિત્ય પ્રકાશરૂપ, નિર્મળ, અનંત, સર્વનું આદિ એક બ્રહ્મ જ સર્વત્ર છે અને તે વિના બીજી કલ્પના કંઈ પણ થયેલી જ નથી' એવી ભાવના રાખો; અને એ ભાવના બરાબર ધરિપકવ થયાથી સર્વ કલ્પના (સંકલ્પ)રૂપી મેલથી રહિત નિર્મળ, શાંત પુરિવાણ થઈ નિર્દોષને પ્રાપ્ત થાઓ. હે પ્રિય સમચંદ્રજી! આ સાક્ષમાં જે કંઈ ભાસે છે, તે બધું મુશ્કિલા આરંભથી માંડી દેહ પ્રલય સુધી થનારાં સર્વ કાર્યોના બીજરૂપ, જન્મઆદિ બિહાર રહિત પરમાત્મારૂપી બ્રહ્મ જ છે; અને તે અનંત બ્રહ્મ અનેક મુશ્કિલોને લીધે વિવિધ પ્રકારના વિરુદ્ધો વડે બહુ મોટું દેખાય છે; પરંતુ

તે સર્વ ચિકિત્સાથી રહિત કેવળ આકાશ (ચિદાકાશ) રૂપ જ છે. હે સુશીલ રામચંદ્રજી ! કોઈ પણ દેહાણે અને કોઈ પણ કાળે સત્, કે અસત, કોઈ પણ પરબ્રહ્મથી જુદું સંભવતું જ નથી, એવો અંદર દૃઢ નિશ્ચય રાખી તમે શંકા દૂર કરી ત્યાં જ સ્થિર થઈને રહો. જો તમે અતમૃત થઈ (બ્રહ્માકારવૃત્તિ રાખી) આહંકાર રહિત જ થઈ જશો, તો નિરંતર બ્રહ્મારત્ન સર્વ કામકામ કરતાં છતાં પણ કોઈ દિવસ તમે ખેદને પ્રાપ્ત થશો નહિ. ૧-૪૩

**અંતર્મુલઃ સમ્પતતં સમસ્તં કુર્વન્વદિષ્ઠં લલુ
કાર્યજ્ઞાતમ્ । ન લેદમાયાસિ કદાચિદેવ તિરા-
કુતાહંકૃતિતુર્યૈષિ ॥ ૪૩ ॥**

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં નિર્વાણપ્રકરણ-
ના પૂર્વાર્ધના 'વ્રતત્રયનિરૂપણ' નામનો
સર્ગ ૧૧૫ માં સમાપ્ત

સર્ગ ૧૧૬ મો*

ગળેલા ચિત્તાનાં લક્ષણો

રામ ક્વાચ

મગવન્ સર્વધર્મજ્ઞ ચિત્તેઽહંકારનામનિ ।

ગલિતે વા ગલદ્રૂપે લિંગં સત્ત્વસ્ય કિં યથેવ ॥૧॥

રામ બોલ્યા : સર્વ ધર્મોને જાણનારા હે મહાસમર્થ ગુરુ મહારાજ ! 'આહંકાર' એવા નામને ધારણ કરનાર ચિત્તા બ્યાર ગણવા માંડે છે કેંવા ગળી જાય છે, ત્યારે જેની વાસના દૂર થઈ છે તેવા ચિત્તાનાં કેવાં લક્ષણો હોય છે ?

વસિષ્ઠ બોલ્યા : બ્યારે આહંકારરૂપી ચિત્તા ગળવા માંડે છે અને પાપો જ્ઞાનાગ્નિ વડે બળવા માંડે છે, ત્યારે લોભ-મોહ આદિ દોષો ભલે બળાત્કારથી ઉત્પન્ન થાય, તોપણ જેમ જળ કમળને લેપ કરી શકતું નથી, તેમ એ (આહંકાર-રહિત) શુદ્ધ ચિત્તાને કોઈ પણ લેપ કરી શકતા નથી; અને શોભા આપનારી મૈત્રી કરુણા તથા

મુક્તિના કોઈ દિવસ ચહેરાને છોડી જતી રહેતી નથી. વાસનારૂપી ગ્રથિઓ ધીરે ધીરે કપાઈ ગયાની પેઠે સંપૂર્ણપણે તૂટી જાય છે, કોપ ધત્રી જાય છે, મોહમંદ પડી જાય છે, કામ કરમાઈ જાય છે, લોભ કયાંય ભાગી જાય છે, ઇન્દ્રિયો મોટા રૂપમાં પ્રકાશતી નથી અને ખેદ પણ મહાનરૂપે સ્ફુરતો નથી. દુઃખો અને સુખો વ્યાપી જઈ પોતાતું કાર્ય (શોકરહિત-હર્ષાદિ) કરી શકતાં નથી અને બધે આનંદ ઉત્પન્ન કરનારો સમાનભાવ ચિત્તામાં ઉદય પામે છે, કદાચિત્ (પ્રારબ્ધની પ્રબળતાને લીધે) જે કોઈ વખતે ચહેરા ઉપર સુખ-દુઃખાદિ દેખવામાં આવે, તોપણ તે ફક્ત દેખવામાત્ર જ હોય છે, પરંતુ તેની બુદ્ધિમાં તુચ્છ હોવાથી ચિત્તાને કોઈ પણ લેપ કરી શકતા નથી. બ્યારે ચિત્તા ગળવા માંડે છે, ત્યારે એ સુશીલ મહાત્મા પુરુષ દેવતા ગણને પણ ઈચ્છા કરવા લાયક થઈ જાય છે અને તેનામાં સમાનતારૂપી શીતળ ચાંદની ઉદય પામે છે. એ રીતે એ ગળેલા ચિત્તાવાળો પુરુષ શાંત, મનોહર, બીજાઓએ સેવવા યોગ્ય, કોઈના પારેલા કામમાં રોકાણ ન કરનાર, નમ્ર, (શોકહર્ષાદિ નહિ થવાને લીધે) વૃદ્ધિ પામેલા સ્વચ્છ અને ચક્રતાવાળા શરીરને ધારણ કરે છે. આ સંસારરૂપી ભ્રાંતિ બૈભવોથી અને ગરીબાઈથી કપરી છે, ત્રિચિત્તાવાળી છે અને ઘણી મોટી છે; તોપણ જેનો આહંકાર ગળી ગયેલા છે એવા મહાત્માઓને તે આનંદ કે ખેદ ઉપજતી શક્તી નથી. બુદ્ધિરૂપી પ્રકાશ વડે મેળવી શકાય એવી અને જેનો લાભ થવાથી બીજા સર્વ વિપત્તિઓ નષ્ટ થઈ જાય છે, એવી પરમાત્મારૂપી વસ્તુને મેળવવા માટે જે પ્રવૃત્તિ નથી કરતો, તે અધમ પુરુષોધિકાર છે. હે પ્રિય રામચંદ્રજી ! દુઃખરૂપી રત્નોની ખાણરૂપ આ સંસારસાગરને તરી જવાને ઈચ્છનારા પુરુષોને ઘણા કાળ સુધો ઉત્તમ (પરમપદમાં) શાંતિ મેળવવા માટે 'હું કોણ છું, આ જગત શું છે અને શી રીતે ઉત્પન્ન થયું છે, ખરું તત્ત્વ શું છે અને હલકા ભોગોથી

*આ એકસોસોળમા સર્ગમાં ચિત્તા ગળવા માંડે છે તેનાં અને તે ગળી ગયા પછીનાં લક્ષણો કહેવામાં આવેશે.

શું થવાનું છે ?' એવી (વિવેક-વૈરાગ્યવાળી) બુદ્ધિ જ મુખ્ય ઉપાય છે. ૧-૧૨

વિશ્વતિમાતમુચિતાં ચિરમંગ દુઃખરક્ષાકારં
જનનસાગરમુત્તિતીર્થો । કોડઈ કયં જગદિદં
ચ પરં ચ કિં સ્વાર્થિક ભોગકૈરિતિ પ્રતિઃ પર-
મોમ્બુધાયઃ ॥ ૧૨ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં નિર્વાણપ્રકરણના
પૂર્વાધિનો 'ગલિતચિત્તવશાણુ' નામનો

સર્ગ ૧૧૬ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૧૧૭ મો*

ઈક્ષ્વાકુ અને મનુનો સંવાદ : હું 'કોણ
અને જગત કેમ થયું' ?

વસિષ્ઠ ઉવાચ

પ્રજતામાવિપુલવ ઈક્ષ્વાકુર્નામ ભૂપતિઃ ।

ઈક્ષ્વાકુવંશપ્રભવ યથા મુક્તસ્તથા શ્રુણુ ॥ ૧ ॥

વસિષ્ઠ યોધ્યા : હે ઈક્ષ્વાકુવંશમાં થયેલા
મહારાજા રામચંદ્રજી ! તમારા આદિપુરુષ રાજા
ઈક્ષ્વાકુ જે રીતે મુક્ત થયા, તે તમે સાંભળો.
ઈક્ષ્વાકુ નામના રાજાએ પોતાના રાજ્યનું પાલન
કરતાં એક દિવસ એકાંત સ્થાનમાં બેસી પોતાના
મનથી વિચાર કર્યો કે, 'આ દૃશ્ય પ્રપંચ (જગત)
કે જેની આંદર જરામરણ અને સુષુપ્ત-દુઃખરૂપી
અનોક બ્રાંતિઓ રહેલી છે, તે (જગત) શા માટે
થયું હશે ? અને તેનું કારણ કોણ હશે ? એ રીતે
પોતાની મેળે વિચાર કર્યો છતાં પણ બ્યારે
જગતનું કારણ બરાબર રીતે ન જાણી શક્યા,
ત્યાર પછી કોઈ એક દિવસે બ્રહ્મલોકથી પધારેલા,
(ઈક્ષ્વાકુરાજાઓ) પૂજા કરેલા અને પોતાની
સભામાં બેઠેલા પ્રજાપતિ ભગવાન મનુને તેણે
(નીચે પ્રમાણે) પૂછ્યું.

ઈક્ષ્વાકુરાજા યોધ્યા : હે કરુણાના સમુદ્ર-
રૂપ મહાસમર્થ મહારાજા ! આપ કૃપા કરી
આહી પધાર્યો છો તેથી હું નિર્ભય થઈને આપને
પૂછવા ઉતાવળો થયો છું કે, આ સૃષ્ટિ ક્યાંથી

* આ એકસાસતરમા સર્ગમાં હું કોણ છું અને
આ જગત ક્યાંથી થયું એ વિચારમાં દૃઢતા તરીકે
ઈક્ષ્વાકુરાજાને મનુએ કહેલા વિવેકનું નિરૂપણ થયે.

ઉત્પન્ન થઈ અને તેનું સ્વરૂપ કેવું છે ? આ જગત
(સંખ્યા વડે અને પરિમાણ વડે) કેટલું મોટું
છે ? કેનું છે તથા કોણે રચેલું છે ? એ સંબંધમાં
ઉપનિષદ વગેરે શું કહે છે અને જેમ પાથરી
રાખેલી સખત જાળમાંથી પક્ષી છૂટી જાય, તેમ
આ વિષય સંસારરૂપી બ્રાંતિથી હું શી રીતે
મુક્ત થાઉં ?

મનુ યોધ્યા : આહો ! આજે ઘણે કાળે
વિવેકનો (ચિંતામાં) વિકસ થવાથી આતેક પ્રકા-
રના મિથ્યા આતથોને કાપી નાખનારો સર્વતા
સારરૂપ આ પ્રજા તમે કરેલો છે. હે રાજા
ઈક્ષ્વાકુ ! જેમ ગંધર્વનગર અને ગ્રંધવાનું
જળ દેખાતાં છતાં મિથ્યા જ છે, તેમ આ જે
ક્રાંદ (આ દૃશ્યરૂપે) દેખાય છે, તે કશું પણ ખરું
જોતાં છે જ નહિ; અને જે ક્રાંદ તથી દેખાતું
તથા સર્વ નિષેધોના અવધિરૂપ હોવાથી કેમ
જાણે સાવ ક્રાંદ ન હોય (શૂન્ય જ હોય) એવી
રીતે રહેલું છે, તેમ જ મન અને ઇન્દ્રિયે
વડે આગોચર હોવાને લીધે ક્રાંદ પણ ન હોય
એવી સંભાવનાનો જે વિષય કહેવાય છે,
તે નાશરહિત સત્ય એક જ તત્ત્વ છે અને તે
'આત્મા' એવા નામથી ઓળખાય છે. હે
રાજા ! આ સર્વ દૃશ્ય પદાર્થોથી ભરપૂર રહેલી
સૃષ્ટિની પરંપરા એ આત્મારૂપી મોટા ગારીસામાં
પ્રતિબિંબની જેમ પડેલી છે. એ પ્રહમાંથી
एकोડઈ बहु स्याम्* ઇત્યાદિ શ્રુતિ પ્રમાણે
પોતાનામાં રહેલી પ્રકટ થવાની (સ્ફુરણ)
શક્તિને લીધે સ્વભાવ વડે જ ઉત્પન્ન થયેલા
પ્રકાશરૂપ ચિદાભાસોમાંથી સ્થૂળ સમસ્તિના અભિ-
માનને લીધે કેટલાક બ્રહ્માંડપણાને પ્રાપ્ત થાય છે,
કેટલાક પૃથ્વી આદિ પંચમહાભૂતપણાના અભિ-
માનને લીધે પંચમહાભૂતપણાને પામે છે.

• યતો વાચો નિર્વર્તન્તે અપાણ્ય મનસા વહ ।
ઈત્યાદિ શ્રુતિઓ આવા અર્થ સૂચવે છે.

* एकोडं बहु स्यां પ્રમાણે । હું એક છું,
અનેકમાં (હું) પ્રકટ થાઉં.

અને બીજા વિદ્યાભાસો બીજી બીજા ભાવને (જસયુજ, આંકુજ, સ્વેદજ, ઉદ્ભિજ, ઇત્યાદિ ભાવને) પ્રાપ્ત થાય છે. એ રીતે (મિથ્યા ઉપાધિને લીધે માત્ર પ્રાપ્તિ વડે જ) આ જગતની સ્થિતિ થઈ રહેલી છે; બાકી ખરી રીતે વિચાર કરતાં બાંધ પણ નથી અને મોક્ષ પણ નથી; માત્ર નિર્વિકાર બ્રહ્મ જ સર્વથા ભરપૂર છે. એમાં (ઉપાધિને લીધે થતારું) દિલ કે ચોક્ત્વ પણ નથી; માત્ર સર્વતા સારરૂપ એક ચૈતન્યતત્ત્વ જ પ્રકાશી રહેલું છે. જેમ એક જ જળ તરંગોના ભેદો વડે અનેકરૂપે દેખાય છે, પરંતુ ખરી રીતે તે જળ જ છે, તેમ એ વિદ્યાભાસ પણ જગતના ભેદો વડે અનેકરૂપે દેખાય છે, પણ ખરી રીતે એ બધું માયાના જ દેખાવો હોવાથી કશુંયે નથી. કેવળ એક પરમતત્ત્વ જ છે, માટે તમે બાંધ-મોક્ષની કલ્પના દૂર કરી દઈ, સંસારના ભયથી રહિત થઈ જઈ અને સર્વતા સારરૂપ નિર્ભય પરમપદનો જ આપાર રાખી સ્વસ્થ થઈને રહો. ૧-૧૫

एकं यथा स्फुरति तारि तरङ्गमग्नै-
रेवं परिस्फुरति क्षिप्रं न किञ्चिदेव ।

ત્વં બંધનાશકલ્પને પ્રવિમુલ્ય દુરે
સ્વસ્થો ભવાભવભયો ભવસાર एव ॥ ૧૫ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં નિર્વાણપ્રકરણના
પૂર્વાર્ધની 'ઇત્યાદુ અને મનુષો સંવાદ'
નામનો સર્ગ ૧૧૭મો સમાપ્ત

સર્ગ ૧૧૮ મો

મુદિ વિષેના પ્રશ્નોનો ઉત્તર અને

આત્મદર્શન

મનુરજાવ

संकल्पोऽमुल्लतां याताः सत्यश्चिन्मात्रसंविदः ।

आपस्तम्बस्यैव वसति भूयिष जीवसाय ॥ ૧ ॥

મનુ એવઃ : હે રાજા ઇક્ષ્વાકુ ! જેમ જળ તરંગનો અપ્પાર હોય છે, તેમ શુદ્ધ ચૈતન્યજ્ઞાન

* આ એકોત્તરઅષ્ટમા સર્ગમાં મુદિ ક્યાંથી, ક્યાંયે અને કોણે રચી તથા તે કોની છે, એ પ્રશ્નોના ઉત્તર અને આત્મદર્શનના ઉપાય મનુ કહી બતાવ્યો.

સંકલ્પને લીધે (અંતઃકરણની) ઉપાધિમાં પ્રતિ-
બિંબની જેમ પડીને તેનો જીવભાવે વિકાર થાય
છે. અને તે જીવો પ્રથમથી જ (પરમેશ્વરતા
સંકલ્પ વડે) પ્રકટ થઈ રહેલા આ સંસારમાં
જન્મમરણાદિ વિકારને પામે છે. વસ્તુતઃ વિચારતાં
સુખ-દુઃખની દશાનો મોહ મનમાં જ રહેલો
છે, પણ જે શુદ્ધ ચૈતન્ય આત્મા છે, તેમાં એ
નથી. જેમ રાહુ નથી આંખે દેખાતો નથી,
તો પણ ચંદ્રગ્રહણમાં ચંદ્રને ગળતો હોય તેમ
સ્પષ્ટ દેખાય છે, તેમ અનુભવમાત્ર જ જેનું
સ્વરૂપ છે એવો આત્મા પણ વસ્તુતઃ અદૃશ્ય
છતાં દૃશ્ય અંતઃકરણરૂપી ઉપાધિ દ્વારા અનુ-
ભવાય છે. માત્ર શાસ્ત્રો વડે જ કે ગુરુ વડે જ પર-
મેશ્વરનો સાક્ષાત્કાર થતો નથી. પોતાની બુદ્ધિ
દ્વારા પોતાના આત્મા વડે જ આ પરમાત્માનો
સાક્ષાત્કાર થાય છે. જેમ રસ્તામાં ચાલતાં રાગ-
દોષરહિત બુદ્ધિ વડે બીજા વડેમાર્ગચોતે
(પથિકોતે) જોઈએ, તેમ રાગદોષ વિનાની
બુદ્ધિ વડે પોતાના ઇન્દ્રિયદોષ આદિને પણ સાક્ષી-
રૂપે રહી જોયું. તેઓને (વિષયમાં લાંપટ થઈ જઈ)
આદર પણ ન આપવો, તેમ (અતિ તીવ્ર
ઉપવાસ આદિ વડે) પીડા પણ ન આપવી;
પરંતુ તે ઇન્દ્રિયો વગેરે વિષયોમાં પ્રવૃત્તિવાળી
રહેતી હોય તેમ ભલે સ્થા કરે. પરંતુ એ સર્વ
દોષ આદિ પદાર્થભાવને (સ્વપ્ન અને ઇન્દ્રિયજન
આદિની પેઠે મિથ્યા સમજી) બુદ્ધિ વડે ત્યાગ કરી
દઈ તમે નિત્ય શીતળ અંતઃકરણુવાળા અને શુદ્ધ
આત્મદૃષ્ટિ થવાને લીધે આત્મા જ એક છે
એવો વિશ્વાસ રાખો. 'હું દેહરૂપ છું' એવી બુદ્ધિ
સંસારમાં બાંધત કરનારી છે, માટે તે મુમુક્ષુ
પુરુષોએ કહી પણ રાખવી નહિ. મન અને વાણીની
વિષય ત્યાં મુદિ જતો નહિ હોવાથી આછી તજરે
જોતાં તે કોઈ પણ નથી એમ જે લાગે છે,
તે 'શુદ્ધ વિદ્યાભાસ' જ હું છું અને આપ્તરાશી
પણ સુક્ષ્મ છું' એવી બુદ્ધિ હમેશાં સ્થા કરવી,
તે સંસારમાં બાંધત આપનારી નથી. (પણ
મોક્ષ આપનારી છે.) જેમ નિર્ભય જળની અંદર

અને બહાર તેના ધારગુરૂ પોતે રહેલું છે, તેમ સર્વ વસ્તુઓમાં સર્વત્ર આત્મા (સર્વતું કારણ હોવાથી) રહેલો છે, જેમ બાજુમાં આદિ દાગીનાઓ સોતના આકારની અને ચંચળની માત્ર વિચિત્રતા છે, (બાકી સોનાથી તે બુદ્ધાત્મી) તેમ કરણરૂપે આત્માથી બુદ્ધ નહિ દેખાતું અને કાર્યરૂપે બુદ્ધ દેખાતું આ જગત આદિ સર્વ ચોક્ક જાતની આકારની અને ચંચળની જ માત્ર વિચિત્રતા છે. હે રાજ ઈશ્વાર! પ્રાણીઓરૂપી નરંગોવાળી જગતના સમૂહરૂપી અનેક નદીઓ વિનાશરૂપી વહવાગિતવાળા મહાબાહુર કાળરૂપી મહાસમુદ્રમાં છેવટે જઈ મળે છે, તોપણ જે આજ દિવસ સુધી સ્વપ્નરૂપે અને સ્વપ્નરૂપે જ રહ્યો છે તેવા કાળરૂપી સમુદ્રનું પણ જે પાત કરી જાય છે, એવા આત્મારૂપી મોટા અગસ્ત્ય મુનિની તમે સદાકાળ ભાવના રાખો, આ દેહાદિ દૃશ્યસમુદાય કે જે આત્મા છે, તેમાં આત્મ-પુદ્ગિનો ત્યાગ કરી છૂપી રીતે જેમાં વાસનાને દૂર કરવામાં આવી છે તેવી સ્થિતિ મેળવી, જેમ તમને સુખ આવે તેમ તમે રહો, જેમ પોતાની છાતી પર સૂઈ ગયેલા છેકરાને બૂલી જઈ પૂજતે માટે તેની આ સેવા બેસે, તેમ આ સર્વ મનુષ્ય ખરું તત્વ (આત્મરૂપ હોવાથી) પોતાની પાસે જ રહેલું હોવા છતાં તેને બૂલી જઈ શોધ કરે છે. જ્યારે શરીર નાશ પામે છે, ત્યારે આત્મા કે જે અજર અમર છે, તેને નહિ ઓળખી 'હું આતાશ છું, હું મરું' કું. મારો નાશ થયો' એમ મનુષ્ય (આત્માને લીધે જ) હાથવેલ કરે છે, જેમ જળ (પવન વડે) તરંગો ઊછળવાથી નાના પ્રકારના (તરંગ આદિ) આકારે દેખાય છે, તેમ ચૈતન્યરૂપ અક્ષર પણ સંકલ્પને લીધે જ જગતરૂપે અનેક આકારે દેખાય છે. સંકલ્પરૂપી કલંક વગરના ચિરાને આત્મામાં જ રોડી રાખી કલ્પનારહિત થઈ જઈ આ વ્યવહારભાગમાં દેહાદિકે વડે બાવલાર કરી છતાં પણ તેને માલાસમાય સમજી પરબ્રહ્મની પેઠે તમે નિર્વિકાર, સ્વસ્થ અને સુખી થઈને

રહો તથા આ રાજાનું પગ રક્ષણ કરો. ૧-૧૮

સાધ્યાળ સંકલ્પકલંકમુક્તં ચિત્તં ત્વમાત્મ-
ન્યુપશાંતકલ્પઃ । સ્વદેવ્યસંસાર્દામિવેદ તિષ્ઠત્વસ્યઃ
સુખી રાજ્યમિદં પ્રશાસિ ॥ ૧૮ ॥

શ્રી યોગરાશિષ મહારામણમાં નિર્વાણપ્રકરણના પૂર્વગાના 'સુષ્ટિ વિશેષના પ્રશ્નનો ઉત્તર અને આત્મ-દર્શન' નામનો સર્ગ ૧૧૮ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૧૧૯ મો*

અધ્યમાક્ષમાં પુરુષ સ્વતંત્ર છે

મનુસ્વાચ

સર્ગાત્મિર્વિમુઃ સ્પંદૈઃ ક્રીડતે બાલવત્સ્વયમ્ ।

સંહારાત્મકજ્ઞાત્યાથ સંદૃશ્યાત્મનિ તિષ્ઠતિ ॥૧૫

મનુ યોગ્યાઃ સંવત્સારી એ પરમાત્મ. આત્માની પુરુષની દૃષ્ટિમાં બાળકની પેઠે અવિદ્યા-શકિત વડે આ સૃષ્ટિરૂપી લેણાનો. વડે ક્રીડ કરે છે; અને (જ્ઞાનવાનની દૃષ્ટિમાં) સંહારન. રૂપમાં વિદ્યાશકિત વડે સર્વ સૃષ્ટિનો (મૂળ સુદા) ક્ષય કરી દઈ કેવળ કુદૃશ્ય સ્વદિતીય (પોતાના) આત્મામાં જ (સર્વદ.) રહે છે. એ આત્મામાં રહેલી શકિત પણ પોતાની મેળે જ ઉદ્ધાર પામે છે, કે જેથી તે જીવજાતને પ્રાપ્ત થઈ બંધાર્થ ના છે; અને એની શકિત પણ તેમ. પોતાની મેળે જ ઉદ્ધાર પામે છે, કે જેથી તે (બ્રહ્મરૂપ થઈ જઈ) મુક્ત થઈ જાય છે. (આમાં પહેલી અવિદ્યાશકિત આત્મા અને બીજી વિદ્યાશકિત જ્ઞાન એમ સમજાવું.) જેમ ચંદ્ર, સૂર્ય, અગ્નિ, તપાવેલ લોહ અને સ્તન એ વગેરેમાં નોખા નોખા પ્રકારની ક્રાંતિઓ તેથી બુદ્ધી નહિ છતાં બુદ્ધી બુદ્ધી કલ્પનામાં આવે છે, વૃક્ષથી વનગુણ આદિ બુદ્ધાં નહિ છતાં બુદ્ધાં કલ્પી લેવાય છે અને ઝરણાંથી તેના છાંડો બુદ્ધાં ન હોવા છતાં બુદ્ધાં કલ્પાય છે, તેમ આ જગતની અને પુદ્ગિ

*આ એકસોચોગણીસમા સર્ગમાં પુરુષને બંધ અને મોક્ષ થવામાં સ્વતંત્રપણું તથા વિદ્યાશકિત અને અવિદ્યાશકિત વડે સત્યાસત્ય આત્માના નિશ્ચયને મેળવું અને બંધનું કારણ કહેવાયે.

આદિની વિચિત્રતાથી એ સર્વ ખૂબ જ ફેલાયેલ-
ને અનંત પરબ્રહ્મથી જુદું નહિ છતાં કેવળ જુદું
કલ્પે લીધેલ છે અને તે જગતને બ્રહ્મરૂપે
નહિ જાણનારા અજ્ઞાની પુરુષને દુઃખ આપનાર
થાય છે તથા તે બ્રહ્મરૂપ છતાં કેમ આણે બ્રહ્મરૂપ
ન હોય તેનું થઈ રહ્યું છે. હે પ્રિય પુત્ર ઈશ્વારુ!
અહો! જગતને મોહમાં નાખનારી આ માયા
કોઈ વિચિત્ર તરેહની છે કે પોતાનું સ્વરૂપ સુંદરતાં
અને બહારનાં સર્વ સ્થાનોમાં ભરપૂર હોવા છતાં,
આત્મા પણ તેને દેખતો નથી. 'આ સર્વ જગત
ચિદ્ભાત્માથી અસીસામાં પ્રતિબિંબવાળું થઈ
(અસીસામાં પ્રતિબિંબરૂપે દેખાતાં નગરાદિકની
પેઠે) આભાસમાત્ર જ દેખાય છે.' એવી ભાવના
રાખી જે પુરુષ ઈચ્છા વગરનો (આત્મકામ)
થઈ રહે, તે બ્રહ્મરૂપી (અલેષ) કેવચ્ચને ધારણ
કરનારો વિવેકી પુરુષ જ સુખી છે. 'સ્વલોકાર-
રહિત દુઃસ્વપ્નાના અભાવરૂપ એક ચૈતન્યસત્તા
વડે આ સર્વ શૂન્ય, આધારવિનાશુ અને ચૈતન્ય-
રૂપ છે.' એવી (સદાકાળ) ભાવના રાખવી.
'આ સારું છે અને આ નહારું છે' એ જ
તમને દુઃખ દેવામાં બીજરૂપ છે. એ બીજ જો
સમાન દુષ્ટિરૂપી આગિત વડે બળી ગયું હોય, તો
પછી દુઃખનો અવસર જ ક્યાંથી હોય? (ત જ
હોય) હે રાજા! સમદૃષ્ટિ દૃઢ બતાવી, પ્રબળ
પુરુષાર્થથી સંકલ્પમાત્ર છોડી દો અને તે અભાવ-
નારૂપ શાશ્વતી તમે સારાતરસા પદાર્થમાં પ્રિય-
અપ્રિયપણાની વિષમ કલ્પનાને તરત છેદી
નાખો. હે ઈશ્વારુ રાજા! સમચિરૂપી નિર્વિકલ્પ
દશા વડે બ્રહ્માર્થની ભાવના અને શુભાશુભ
કર્મરૂપી અરણ્ય છેદી નાખી, આત્મજ્ઞાનને
લીધે આગ્રાશથી પણ આતિ સૂક્ષ્મ ભાવને પ્રાપ્ત
થઈ તમે શોકરહિત થઈને રહો. તમે પ્રથમ
વિવેકનો વિકાસ થતાં સમધિબળથી સર્વ બહારની
કલ્પનાઓને ઠાળી નાખી એક પૂર્ણ પરમાત્મા
વડે પરિપૂર્ણ સીતે ભરપૂર થઈ રહેલા આ સર્વ
જગતને જુઓ અને પછી પરમ આનંદરૂપ
બ્રહ્મસુખનો અનુભવ કરી, આખંઠ એકતાને પ્રાપ્ત

થઈ, સંસારરૂપી મહાવ્યાધિને નિવૃત્ત કરી, શાંતિ
વડે સમાનતાવાળા, સુંદરનીના જેવા નિર્ભય,
વાસના અને અજ્ઞાનનો અત્યંત હ્રય થઈ જવાને
લીધે સ્વરહતાવાળા (શાંત અને સુંદર) આકારને
ધારણ કરી નિર્ભય ચૈતન્યરૂપ થઈ જાઓ. ૧-૧૧

**મરિતધુવનામોગો મૂલ્યા વિભાગવદિશ્કૃતો
ગલિતકલનામાલો વિવેકવિલાસવાન્ । જ્ઞ-
ગતપરાનંતસ્વંશ્ચિરાય નિરામયઃ શમશ્મસિત-
સ્વચ્છામોગો ધવામયચ્ચિદ્વપુઃ ॥ ૧૧ ॥**

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં નિર્વાણપ્રકરણના
પૂર્વાર્ધનો 'ઈશ્વરુ અને મનુષ્યો સંવાદ'
નામનો સર્ગ ૧૧૯ માં સમાપ્ત

સર્ગ ૧૨૦ મો*

યોગની સાત ભૂમિકાઓ

મનુસ્વાચ

**શાસ્ત્રસજ્જનસંપર્કઃ પ્રજ્ઞામાદૌ વિષયંયેષ ।
પ્રથમા ભૂમિકૈષોક્તા યોગસ્યૈષ વ યોગિનઃ ॥૧॥**

મનુ યોધ્યા : પહેલાં શાસ્ત્રો અને સત્પુરુ-
ષોના સમાગમથી બુદ્ધિને વધારવી એ યોગીના
યોગની પહેલી ભૂમિકા કહેલી છે. (જેમાં સાધન-
અનુષ્ઠયથી સંપન્ન થઈ, ગુરુકૃપાપૂર્વક અવણ
આદિ અંગનો સમાવેશ થાય છે.) વિચાર
એવા નામની બીજી ભૂમિકા છે. (જેમાં મનન
આદિનો સમાવેશ રહ્યો છે.) ત્રીજી ભૂમિકા
અસંગભાવના એવા નામની છે. (જેમાં એક
અમંગ આત્માની નિરંતર ભાવના કરી એટલે
નિદિધ્યાસન એ આદિનો સમાવેશ થાય છે.)
ચોથી ભૂમિકા વિલાપિની એવા નામથી કહેવય
છે, કે જેમાં તત્ત્વનો સાક્ષાત્કાર હોવાથી વાસ્તવ-
ઓનો (મૂળ સૂક્ષ્મ) નાશ થઈ જાય છે. પાંચમી
ભૂમિકા સમાધિનો પરિપાક થઈ જાને લીધે
અનુભવાત્તા ઉત્તમ આનંદ વડે શુદ્ધ ચૈતન્યમય

* આ એકસોવીસમા સર્ગમાં યોગની સાત ભૂમિકા-
ઓ કહેવાયે. તેમાં પ્રથમની ત્રણ મુમુક્ષુની, છેવટની
ત્રણ મુક્તની અને બાકી વચ્ચેની (મુક્ત થવાને તૈયાર
થયેલાની) બતાવી છે.

આનંદરૂપ છે કે જેની અંદર નિદ્રા શેષ રહી ગયાથી અર્ધી* ઊંઘતા અને અર્ધી જગતા પુરુષની પેઠે જીવન્મુકત પુરુષ રહે છે. છઠ્ઠી ભૂમિકા પોતાની મેળે જ સતત ચોકધારી રહેનારી અનુભવવાથી પ્રાપ્તકારવૃત્તિરૂપ છે કે જેમાં આનંદના જ ચોક્ક ગાઠ આકારવળી યોગીના ચિત્તની સ્થિતિ સુષુપ્તિ અવસ્થાવાળાના જેવી થઈ જાય છે, તે જ શાંત અવસ્થા તુર્યાપદ વડે કહેવામાં આવે છે કે જે કેવળ ચોકધાર જ છે. સમાનતા વડે અને સ્વસ્થતા વડે ચોક્કદમ શાંત એવી સાતમી ભૂમિકા તુર્યાતીત કહેવાય છે કે જે પરમ નિર્વાણરૂપ છે. એ સાતમી ભૂમિકા જ બ્યારે પાકટ દશામાં આવે, ત્યારે વિદેહમુકિતરૂપ કહેવાય છે. એ વિદેહમુકિત જીવતા યોગી પુરુષોનો વિષય નથી. આમાં પ્રથમની ત્રણ ભૂમિકાઓ (વ્યાવહારિક સત્તાથી જગત અવસ્થાની પેઠે જગતનું ભાન હોવાથી) જગત કહેવાય છે. ઓઠી ભૂમિકામાં જગત સ્વપ્ના જેવું પ્રતીતિમાં આવવાથી તે ભૂમિકા સ્વપ્ન એવા નામથી કહેવામાં આવે છે. પાંચમી ભૂમિકા ચોક્ક આનંદમાં જ ધાટાપણાથી સર્વતો લય થતાં સુષુપ્તિ જેવી દશા થઈ જવાને લીધે તે સુષુપ્તિ એવા નામથી કહેવાય છે. છઠ્ઠી ભૂમિકામાં અખંડ પ્રાપ્તકારવૃત્તિ રહેવાને લીધે બીજા પદાર્થો સંબંધી કાંઈકાંઈ સંવેદન (સંકલ્પ) નહિ સ્ફુરવાથી તે તે આસંવેદનરૂપ કહેવાય છે અને તેને તુર્ય એવું નામ આપવામાં આવે છે. સર્વથી ઉત્તમ એવી સાતમી ભૂમિકા તુર્યાતીત કહેવાય છે કે, જે અવસ્થા મન વડે કે વાણી વડે વર્ણવી શકાય તેમ નથી તથા

✽ એમ કાચી ઊંઘમાં જાગી ઊઠવાથી અર્ધી ઊંઘતા અને અર્ધી જાગે તે, પુરુષ બાહ્ય ઘટ્ટદાઈકનું શ્રવણ કરે, તેપણ તેનું ચિત્ત નિદ્રાના સુખમાં ચોટી રહેલું હોવાથી પ્રત્યુત્તર આદિ વ્યવહાર કરવાને તે ઇચ્છતો નથી, તેમ એ પાંચમી ભૂમિકામાં રહેલો જીવન્મુકત પુરુષ વ્યુત્થાનકાલમાં પણ પોતાની વૃત્તિ આત્મસુખમાં જ ચોટી હોવાથી, વિશેષ વ્યવહાર કરવાને ઇચ્છતો નથી.

સ્વયંપ્રકાશ પરમપદરૂપ છે. આત્માની અંદર સર્વ દૃશ્યોનો લય કરી દઈ પ્રત્યાહારને—* લીધે દૃશ્યોનો કંઈ પણ સંકલ્પ જ સ્ફુરવા દેવામાં ન આવે, તો તે અત્યંત સમાનતા વડે તમે નિઃસંદેહ મુકત જ છો. જેની પૂર્ણ બુદ્ધિ ભોગ વડે ઉત્પન્ન થતાં સુખ—દુઃખોના અંશે વડે લેવાની નથી તથા ‘હું મસ્તો પણ નથી અને જીવતો પણ નથી (એ બંને દેહધર્મો હોવાથી મારામાં નથી,) તેમ ‘હું કાર્યરૂપ કે કારણરૂપ પણ નથી’ એવી જેની દૃઢ બુદ્ધિ હોય, તે આત્મનિષ્ઠ પુરુષ સશરીર (શરીરવાળો) હોય કિંવા અશરીર (શરીર વિનાનો) હોય, પણ મુકત જ કહેલો છે. તે બવહાર કરતો હોય અથવા શાંત થઈ બેઠો હોય, ગુહસ્થ હોય અથવા ચોકલો ફરનારો યોગી હોય, પણ ‘હું કાંઈ નથી, માત્ર ચોક્ક ચિદાત્મારૂપ છું’ એમ માનવાથી જીવને શોક કરવો પડતો નથી. ‘હું નિર્લેપ છું, અચર છું, વાસના વગરનો છું, નિર્ગેજ છું, આસક્તિરહિત છું અને ચિદાક્રમરૂપ છું’ એમ માનવાથી જીવને પાછીથી શોક કરવો પડતો નથી. ‘હું અંત આદિ વિહારથી રહિત છું, શુદ્ધબુદ્ધિ (પવિત્ર, જ્ઞાની), અજરામર અને શાંત છું, મારો આભાસ સર્વત્ર સમાનપણે રહેલો છે’ એમ માનવાથી જીવ શોરોને પાત્ર થતો નથી. ‘તણખલાંમાં, આકાશમાં, સૂર્યનારાવલુમાં, હાથીઓમાં અને દેવતાઓમાં જે પ્રાંઈ સત્યરૂપે રહેલું છે, તે જ આત્મતત્ત્વ છે અને હું પણ તે જ છું’ એમ માનવાથી જીવને ફરી વાર શોક કરવો પડતો નથી. ‘હું કે જે ચૈતન્યરૂપ છું તેને મહિમા નીચે, ઊંચે અને ચોતરુ ફેલાયેલો છે.’ એ પ્રમાણે અત્યંત વિલાસવાળા એ પરમાત્માના મહિમાને જાણી લઈ કોણ મરણ આદિ દુઃખોને ભોગવે ? (કોઈ ન ભોગવે.)

* ઈન્દ્રિયોના અંતર્મુખપણાથી ચિત્તમાં લય થઈ જવો તે પ્રત્યાહારનું સંક્ષિપ્ત રૂપ છે. એ વિશેષ વિશેષ જાણવા માટે પાતંજલ્યુત્તરા દ્વિતીય પાદના પદ્યમાં મુત્રમાં જેવું.

કોઈ જાતની વાસના યાંધી જે પદાર્થનું સેવન કરવામાં આવે, તે (અભીષ્ઠ હોવાથી) સુખ ઉત્પન્ન કરે છે; પરંતુ જે વસ્તુ સુખકારક હોય તે જ પાછી તથા થતાં દુઃખ ઉત્પન્ન કરે છે, કેમ કે સુખ અને દુઃખ એ બંનેનો સાથે રહેવાનો જ નિયમ છે, જે પદાર્થ વાસના સાધના વિના અથવા થોડી (સાધનદરમાં) જરૂર રાખવી પડે છે તેટલી) વાસના રાખી સેવવામાં આવે, તે કોઈ સુખ પણ ઉત્પન્ન કરતો નથી અને નાશના સમયમાં તેનો નાશ પણ થઈ ગયાથી દુઃખ પણ આપતો નથી. હે નિષ્પાપ સમચંદ્રણ ! ક્ષીણ વાસનાવાળી યુદ્ધિ વડે જે કર્મ કરવામાં આવે, તે (શેઠવાથી) બળી ગયેલા યોગીની પેઠે ફરી વાર ચંદ્રુરને પેદા કરતાં નથી. હે પ્રિય સમચંદ્રણ ! દેહ, ઇન્દ્રિય આદિ ક્રિયા કરવાના સાધનો વડે કર્મ કરાય છે અને તે દેહ, ઇન્દ્રિય આદિ ભિન્ન ભિન્ન હોવાથી તેનો એક જ હતો અને એક જ ભોક્તા શી રીતે થતી શકે? (તથા શકે.) સર્વ પદાર્થોમાંથી હું અને મારું ઇત્યાદિ વસતાને છોડી દઈ, અજ્ઞાનરૂપી નિદ્રામાંથી જાગ્રત થયેલ પૂર્ણતાવાળો પુરુષ ચંદ્રમાતા જેવો શીતળ અને કાંતિ વડે સૂર્યના જેવો પ્રગ્ભાસન થયેલ છે. દેહરૂપી શાસ્ત્રલિવૃક્ષની સંચિત અને ક્રિયાશાશુ કર્મરૂપી કપાસની સંપત્તિ જ્ઞાનરૂપી પવનનો અપારો લાગતાં ઊડીને કપાક જતી રહે છે, અનુબન્ધની સર્વ કળા અનભ્યાસ વડે (મહાવરો ન રાખવામાં આવે તો) નાશ પામી જાય છે. પરંતુ આ જ્ઞાનરૂપી કળા તો એક વખત જો અંદર પ્રકટ થઈ, તો બહાર સારા પ્રેતરમાં વાવેલી શાલની (હાંસરની) પેકે તે દિવસે દિ-સે બળાત્કારથી વધવા પાડે છે. જેમ તળાવોમાં અને સમુદ્રોમાં એક જળ જ સર્વત્ર રહેલું છે, તેમ સર્વ વસ્તુઓમાં એક આત્મા જ સર્વરૂપે રહેલો છે. હે પ્રિય સમચંદ્રણ ! આ સર્વ જગત સંકલ્પના તથા વિચિત્રતાના અનેક સમુદાયો વિનાનું એક

માત્ર સરારૂપ જ છે એમ તમે સમજો. ૧-૨૧

एकः स्फुरत्यखिलवस्तुषु विश्वरूप
आत्मा सरस्सु जलधिन्निव तोयमच्छम् ।
संज्ञातसंकलनमूर्तिकलापमेक
सत्तांशमात्रमखिलं जगदंगं विधि ॥ २१ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં નિર્વાણપ્રકરણના પૂર્વાર્ધમાં 'સમભૂમિઅવિભાગ' નામનો સર્ગ ૧૨૦ મે સમાપ્ત

સર્ગ ૧૨૧ મો*

ઉચ્ચ-નીચ ગતિમાં ભાવના જ કારણ છે

મનુજવાજ

यवद्विषयभोगाद्या जीवाद्या तावदात्मनः ।

अविषेकेन संपन्ना साङ्ख्याद्या हि न वस्तुतः ॥ ૧ ॥

મનુ બોલ્યા : જ્યાં સુધી વિષયોના ભોગોની આશા રહેતી હોય, ત્યાં સુધી આત્માની 'જીવ' એવી સંજ્ઞા રહે છે. એ આશા પણ અવિષેકને લીધે જ ઉત્પન્ન થયેલી છે, ખરી રીતે તો તેમાંનું કોઈ છે જ નહિ. એ આશા જપારે વિષેકને લીધે (અજ્ઞાનનો ક્ષય થવાથી) દૂર થઈ જાય છે, ત્યારે આત્મા જીવમત્રને ત્યજી દઈ, આ સંસારરૂપી મહારોગથી રહિત થઈ જઈ બ્રહ્માભાવને પ્રાપ્ત થાય છે. આ સંસાર એક ઘટમાળ (સેંટ) છે. જે જીવોરૂપી ધણ્યોનો જીવો (સ્વર્ગ આદિ ઉત્તમ) લોકમાં અને નીચે (નરક આદિ અધમ લોકમાં) લઈ જાય છે. તે ધણ્યોને બાંધી રાખનાર ભોગ-ચિંતારૂપી રજનુ છે, તે તુટી જતાં પોતાને સંસારમાં આપવા-જવાનું રહેલું નથી. જે પુરુષો, 'અમુક (દેહાદિ) વસ્તુ મારી દે અને હું (એ દેહાદિ) નો છું' એવી વ્યાવહારિક ગતિ પ્રાપ્તિ ને મોહને લીધે સેવે છે, તે શક પુરુષો અધમમાં અધમ લોકમાં જાય છે. જે ભોક્ષો 'હું અમુક (દેહાદિ) પદાર્થોનો છું અને એ (દેહાદિ) પદાર્થો મારા છે

* આ એકોક્ષીકવીસમા સર્ગમાં જે ભાવના વડે જીવ અધમ લોકમાં જાય છે તે શરૂ જે ભાવના વડે ઉત્તમતાને પ્રાપ્ત થઈ મુક્ત થઈ જાય છે, એ બંને ભાવના સારી રીતે વિભાગ કરી મનુ બતાવેલે.

અને હું તે રૂપ છું.' એવી મોહને પોતાની બુદ્ધિ વડે (જ્ઞાન થવાથી) ત્યાગ કરી દીધો છે, તેથી ઉત્તમમાં ઉત્તમ લોકમાં જાય છે. હે સ્વામી ધૃત્વાકુ ! તમે કંઈ પણ વિલાપ કર્યા સિવાય પોતાનો આત્મા કે જે સ્વયંપ્રકાશ છે, તેના આધારે રહો અને જગતને ચારે બાજુ સરપૂર ચિદાકાશરૂપે જ જુઓ. જે વખતે રો પ્રમાણે ચૈતન્યરૂપ આત્માને પરિપૂર્ણ અને આધારિત (અનુભવ વડે) સમગ્રવામાં આવે, તે જ વખતે આ સંસાર તરીકે જવાય છે અને (મુક્ત થઈ જતાં) જીવ પરમેશ્વરભાવને પ્રાપ્ત થાય છે. બ્રહ્મા, ઈન્દ્ર, વિશ્ણુ અને વરુણ જે જે કરવાને તૈયાર થાય છે, એવી તે સર્વે હું કે જે ચૈતન્યરૂપ છું તે જ કરું છું એવી ભાવના રાખવી. હે પ્રિય ધૃત્વાકુ ! જે જે શાસ્ત્રોમાં જ્યારે જ્યારે જે જે કાંઈ કહેવામાં આવે છે, તે તે સર્વે સત્ય જ છે; કેમ કે ચિદાત્માનો વિલાસ નિરંકુશ (અનિયમિત અને તેથી જ અચિંત્ય) છે. કેવળ શુદ્ધ ચૈતન્યપાણને પ્રાપ્ત થયેલા અને મૃત્યુને તરી ગયેલા ચિત્ત મિતાના પુરુષને જે કાંઈ (અનિર્વચનીય) આનંદ થાય છે, તેનો કોને ઉપમા આપી શકાય ? (કોઈને નહિ.) આ જગત અશૂન્ય પણ નથી અને શૂન્ય પણ નથી. અચિદ્રૂપ પણ નથી અને ચિદ્રૂપ પણ નથી, આત્મરૂપ પણ નથી અને અનાત્મરૂપ પણ નથી, (કિંતુ સ્વપ્ન, ઈન્દ્રજાળ આદિની પેઠે અનિર્વચનીય છે), એવી ભાવના તમે કરતા રહો, આત્માના પારમાર્થિક રૂપનો સાક્ષાત્કાર થવાથી પ્રકૃતિ શાંત થઈ જાય છે, મોક્ષ નામનો કોઈ દેશ છે તેમ નથી, તેમ જ મોક્ષ નામનો કોઈ કાળ છે તેમ પણ નથી, તમે કોઈ બીજી સ્થિતિ મોક્ષ કહેવાય છે તેમ પણ નથી. પરંતુ અહંકારનો અને મોહનો ક્ષય થઈ જતાં આ સર્વ દૃશ્ય સ્વપ્નાનો પણ (જ્ઞાનદૃષ્ટિથી) લય થઈ જાય છે અને જ્યારે અનાદિકાળથી ભુલાઈ જવાયેલા પોતાના સ્વરૂપનું નિરંતર ચિંતન (નિદિધ્યાસન) કરવાથી આત્મના રાજાવિક (શુદ્ધ) સ્વરૂપનો યોગ્ય સંબંધ થાય છે, એ

રીતે જ્યારે આત્માનું પ્રત્યક્ દર્શન થાય છે અને આત્મસાક્ષાત્કાર એવું નામ ધારણ કરે છે ત્યારે રો પોતે જ મોહરૂપ છે, શાસ્ત્રની અચોખ્ખો કરવાની અપણ વૃત્તિ જેની શાંત થઈ છે, કાવ્ય, દોતુક આદિથી અસ્તા અનેક રસોને આપના જેની વૃત્તિ દૂર થઈ છે અને સર્વ પ્રકારના ગુમુલ ભેદ ભાવો જેણે હાંટી કાઢ્યા છે, તેવા આત્મસ્વરૂપ જીવન્મુક્ત પુરુષ શાંત થઈ (પરમ) સુખમાં વાસ કરે છે. ૧-૧૪

**પ્રજ્ઞાનશાસ્ત્રાર્થવિચારવાપલો નિવૃત્તનાના-
રક્તકાવ્યકૌતુકઃ । નિરસ્તનિ દોષવિકલ્પવિમ્લકઃ
સમઃ સુલે તિષ્ઠતિ શાશ્વતાનમકઃ ॥ ૧૪ ॥**

શ્રીયોગવસિષ્ઠ મહારાષ્ટ્રપુત્રમાં નિર્વાણપ્રકરણના
પૂર્વાર્ધનો 'ઈત્યાકુ અને મનુનો સંવાદ'
નામનો સર્ગ ૧૨૧ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૧૨૨ મો

મુક્ત પુરુષનાં લક્ષણો

મનુસ્વાચ

**યેન કેનચિદાચ્છન્ના યેન કેનચિદાશિતઃ ।
યજ કલ્મશઘ્નાયી ચ લ સમ્રાઢિવ રાજતે ॥૧॥**

મનુ બોલ્યા : (વૃત્તિ બ્રહ્માકાર હોવાને લીધે) હરકોઈ બીજા માણસ વડે વસ્ત્રોથી ઢંકાયેલો, (યદુચ્છાથી) હરકોઈએ ભોજન કરાવયેલો અને જ્યાં ત્યાં સૂઈ રહેતારો યોગી (મનુષ્યના આત્મહતી પરમ અર્ચારૂપ) કોઈ મોટા સભ- (મંડળેશ્વર)ની પેઠે અનંત આનંદમાં શોભે છે. વર્ણ, ધર્મ, આશ્રમ અને આચારના સંબંધમાં શાસ્ત્રોમાં ફરમાવેલાં બંધનોથી છુટી ગયેલો જીવન્મુક્ત પુરુષ જેમ કેસરી સિંહ પાંજરામાંથી (તલપ મારી) બહાર નીકળી જાય, તેમ આ સંસારરૂપી જાળમાંથી બહાર નીકળી જાય છે. વાણીને યોગ્યગીને રહેલા નિરંતરિય અનંદરૂપ પરમાત્માને જ આશ્રયે રહેલો, વિષયોની આશા અને (વિવિધ પ્રકારની સુખ-દુઃખ સંબંધી)

*આ એકસોબાવીસમા સર્ગમાં આત્મજ્ઞાન વિષે આકૃષ્ટ થઈ રહેલા મુક્તપુરુષની સ્થિતિનું મનુ તેનાં લક્ષણો કહી વર્ણન કર્યું.

દશાઓથી રહિત થઈ ગયેલો એ મહાત્મા પુરુષ આકાશ જેમ દરદરકતુમાં કોઈકે અપૂર્વ શોભાને પ્રાપ્ત થાય, તેમ કોઈ અનિર્વચનીય શોભા ધારણ કરે છે. પર્વતમાં રહેલા મહાનંદની પેઠે ગંભીર, પ્રસન્ન અને નિરંતર પરમ આનંદનો સ્વાદ લેવામાં પરાયણ રહેનારો જીવન્મુક્ત પુરુષ પોતાના આત્મા વડે આત્મામાં જ આનંદ લીધા કરે છે. સર્વ કર્મફળોનો ત્યાગ કરનારો, નિત્યજુષ્ઠ અને નિરાશ્રયપણે રહેનારો મહાત્મા પુરુષ પુણ્યથી, પાપથી કે બીજા ઊર્ણ-શોષાદિકથી લેખાતો નથી, જેમ સ્ફટિકમણિ, પ્રતિબિંબ વડે (રંગાઈ જઈ) બીજા રૂપને નથી પામતો તેમ તત્ત્વવેત્તા પુરુષ પણ પ્રારબ્ધયોગે આવી મળેલાં સુખ-દુઃખ વડે (રંગાઈ જઈ) વિકારને વશ થતો નથી. તે મનુષ્યસમુદાયમાં વિહાર કરના છતાં દેહના છેદન કે પૂજન વડે કેમ જાણે તે બંને પ્રતિબિંબમાં થતાં હોય તેવી રીતે શોક કે હર્ષને પ્રાપ્ત થતો નથી. એ જીવન્મુક્ત પુરુષ તેની પૂજા કરવાથી કોઈ પ્રશંસા કરતો નથી અને પૂજા નહિ કરવાથી કોઈ બીજા (કોષ આદિ) વિકારો તેનામાં આવતા નથી. તે સર્વ આચારો અને નીતિના ક્રમો વડે પોતાનો લોહાચાર વ્યવહાર નિભાવે છે; પરંતુ ચંદરથી છુટેલો હોય છે. એના (જીવન્મુક્ત પુરુષ)થી લોકોને ખેદ થતો નથી અને લોકોથી તે ખેદ પામતો નથી. રાગ, દેષ, ક્ષય અને આનંદતા નિમિત્તરૂપ વિષયો વડે તે કોઈ વખત (પ્રારબ્ધના અણથી) જોડાઈ જાય છે, અને કોઈ વખત (પ્રારબ્ધના અણથી) ત્યાગ કરાય છે. એ મહાશય પુરુષ ખરું જોતાં કોઈ(કુશળ)ની પણ સમજમાં આવી શકતો નથી અને અંતઃકરણ શુદ્ધ હોવાને લીધે (ખોતે સરળ હોવાથી) નાનું બાળક પણ વ્યવહાર દૃષ્ટિએ તેનું માપ બાંધી લે છે, હે ઈશ્વાર! એવો જીવન્મુક્ત પુરુષ કાળી આદિ કોઈ તીર્થમાં પોતાના દેહનો ત્યાગ કરે, કોઈ ચંડાલને ઘેર દેહ છોડે અથવા ભડે કોઈ દિવસે દેહનો ત્યાગ જ ન કરે કિંવા આણુ ભણુમાં જ શરીરનો ત્યાગ

કરે; પરંતુ વાસનારહિત હોવાથી જ્ઞાનપ્રાપ્તિ થવાના સમયમાં જ (દેહઆદિ સર્વ તેની દૃષ્ટિમાં બાધિત થઈ જવાને લીધે) તે મુક્ત જ છે. (તે દેહમુક્ત જ છે.) દેહ આદિ હું છું' એવી ભ્રાંતિ થવી એ જ બાંધન આપનારી છે અને જ્ઞાન વડે તેનો ક્ષય થઈ જાય છે. સૌખ્ય અને વૈભવોની ઈચ્છા રાખનારા પુરુષો એ જ્ઞાનનિષ્ઠ પુરુષ જ પૂજવા યોગ્ય છે, સ્તુતિ કરવા લાયક છે, નમસ્કાર કરવા યોગ્ય છે, યત્નથી દર્શન કરવા લાયક છે અને પળે પહવા લાયક છે. હે પ્રિય ઈશ્વારજાન! સંસારરૂપી મહાવ્યાધિથી રહિત થઈ ગયેલા અશ્વનિષ્ઠ સમજનારો ભકિત વડે જે પરમ પવિત્ર પદ મળે છે, તે યોગી, તીર્થીથી, તપોથી કે દાનોથી મળતું નથી.

વસિષ્ઠ બોલ્યા : ઉપર પ્રમાણે કહી ભગવાન મનુ પ્રશ્નોકમાં આલ્યા ગયા ને ઈશ્વારજાન પણ એ દૃષ્ટિનો આધાર રાખી સ્થિર થઈ રહ્યા. ૧-૧૫

પવનુક્ત્વા સ ભગવાન મનુર્બ્રહ્મપુત્રં ચયૌ ।

ઈશ્વાકુરિપ તાં દષ્ટિમવશ્ય સ્થિતોઽભવત્ ॥ ૧૫॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામ.પદ્મમાં નિર્વાણપ્રકરણના

પૂર્વાર્ધના * ઈશ્વાકુપ્રબોધન * નામને.

સર્ગ ૧૨૨ માં સમાપ્ત

સર્ગ ૧૨૩ મો*

અજ્ઞાનો સિદ્ધો કરતાં જ્ઞાનીની વિશેષતા

રામ ઉવાચ

एवं स्थिते हि भगवज्जीवमुक्तस्य सन्ततेः ।

અપૂર્વોત્તિશ્રવ્યઃ કોઽસૌ ભવત્યામવિવાંર ॥ ૧ ॥

રામ બોલ્યા : હે આત્મવેત્તાઓમાં શ્રેષ્ઠ મહારામજી ગુરુમહારાજ! જેવાં આપ કહો છો તેવાં જો જીવન્મુક્તનાં ભક્ષણ હોય, તો પછી એ સુપુદ્ગિમાન પુરુષમાં બીજાના કરતાં આવડતી વિશેષતા શી રહે છે?

* આ એકસાત્રેવીસમા સર્ગમાં જ્ઞાનનિષ્ઠ પુરુષની આકાશગમન અને અણિમાદિક સિદ્ધિઓ વિશે ચોતાતી પૂણીનો લીધે ઈચ્છા જ ન થતી એ બીજા અજ્ઞાનો સિદ્ધો કરતાં વિશેષતા છે, એમ કહેવ.શે.

વસિષ્ઠ બોલ્યા : જ્ઞાનનિષ્ઠ જીવન્મુક્ત પુરુષ-
ની બુદ્ધિ એક અંશમાં વિશેષે કરીને રહે છે.
તે એ જ કે સદા સંતોષમાં રહેનારો અને શાંત
ચિત્તાવાળો એ જીવન્મુક્ત પુરુષ (બીજા કલામાં
નહિ રોકતાં) ફક્ત આત્મામાં સ્થિર થઈ રહે
છે. મંત્રની સિદ્ધિવાળા, તપની સિદ્ધિવાળા
અને નંત્રની સિદ્ધિવાળા પુરુષોએ ધણીવાર
આકાશગમન વગેરે સિદ્ધિઓ મેળવેલી હોય
છે, તેમાં શી નવી વાત છે? (કંઈ નહિ.)
તેવા પુરુષોએ જ યતન વડે મળી શકે તેવું હોવાથી
આશ્નિમંદિક ચૈશ્વર્ય પણ ધણી વાર મેળવ્યું
છે; પરંતુ આત્મદશી પુરુષ તેને વળગવા જતો
નથી, એ જ તેમાં વિશેષતા રહી છે, એની આ
મૂઠના મૂઠ બુદ્ધિવાળા પુરુષોના જેવી (સહજ)
નથી. એ મહાબુદ્ધિમાન જીવન્મુક્ત પુરુષનું
શુદ્ધચિત્ત સર્વેષ આસ્થા વગરનું હોવાથી (પરમ
વૈરાગ્યને લીધે) સર્વ વિષયો તરફ પ્રીતિ વગરનું
રહે છે; અને તેને લીધે જ એ મહાત્મા કોઈ
ભોગ્ય વસ્તુમાં લોહુપ થઈ પાંધાઈ જતો નથી.
ઘણાક કાળની સંસારરૂપી ભ્રાંતિ શાંત થઈ જવાને
લીધે (પરમતત્ત્વમાં) શાંતિ પામેલા અને સર્વ
ધર્મથી રહિત પરબ્રહ્મ જ જેનું સ્વરૂપ છે એવા
જીવન્મુક્ત પુરુષનું એ જ (મુખ્ય) લક્ષણ છે.
તેનામાં ક્રામ, ક્રોધ, લોભ, મોહ અને શોક ઇત્યાદિ
આપદાઓ પ્રતિદિન અત્યંત ક્ષીણ થતી જાય
છે. ૧-૬

**યતાવદેવ સ્વલુ લિંગમલિંગમૂર્તેઃ સંશાંત-
સંસૃતિચિરભ્રમનિર્વૃત્તસ્ય । તજ્જ્વલ્ય યમ્મદનકોપ-
વિષાદમોહલોભાપદામનુદિનં નિપુણં તનુત્વમ્ ॥૬॥**

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયજ્ઞમાં નિર્વાણપ્રકરણના
મૂર્વાર્ધનો 'જ્ઞાનીની વિશેષતા'

ન.મનો સર્ગ ૧૨૪ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૧૨૪ મો *

મૃગ અને પાર્થીના પ્રસંગથી
તુરીયાવસ્થાનું કારણ

વસિષ્ઠ કહેવા

**યથા સત્ત્વમુપેક્ષ્ય સ્વં શતૈર્વિપ્રો તુરીહયા
અંગીકરોતિ શુદ્ધત્વં તથા જીવત્ત્વમીશ્વરઃ ॥૧॥**

વસિષ્ઠ બોલ્યા : જેમ કોઈ એક પ્રાણી શુદ્ધ
સ્ત્રીની કામતા થતાં તેના સભોગ, સહ-
વાસ આદિની દૃષ્ટ ઇચ્છાથી, પોતાને યોગ્ય
સારિત્વક પ્રાણગુપ્તમતે ધીરેધીરે ભૂલી જઈ
(ઘણે કાળે) શુદ્ધતાને અંગીકાર કરી લે છે,
તેમ જીવ પોતે ઇશ્વરરૂપ છતાં (બુદ્ધિ આદિની
સંગતિને લીધે એ બુદ્ધિએ ખતાવેલી ભોગોની
આશાથી) પોતાનું શુદ્ધ સ્વરૂપ ભૂલી જઈ
જીવભાવની અંગીકાર કરી લે છે. ભેકતા અને
ભોગ્ય બે પ્રકારનાં પ્રાણીઓ દરેક સુષ્ટિમાં હિરણ્ય-
ગર્ભમાંથી (ગંધર્વતગરની પેઠે) પોતાના તેવા-
તેવા સંસ્કારો અનુસાર પ્રકટ થાય છે અને ખસી
સેતે તે મિથ્યા હોવાથી સ્વપ્નમાં ઉત્પન્ન થયેલા
ઘડે, આદિ પદાર્થોને જેમ કોઈ જાતની સાધન-
સામગ્રી વિના જ પ્રકટ થયેલા હોય છે, હે પ્રિય
સમચંદ્રજી ! એ જીવો, ઇશ્વર કે જે હિરણ્યગર્ભ
છે, તેમાંથી (અજ્ઞાન વડે) પોતે જુદે રૂપે પ્રકટ
થઈ પછી પોતાનાં કરેલાં કર્મો વડે વારંવાર અનેક
જન્મોને અનુભવે છે. સોવી જાતનો તેઓના
જન્મનો અને કર્મનો કાર્ય-કારણભાવ છે. પ્રથમ
સર્વ જીવો સાધનસામગ્રી વિના જ સ્વપ્નમાં
થયેલો ઘડો, ગંધર્વતગર આદિની પેઠે પરમપદરૂપ
ચેતનમાંથી જ (અજ્ઞાન વડે) પ્રકટ થાય છે
અને પછીથી તેનાં પોતાનાં કરેલાં કર્મો જ તેને
સુખ દુઃખ આપવામાં કારણરૂપ થાય છે. દેહાદિમાં
આત્મબુદ્ધિ થવાથી ઉત્પન્ન થયેલો સંકલ્પ જ
કર્મનું કારણ છે, સંકલ્પ થવા એ જ (પાપ,

*આ એક્સોથોવીસમા સર્ગમાં જીવોનું નિષ્કારણ-
પણું, વિષયોમાં પ્રીતિ થતાં પાંધાઈ જવું, જીવનાં
રૂપો, અવસ્થાઓ અને મુખ તથા વ્યાધના પ્રસંગથી
તુરીયાવસ્થાનું વર્ણન આવશે.

પુણ્ય, પ્રવૃત્તિ ભોગવાસના ઇત્યાદિ ઉત્પન્ન કરી) બંધનનું કારણ થાય છે; માટે તે સંકલ્પનો તમે ત્યાગ કરો, નિઃસંકલ્પદશા રહેતી રો જ મોક્ષ છે, માટે તમે તેનો આક્રમણ કરવાનાં મશગુલ રહો. 'આ ગ્રાહ્ય છે અને આ ગ્રાહક છે' એવી ભેદની ભ્રાંતિથી થનારી સંકલ્પદશાનો નિરંતર તમે બીરેબીરે છોડતા રહી શુદ્ધ સાક્ષીમાં જ એકાગ્રપણથી સાવધ થઈ રહો. તમે ગ્રાહ્યરૂપ પણ ન થાઓ અને ગ્રાહકરૂપ પણ ન થાઓ; પરંતુ સર્વ ભાવનાને છોડી દઈ જે સર્વતા સાક્ષીરૂપે સ્થાયરૂપ રહે છે, તે સાક્ષીમાં જ તમે શ્રેયસ્સરૂપે થઈને રહો. હે નિષ્કામ સમચંદ્રણ! જે જે વિષય તરફ ઈન્દ્રિયસમૂહ જાય છે, તેમાં જે પ્રીતિ થઈ તો છવ (આસક્તિ વડે) બંધાય છે અને જે તેમાં વેરાય રહે તો છૂટી જાય છે. જે કંઈ પણ વસ્તુ તમને ગમતી હોય, તો તમે આ સંસારની સ્થિતિમાં બંધાયેલા છો; અને જે કંઈ પણ તમને ગમતું ન હોય, તો તમે આ સંસારની સ્થિતિથી મુક્ત જ છો; માટે તુણથી નાંદી કેક હિરણ્યગર્ભ સુધી, સ્થાવર-જંગમ સહિત સર્વ દેહોમાંથી અને તેનો ભેગવવાના વિષયરૂપ પદાર્થોસમૂહમાંથી તમને કશું પણ મનગમતું ન થાઓ. તમે જે કંઈ કર્યું કરો છો, ભોજન કરો છો, હોમ કરો છો અને દાન કરો છો, તે સર્વ ક્રિયામાં મનનો સંયમ રાખી કૂટસ્થ આત્મામાં જ બુદ્ધિનો દૃઢ નિઃશ્ચ રાખો, તો તમે કર્તા કે ભોક્તા કંઈ નથી. સ્તપુરૂષો જે થઈ ગયું હોય તેનો શોષ કરતા નથી, ભવિષ્યનો ચિન્તાર કરતા નથી અને વર્તમાનકાળમાં નસીબ પ્રમાણે જે આવી મળે તેને હર્ષ-શોક વગેરેથી ખેદ નહિ પામતાં હઈ દે છે. હે સમચંદ્રણ! તુણ્ણ, મૌહ, મદ આદિ સર્વ નિષ્કારી મનમાં જ રહેલા છે; માટે જ્ઞાનવાન પુરુષે (વિવેકવાળા) મન વડે જ (નિરાસમ) મનનું છેદન કરવું. જેમ પાણીદાર ઝીણા લોહ વડે જ બીજું લોહું છેદાય છે, તેમ સર્વ ભ્રાંતિની શાંતિ થવા સારું મન વડે જ આતિ તીક્ષ્ણ વિવેક દ્વારા અજાન્યારથી

મનને (મૂળ સૂક્ષ્મ) છેદી નાખવું. મનને ધોઈ નાખવામાં કુશળતા ધરાવનાર પુરુષો દ્વારા આદિ મેલા પદાર્થોથી જ મનને ધોઈ નાખે છે, (આશ્ચર્યજનક પુરુષો) આશ્ચર્ય વડે જ આશ્ચર્યને નિવૃત્ત કરે છે અને (વેદ આદિ લોકો) વિષની ચસરો ખીળી વિષનો સામો ભાગ દઈ મટાડી દે છે. (તે પ્રમાણે મન વડે જ વિવેક દ્વારા ચિકારી ચિત્તાનું છેદન કરવું શક્ય છે.) છવનાં તણ રૂપ છે. શ્વેદ સ્ફૂલ, બીજું સૂક્ષ્મ અને ત્રીજું પર. એ ત્રણમાંથી પર રૂપનો આશ્રય કરો અને પ્રથમનાં બે રૂપને છોડી દો. કાચપગવાળો આ દેહ કે જે ભોગો ભોગવવા માટે હાલેલા છે, તે ભોગરૂપી અર્થને સિદ્ધ કરનારું છવનું સ્ફૂલરૂપ આહી કહેવામાં આવ્યું છે. હે સમચંદ્રણ! પોતાના સંકલ્પરૂપી આકારને ધારણ કરનારું અને સંસારની સ્થિતિ સુધી રહેનારું ચિત્ત એ છવનું બીજું આતિવાહિક (લોકલોકાંતરમાં જઈ શકે તેવું સૂક્ષ્મ) રૂપ છે. જે આદિ અને અંતથી સહિત, સત્ય, નિર્વિકલ્પ ચૈતન્યમાત્ર જ છે, તે એ છવનું ત્રીજું પર રૂપ છે કે જે જગતને સત્તા અને ગતિ એ બંનેને આપનાર છે. એ તુર્વપદ શુદ્ધ છે; માટે પ્રથમનાં બે રૂપનો ત્યાગ કરી તેમાં જ તમે સ્થિર થઈ રહો અને પ્રથમનાં બે રૂપમાં આત્મશુદ્ધિ રાખો નહિ.

સમ બોલ્યા: હે મુનિશ્રેષ્ઠ! જગત્, સ્વપ્ન અને સુષુપ્તિ, એ ત્રણે અવસ્થામાં અલક્ષિતપણે (નહિ જણાય તેમ) રહેલ તુર્વપદનું આપ વિશેષ રીતે વિવેચન કરી મને કહો.

વસિષ્ઠ બોલ્યા: જગતમાં તેમ જ સ્વપ્નમાં થનારો અહંકારરૂપી વિક્ષેપ અને સુષુપ્તિમાં થતું તેનું મૂળભૂત અહંકાર નહિ હોવા એ રીતનું અગ્રાનનું આવરણ એ બંનેને તથા કારણરૂપે સત્ અને કર્તારૂપે અસત જણાતા આ (જગતના) સદ-અસદ ભેદને છોડી દેતાં જે નિર્લેપ, સ્વચ્છ અને સમાન (નિર્વિકાર) પદ સર્વવં. સાક્ષીરૂપે અવશેષ રહે છે, તે તુર્વ કહેવાય છે. વ્યવહારકાળમાં છવનમુક્ત પુરુષોને વિષે રહેનારી જે

સ્વચ્છ સમાનતાવાળી અને શાંત સાક્ષીની આવસ્થા છે, તે જ તુર્ય આવસ્થા કહેવાય છે, એ આવસ્થા સંકલ્પોની ઉત્પત્તિ જ નહિ થવાથી જગત કે સ્વપ્નરૂપ કહી શકાતી નથી, તેમ જઠ-પણ્ણની રિધાનિનો અભાવ હોવાને લીધે તે સુષુપ્તિ પણ નથી. (પણુ તે ત્રણેયથી જુદી ચોથી આવસ્થા છે, તેથી તેને તુર્ય આવસ્થાનું નામ આપવામાં આવે છે.) આ જગત બ્રહ્માવર પણે રહ્યા છતાં સારી રીતે બોધને પ્રાપ્ત થયેલ. પુરુષની દૃષ્ટિના (ચિત્તાના મૂળમાંથી) જ્ઞાન વડે દૂર થઈ જવાને લીધે (સર્વ) શાંત બ્રહ્મરૂપ જ છે; ચોટલે વિવેકી પુરુષો તેને (સર્વદા) તુર્ય આવસ્થા કહે છે. બાકી આશ્વાની છવેતી દૃષ્ટિમાં જ આ જગત સ્થિર થઈ રહેલું છે. અઠકારના અંશનો ત્યાગ કર્યોથી સમાનતા (નિર્વિકારતા) ની ઉત્પત્તિ થયાથી અને (સમુદ્રમાં નાખેલા લવણની પેઠે) ચિત્ત પરમ તરવમાં જ લીન કરી દીધાથી તુર્યોવસ્થા પ્રાપ્ત થાય છે. હે દેવની ઉપમા આપવા યોગ્ય રમ્યંદ્રજી! એક વળી બીજું દર્શન આ સંબંધમાં હું તમને કહું છું તે તમે સાંભળો કે જેથી તમે જ્ઞાની છો તો પણ આ વતનો તમને (વિશેષ) બોધ થશે. બાણ વાગતાં લયલીત થઈને દોડતા મુગની પછવાડે (ખોળવા માટે) ગયેલા (કોઈ) પારંથીએ કોઈ એક જંગલના સર્વથી શ્રેષ્ઠ પ્રદેશમાં મહામૈત્ર (જ્ઞાન વડે વાણી આદિ યોદ્ધાઓને બંધ કરી નિઃસંકલ્પ રહેલું તે) ની આશ્રય કરી બેઠેલા આદ્યુત મુનિને જોઈ પૂછ્યું કે, 'હે મુનિ! મારા બાણથી વીધાયેલા મૃગ આહી આવ્યો છે કે અથવા એ મૃગ ક્યાં ગયો?' (એમ પૂછવાથી) એ મુનિએ તેને જવાબ આપ્યો કે, 'હે ભલા માણસ! અમે જંગલમાં રહેનારા મુનિલોકો સદાકાળ સમાન શીલવાળા જ રહીએ છીએ. વળી અઠકાર કે જે (અપરિચિત) વ્યવહાર કરાવવાને સમર્થ છે, તે આમારામાં હોતો નથી. હે સખા! મન કે જે અઠકારમય છે તે જ સર્વ ઇન્દ્રિયોનાં કર્મો કરે છે. વળી મારું ચિત્ત તો ઘણું લાંબા કાળથી (સમુદ્રમાં નાખેલા લવણની પેઠે) પરમાત્મામાં જ ગળી ગયું છે.

(એકરસ થઈ ગયું છે.) જગત, સ્વપ્ન કે સુષુપ્ત એમાંની કોઈ પણ દશાને હું જાણતો નથી. હું તુર્ય (ચોથી સમાધિરૂપ) નિર્વિકલ્પ (અવસ્થામાં) જ રહું છું; તેમાં કોઈ પણ દૃશ્ય પદાર્થ છે નહિ! હે રમ્યંદ્રજી! એ પ્રમાણે તે મુનિશ્રેષ્ઠ મહાત્માનાં વાક્યો સાંભળી પારંથી તેનો કશો અર્થ સમજ્યા વિના પોતાની મનમાનીની દિશા તરફ ચાલ્યો ગયો. હે મહાબાહુ રામચંદ્રજી! માટે જ કહું છું કે તુર્ય વિનાની ખીલ જગત આદિ આવસ્થા કે સ્થૂલ આદિ કોઈ આવસ્થા (તાર્કિક દૃષ્ટિએ જોતાં) છે જ નહિ. ફક્ત એક તુર્યરૂપ નિર્વિકલ્પ ચૈતન્યતરવ જ છે, બીજું કશું નથી. જગત, સ્વપ્ન અને સુષુપ્તિ એ ત્રણેય ચિત્તાની આવસ્થાનાં રૂપ છે. પોતાનું ચિત્ત આ જગતમાં ધોર, શાંત અને મૂઢ એ ત્રણ પ્રકારનું થઈ રહેલું છે. જગત આવસ્થાવાળું ચિત્ત (સ્વર્ગ, નરક, પુનર્જન્મ આદિના કારણરૂપ પુણ્યપાપને ઉત્પન્ન કરવાથી) ધોર છે; સ્વપ્નચવસ્થાવાળું ચિત્ત (સ્વર્ગ, નરક, પુનર્જન્મ આદિના કારણરૂપ પુણ્યપાપને ઉત્પન્ન નહિ કરવાથી) શાંત થાય છે અને સુષુપ્તિ આવસ્થાવાળું ચિત્ત (તેવે વખતે કોઈ પણ ભાન ન હોવાને લીધે) મૂઢ કહેવાય છે. એ ત્રણેય આવસ્થાથી બ્યારે ચિત્ત રહિત થઈ જાય, ત્યાર તે મરી જાય છે (ચિત્તનો નાશ થયેલો કહેવાય છે). જે ચિત્ત મરી ગયું (નાશને પામી ગયું), તેમાં (નિર્વિકારને લીધે) સદા સમાનપણે રહેનારું એક સતત જ બાકી રહેલું છે. (જેમાં વાસનાની ઉત્પત્તિ જ થતી નથી.) સર્વ યોગી પુરુષો એ ચિત્તાનાશને જ પત્નથી સંપાદન કરે છે. સર્વ સંકલ્પોના વિલાસથી રહિત શુદ્ધ તુર્ય આવસ્થામાં જ તમે નિર્વિકાર ચિત્ત રાખી સ્થિર થઈને રહે. કે જે તુર્યપદમાં સારી રીતે સદાકાળ યુક્ત થઈ ગયેલા ભદ્રપુષ્ટિ વિનાના મહાન મુનિઓ રહેલા હોય છે. ૧-૩૯

સમસ્તસંકલ્પવિલાસમુક્તં તુર્યં પદે ત્રિષ્ઠ
નિરામવાત્મા । યત્ત સ્થિતાઃ સાધુ સદૈવ મુક્તાઃ
પ્રજ્ઞાતમેવા મુનયો મહાન્તાઃ ॥ ૩૯ ॥

સર્ગ ૧૨૪ મા સમાપ્ત

સર્ગ ૧૨૫ મો*

તુર્થપદમાં સ્થિરતાનો ઉપાય

વસિષ્ઠ ડગાચ

ચિદ્વાંતોઽધ્યાત્મશાસ્ત્રાણાં સર્વાપદ્મવ પથ દિ
નાઽવિદ્યાસ્તીદે નો માયા શાંતં વ્રણરૂપકમમ્ ॥૧॥

વસિષ્ઠ બોલ્યા : જગતમાં પ્રકટ થતા જે દેવતા પ્રપંચો છે, તે બધાને દૂર કરવા વેદાંત-શાસ્ત્રોના ચિદ્વાંતો ઘડાય છે અને તે અવિદ્યા તેમ જ અજ્ઞાનને દૂર કરે છે. પણ જે શાંત પરબ્રહ્મ આપોઆપ પ્રકાશો છે, તેને શાસ્ત્રો બતાવી શકતાં નથી; કારણ કે ત્યાં માયા કે અવિદ્યા કાંઈ પણ નથી. શાંત, સ્વચ્છ, માયામાં ચેતનનો આભાસ પડતાં જુદાં જગ્યાતાં સર્વે જ સમાનરૂપે રહેલ વિદ્યાસંહિત, સર્વશક્તિમત્ (માયાવિરિણ) બ્રહ્મ છે, તેને કેટલાક શૂન્ય ધર્મેવાળો, કેટલાક વિજ્ઞાન (બુદ્ધિ) તરીકે અને કેટલાક ઈશ્વર તરીકે માની પરસ્પર વાલિવિવાદ કરે છે, હે નિષ્પાપ રામચંદ્રજી ! તમે એ સર્વ વિવાદની વાત મૂકી દઈ (માયા સુધી સધળા દૃશ્ય પ્રપંચનો ત્યાગ કરી) મન સંહિત સર્વ ઈન્દ્રિયોનાં કાર્યોને શાંત કરનાર મહામૌનને ધારણ કરો તથા સુકૃત, ક્ષીણ ચિત્તવાળા, શાંત બુદ્ધિત, અને નિઃસંકલ્પ થઈ મૂંગા, બેઠેલા અને આંધળાની પેઠે ચિત્તને નિર્વિહાર અને શાંત રાખી કેવળ ચૈતન્યરૂપ આત્મામાં જ (સમાહિતપણાથી) સ્થિર થઈ રહો; અને નિત્ય અંતઃકરણમાં જ ધ્યાન ધરી રહી પોતાની બુદ્ધિને આત્મસુખથી જ ભરપૂર રાખો. હે રામચંદ્રજી ! તમે જાત્રાત આવસ્થામાં જ સુશુપ્તિ અવસ્થાવાળાની પેઠે (નિર્વિકલ્પ) રહી કેમો કરો. ચંદ્રરશ્મી સર્વનો ત્યાગ કરો અને બહાર જે આવી મળે તે કેમો કેમો જાઓ. ચિત્તની સત્તા એ જ પરમ દુઃખરૂપ છે અને ચિત્તની અસત્તા એ જ પરમ સુખરૂપ છે; માટે તમે એક-

*આ એકસો પચીસમા સર્ગમાં સર્વ દૃશ્ય પદાર્થના નિષેધનો ચિદ્વાંત કરી, જેમાં વાદોએ અનેક જાતની આંતરિયો ઉત્પન્ન થાય છે, તે તુર્થ પરમપદમાં સ્થિરતા અપવાનો બોધ અને તેના ઉપાયો આપશે.

ચૈતન્ય આત્મારૂપે રહી કાંઈ સંકલ્પ જ નહિ સ્કુરવા દેવાથી ચિત્તનો નાશ કરો. સારી કે નરસી (પ્રિય અપ્રિય) વસ્તુને જોઈ (નિઃસંકલ્પતાથી) છોડી કે શોકને નહિ પામતાં) પથ્થરની પેઠે સમાન સ્થિતિપાળું (નિર્વિહાર) થઈ રહેવું, એટલા જ માત્ર પોતાના પુરુષપ્રત્યક્ષથી સંસાર જિતાર્થ જાણ છે. સુખનો પણ કશો વિચાર ન કરવો અને દુઃખનો પણ કશો વિચાર લાવવો નહિ તેમ એ બંનેનાં સાધનોના વિચાર તરફ પણ મનને ગૂંથાવા દેવું નહિ. માત્ર એટલા જ પોતાના પુરુષાર્થથી અનંત દુઃખનો અંત પ્રાપ્ત કરી શકાય છે. આ ત્રણેય લોકની વસ્તુના સારરૂપ પરમતત્ત્વને યોગખી ગયેલો, ચંદ્ર પૂર્ણ મંડળ-વાળા ચંદ્રમાની પેઠે શીતળતાને અનુભવનારે, પોતાની મેળે પ્રાપ્ત થયેલ નિરતિશય સુખરૂપી અમૃતનો સ્વાદ લેવાથી તેમાં તેજરૂપે બની ગયેલો અને પરમપદને (પરમાત્માને) પહોંચી ગયેલો તત્ત્વત્ પુરુષ જીવન્મુકિતતા સુખને પ્રાપ્ત થાય છે અને પ્રારબ્ધથી થયેલા વ્યવહારને કરતાં છતાં (તેની દૃષ્ટિમાં સર્વ મૃબા હોવાથી) તે કાંઈ પણ કરતો નથી. ૧-૧૦

આપીનમંડલશાંતિવંતરેવ શ્રીમદ્રાજાચત્ર-
મયઃ સુખમેતિ તજ્ઞઃ । વિજ્ઞાતસર્વમુત્તમવ્યવસ્તુ-
સારઃ કુર્વેજ નામ કુરુતે પરમરૂપેયઃ ॥૧૦॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં નિર્વાણપ્રકરણના પૂર્વાર્ધનો "તુર્થપદમાં સ્થિરતાનો ઉપાય" નામનો સર્ગ ૧૨૫ મો સમાપ્ત.

સર્ગ ૧૨૬ મો*

યોગબુધિકાને અભ્યાસક્રમ

રામ ડગાચ

સત્તાનાં યોગમૂનીનામગણાઃ ક્રિયતે કર્યં ।

કીદશાનિ ચ ચિદ્વાનિ મૂર્ધિકાં પ્રતિ યોગિનઃ ॥૧॥

રામ બોલ્યા : સાત યોગની ભૂમિકાઓનો

*આ એકસેઠ્ઠીસમા સર્ગમાં યોગબુધિકાના અભ્યાસનો ક્રમ અને લક્ષણ બતાવશે અને વચમાં મરણ થઈ બપ તે પુનર્જન્મમાં ઉત્તમ યોગી યોગીની પછી પાછી ઉત્તરોત્તર ભૂમિકાની પ્રાપ્તિ લેવાનું કહેવાશે.

અભ્યાસ શી રીતે કરાય છે? અને પ્રત્યેક ભૂમિકા-
માં યોગનાં કેવાં ચિહ્નો હોય છે?

વશિષ્ઠ બ્રોહ્મા: વેદમાર્ગમાં રહેનારા પુરુષ
એ પ્રકારના હોય છે: એક પ્રવૃત્ત અને બીજો
નિવૃત્ત. તે એમાંથી પહેલો સ્વર્ગ તરફ જતાનો
અને બીજો મોક્ષ પામનારો હોય છે. એ બંનેનાં
હું તમને લક્ષણ કહું છું, તે તમે સંભળો. 'સર્વ
વિષયોથી રહિત હોવાથી મોક્ષ શું છે? મોક્ષ
નથી. 'મારે માટે તો સારાનરસા ભોગોથી ભરેલો
સંસાર જ કીક' એમ નિશ્ચય કરી જે નિત્ય,
નૈમિત્તિક અને કામ્યકર્મ કરી કરે છે, તેને
પ્રવૃત્ત કહેવામાં આવે છે, જેમ કરોડો જળજંતુ-
ઓથી, પ્રચંડ વનથી અને વડવાગ્નિની જ્વાળા
લાગવાથી અત્યંત ધન્યજ થઈ રહેલા પૂર્વ અને
પશ્ચિમ સમુદ્રની અંદરના ભાગમાં ફરતા કામ્યબ્રા-
હ્મણો દેહ સહેજસાજ તરંગો લાગવાથી પશુ
ભય થવાને લીધે તરત અસંખ્ય વખત ઠાલના
અંદરના છિદ્રમાં પેસે છે અને નીકળે છે,
તેમ અનેકવાર મૃત્યુના મુખમાં પેસવું અને
(તેમાંથી વળી પુનર્જન્મરૂપે) બહાર નીકળવું
એ રૂપી અનેક જન્મો બ્યારે લેતા પડે, ત્યારે
તેને અંતે (કોઈ પુણ્યયોગથી વૈરાગ્ય આદિ
સાધનસંપત્તિ થતાં) પુરુષ વિવેકી થાય છે.
ધણી બોદની વાત છે. આ સંસારની મિત્રિષ
પ્રકારથી વિરુદ્ધતાવાળી સ્થિતિ સાર ચિતાની
છે. મારે માટે એ હવે ખસ છે. (સ્વર્ણલોકાદિ)
અયોગ્ય પરિણામ લાવનાર તેનાં તે કર્મો વડે
દિવસ ગાળવાથી શું ફળ છે? મોક્ષ નથી. 'ક્રિયાથી
થનારા વિકારો ચિતાનું પરમ શાંતિનું ધામ ક્યાં
હશે?' એમ વિચાર કરી (આપણે તો) એ
અવસ્થા મેળવવું છે, એવા જે અંદર નિશ્ચય

✽ મીમાંસાને અનુસરી કર્મ ચાર પ્રકારનાં છે, જેને
કરવાથી ફળ ન મળે પણ ન કરવાથી પાપ લાગે તે દર-
શોજનાં થયેલાં નિત્યકર્મ અમુક કાળે આવી પડતાં કરવાં
જ પડે તે નૈમિત્તિકકર્મ, જે ઈચ્છા અને ફળ મેળવવા
જરૂરમાં આવ્યાં હોય, પણ શાસ્ત્રને અનુસરનારાં હોય
તે કામ્યકર્મ અને જે સગથી પ્રેરાઈને શાસ્ત્ર વિરુદ્ધ
કરવામાં આવે તે ત્યાજ્યકર્મ કહેવાય છે.

બાંધે તે પુરુષ નિવૃત્ત કહેવાય છે. એ શુભ
બુદ્ધિવાળો પુરુષ 'હું વૈરાગ્યવાન થઈ શી રીતે
આ સંસારસાગરને તરી બીડું?' એમ બ્યારે
વિચારે છે, ત્યારે તેનો પોતાના ચિતાની અંદર
ભોગોમાં તથા તે સંબંધી ચિંતાઓમાં (વિચારો-
માં) વૈરાગ્ય થવા માંડે છે. ચિત્તશુદ્ધિ કર-
નારી સજ્જનોની સોખવ, ઈશ્વરની ભક્તિ,
મંત્ર, જપ પવિત્રતા આદિ ઉત્તમ ક્રિયાઓ
કરવામાં તે મંડયો રહે છે અને તેમાં જ તે
રાજી રહે છે. તે રાગથી થતા જંગલી કર્મોની
તારવણી કરે છે, બીજાને કંઠેર લાગતાં કટાક્ષ-
વચનો બોલતો નથી, પુણ્યકર્મોનું સેવન રાખે
છે. તે મનને ઉદ્વેગ, ન કરે તેવાં કોમળ (થોડે
કામે થનારાં અને મહાકેળ આપનારાં યમનિયમા-
દિક) કર્મોને સેવે છે, પાપથી નિરંતર બીતો
રહે છે અને (ભોગ ભોગવવામાં જાણતાં કે
અજાણતાં કાંઈક પાપ થઈ જશે એવા ભયથી
તથા વૈરાગ્યથી) ભોગને ઈચ્છતો નથી. સ્નેહ
અને વિવેકથી ભરેલાં, કોમળ, દેશકાળને ધરતાં,
યોગ્ય (સત્ય, પ્રિય અને હિત) વચનો જ તે
બોલે છે. ઉપર પ્રમાણે પુરુષ બ્યારે સારા ગુણો
મેળવે, ત્યારે તે પ્રથમ ભૂમિકા(શુભેચ્છા)ને
પ્રાપ્ત થાય છે. મન-વચન-કર્મથી, શમ, દમ,
સંનિ, વિજ્ઞાન આદિથી સાંપન્ન મહાત્મા પુરુષોની
તે સેવા કરે છે. જ્યાંત્યાંથી (સેવાયેલાં ઉપયોગી
ધનદિક) લઈ આવી (મહાત્માઓની સેવા
કરતાં તેના મુખથી શ્રવણ દ્વારા) જ્ઞાનશબ્દોનું
આવલોકન કરે છે. આ સંસાર તરી જવા માટે
જે પુરુષ આવી તરહત, વિચારમાં બિનરે, તે
જ પ્રથમ ભૂમિકાને પ્રાપ્ત થયેલો કહેવાય છે
બાકી ઉપરના બેટા ડોળને તો નિદાનોએ સ્વાર્થી
જ કહેલો છે. વિચારણા નામની બીજી ભૂમિકા-
માં આવેલા ભોગીએ શ્રુતિ, સ્મૃતિ અને સદ્ધ-
ર્મારણું તથા યમ-નિયમ આદિ બીજાં સાધનરૂપ
અંગો સહિત ધારણા અને ધ્યાનરૂપ કર્મોને બતાવ-
નારા યોગમાર્ગનું અનુષ્ઠાન કરવું અને બીજા-
ઓને કરાવવું, આ સંબંધી સુંદર વિવેચન કરતા

શ્રેષ્ઠ પંઠિતોનો (કાવણુ—મનન આદિ માટે પોતે શિષ્યરૂપે શરણાગત થઈ) આશ્રય કરે છે તથા પોતે (વ્યકરણુ આદિ સ્વર્ગોના જ્ઞાતને લીધે) પદોના અને તેના વાચ્ય—લક્ષ્ય આદિ અર્થોના વિભાગને જાણવાવાળો હોવાથી ગુરુમુખથી જ્ઞાનશાસ્ત્રનું શ્રવણ કરી, ધરંધણી જેમ પોતાના ધરના દરેક ભાગને જ્ઞાતો હોય, તેમ કર્મકાંડના અર્થને તથા જ્ઞાનકાંડના અર્થને તે હસ્તામલકવત, જાણી લે છે. બહાર માત્ર લોકમર્થોદા અનુસાર કાંઈક સહેજસાજ આશ્રય કરી લીધેલા (અંદર નહિ છતાં બહાર સહેજસાજ દેખાતા) મદ, અભિમાન, માત્સર્ય, મોહ અને લેભના વેગને પણ સર્પ જેમ કાંચળીને છોડી દે, તેમ એ યોગી પુરુષ ત્યજ દે છે. ઉપર કહ્યા પ્રમાણે શુભ પુલ્હિયોગો એ મહાત્મા શાસ્ત્રોના, ગુરુના અને સત્પુરુષોના સેવનથી ધર્મ્ય રહસ્ય બરાબર સમજી લે છે. ત્યાર પછી એ મનોહર મુનુકુ પુરુષ વિષેન કૂલની પથારીની પેઠે અતિ સુખ આપનારી ચીજ યોગભૂમિકામાં જાય છે કે જે (સર્વ પ્રકારના સંબંધ જેણે ત્યજી દીધા છે તે) અસંગ કિંવા ‘અસંસકિત’ એવા નામથી કહેવાય છે. શાસ્ત્રવાક્યોના અર્થ ઉપર પૂરો વિશ્વાસ રાખી, તપસ્યોના આશ્રમમાં મળતી શાંતિથી આત્મા સંબંધી અથવા અધ્યાત્મશાસ્ત્ર સંબંધી ચર્ચા ચલાવવાના ક્રમથી, તેમ જ સંસારની નિંદા કરવા વેરાગ્ય ઉત્પન્ન કરનારા ક્રમથી પથથરની પથારી ઉપર બેસી પોતાનું બાકીનું આયુષ્ય પૂરું કરે છે. (ગામમાં વિકોપને લીધે સમાધિનો અભ્યાસ ન થઈ રહવાના ભયથી) એ નીતિમાન યોગી ચિત્ત ઉપરામ પામી જવાને લીધે બહુ શોભા આપનારા અને અસંગપણના સુખથી સુંદરતાવાળા વનવાસના વિહારથી જ પોતાનો (બાકી રહેલો) કાળ કાઢે છે. શુભ શાસ્ત્રોના અભ્યાસથી અને પુણ્યકર્મો કરવાથી મનુષ્યોને બરાબર તત્ત્વજ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય છે. એ કુશળ થેગી શ્રીજી ભૂમિકાને પ્રાપ્ત થયા પછી પોતાની મેળે જ બે પ્રકારના અસંગ-

પણાનો અનુભવ કરે છે. તેના જે બે ભેદ છે, તે તમે સાંભળો. એક સામાન્ય અને બીજો શ્રેષ્ઠ. એ રીતે તે અસંગ બે પ્રકારના છે. ‘હું (સાક્ષીરૂપ હોવાથી) કર્તા પણ નથી અને ભોક્તા પણ નથી, તેમ (અસંગ હોવાથી) બાધ્ય (બીજના તરફથી જેને કાંઈ બાધ લાગે તેવા) કે બાધક (બીજને બાધ લગાડે તેવા) પણ નથી’ એવા નિઃશયથી સર્વ દૃશ્ય પદાર્થોમાં અસંગપણે રહેવું, તે સામાન્ય અસંગ કહેવાય છે. સુખ કે દુઃખ (જે કાંઈ પ્રાપ્ત થાય છે તે) સર્વ પહેલાં કરેલાં કર્મો વડે રચાયેલું છે કિંવા ઈશ્વરને આધીન છે. વળી અનેક પ્રકારના ભોગો તો મહાસેગોના જેવા (અનેક પીકારોથી તથા ચિંતાઓથી ભરેલા) છે. સંપત્તિઓ પણ છેવટે મોટી ચિંતાઓ ઊભી કરાવનારી છે, જે જે (ઈષ્ટ વસ્તુઓના) સંયોગો થાય છે, તે પણ પરિણામે વિયોગવાળા જ છે. બુદ્ધિને અનેક આધિઓ અને વ્યાધિઓ આવી વળગે છે અને કાળ સર્વ પદાર્થોને ગળી જવા માટે નિરંતર તાકી રહ્યો છે એવી રીતે સર્વ પદાર્થોની અનાસ્થાને લીધે (બીજ કશા પદાર્થમાં ચિત્ત નહિ ચેડાતાં) અધ્યાત્મશાસ્ત્રોના અર્થોમાં જ ચિત્ત લાગી જઈ અંદર કોઈ પણ ભાવતા જ ન થાય, એ પણ એક સામાન્ય અસંગ કહેવાય છે. આ બતાવેલા ક્રમના યોગથી, મહાત્મા પુરુષોના સમાગમથી, દુર્જનોના વિયોગથી, અંદર (કાવણુ—મનન આદિ) આત્માકારવૃત્તિનું ‘વારં વાર રટન કરવાથી, પોતાના પુરુષપ્રજ્ઞાનથી અને નિરંતરતા અભ્યાસયોગથી આ સંસારસાગરને સામે પાર રહેવું, સર્વના સારરૂપ અને પરમ કરુણરૂપ આત્મતત્ત્વ હસ્તામલક (હથેલીમાં રહેલ આંખળા)ની પેઠે બરાબર સ્પષ્ટ રીતે અનુભવમાં આવી ગયાથી ‘હું કર્તા નથી, ઈશ્વર કર્તા છે અથવા મારું પૂર્વ કરેલું કર્મ જ કર્તા છે’ ઈત્યાદિ વિકલ્પવાળા કિંવા ‘હું કર્તા નથી. ઈશ્વર જ કર્તા છે અને મારું પૂર્વનું સંચિત-પ્રારબ્ધ આદિ અને હમણાંનું ક્રિયમાણ કર્મ એ કશું (વસ્તુતઃ) છે જ નહિ.’ ઈત્યાદિ વિકલ્પો

વાળા સર્વ શબ્દોના ચાતુર્યોની ભાવનાને ઘણો દૂર મૂકી દઈ, મૌનપણથી મન-વાણી-ચક્ષુ આદિના વ્યવહારો દૂર કરી, મોહું મૌન ધારણ કરી સ્થિર થવું, તે શ્રેષ્ઠ અસંગ કહેવાય છે. ધ્રુવમાં એકરસરૂપે ચિત્તાવિરતિનો લય થઈ જવારૂપી જે સ્થિતિ અંદરની કે બહારની વસ્તુના અવલંબન વિનાની છે; જેમાં નીચેના લેખના કે ઉપરના લેખના કોઈ પણ પદાર્થ નથી; જે સ્થિતિ દિશાઓ, આકાશ, પદાર્થ, (પૃથિવ્યાદિ) અપદાર્થ (વંધ્યા-પુત્ર, આપ્રણપુષ્પ આદિ જડ અને ચિદાભાસ એ બંને સર્વ સત્.—આસત્-વસ્તુઓ)ના અવલંબનથી રહિત છે; જે સ્થિતિ સ્વતઃપ્રકાશવાળી અને ચૈતન્યરૂપ છે, શાંત છે, (પરપ્રકાશ ત હોવાથી) આત્મા વિના ખીમ પ્રકાશથી રહિત છે; જેઆદિ અને અનંત છે; જે (સદ, સાક્ષીરૂપે હોવાથી) જન્મરહિત છે અને જે મહામનોહર આકાશના જેવી નિર્વિકાર છે, તે નિર્વિકલ્પ સમાધિની સ્થિતિમાં રહેવું એ શ્રેષ્ઠ અસંગ કહેવાય છે. સંતોષરૂપી સુનંધ વડે મધુર, નિષ્કામ, શુભ કર્મોરૂપી નિર્ગળ પલ્લવોવાળું, ચિત્તરૂપી કમળના ડોડાની ટોચે વળગી રહેવું (રાગ આદિ વાસનાથી મનાર) અનેક વિદ્યોરૂપી ક્રોડાઓવાળું, (ઘણાં કષ્ટથી માંડ પ્રહારથી થઈ શકે તેવું) વિવેકરૂપી કમળ અંદર દૃઢ મૂળ નાખી, રૂઢ થઈ જઈ, વિચારરૂપી સૂર્ય વડે વિકસ પામતાં આ અસંગતરૂપ (અસંગ એવા નામવાળા) ફળને ઉત્પન્ન કરે છે. શુદ્ધ તરવરેતાઓના સમાગમથી, પુણ્યકર્મોના સંયત્તથી અનેકાંઈક કાકતાલીય યોગથી પ્રથમ ભૂમિકા(શુભેચ્છા)નો ઉદય થાય છે. એ પહેલી ભૂમિકા ઉપરનાં સાધનો વડે વધતાં તરત જ વરસાદ વડે ફુલોના જેમાં ફૂટ્યા છે તેવી પૃથ્વીની પેઠે જે રીતે તે સુકાઈ ન જાય તેમ વિવેકરૂપી જળ વડે વારંવાર છાંટી તેની રક્ષા કરવી. (વૈરાગ્ય-શાંતિ આદિ) જે અંશથી એ પ્રથમ ભૂમિકા ઉદય પામે તે અંશને, જેમ ખેડૂત દરરોજ (વાવેલાં ધાન્યના) ફુલોગાઓને વધારવાનો યત્ન કરે, તેમ વિચાર વડે દરરોજ વધારતા જવું.

એ પહેલી ભૂમિકા અંદર બરાબર ખેડાયેલી હોય, તો તે એક જ ખીણ બધી ભૂમિકાઓને જન્મની શરૂ છે અને પછી યત્નથી ખીણ ભૂમિકાને તથા તે પછી ત્રીજી ભૂમિકાને પ્રાપ્ત થવાય છે. આ શ્રેષ્ઠ અસંગતારૂપી તૃતીય ભૂમિકા છે કે જેને પહેલ્યતાં જ પુરુષ સર્વ સંકલ્પોની કલ્પનાથી રહિત (નિરાંકલ્પ) થઈ જાય છે.

રામ બોલ્યા : અસત-કુળમાં ઉત્પન્ન થયેલ, પ્રવૃત્તિમાં જ સ્વયંપચ્ચો રહેતારો, જે પુરુષનો સંગને નહિ પામેલો એવો મૂઢ અધમ પુરુષ આ સંસારસાગરને શી રીતે તરી જાય ? હે મહારાજ ! પહેલી, ખીણ, ત્રીજી કે તેનાથી જુદી ઉપરની કોઈ ભૂમિકામાં ગયેલો હો, પરંતુ પૂર્ણ સ્થિતિને પહેાંચ્યા પહેલાં જ દૈવયોગથી મૃત્યુ થાય તો પછી તેની કેવી ગતિ થાય ?

વસિષ્ઠ બોલ્યા : રાગદેષ આદિક દોષોમાં સ્થાપચ્ચા રહેતાર મૂર્ખ પુરુષને ત્યાં સુધી સંસાર (જન્મ-મરણ આદિ) કલ્પમ જ રહે છે, કે જ્યાં સુધી મો (અસંગ્ય) જન્મો વડે કાંઈકાકતાલીય યોગથી અથવા સત્પુરુષોની સંગ-નિધી વૈરાગ્યનો ઉદય થતો નથી. વૈરાગ્યનો ઉદય થવાથી મનુષ્યમાં અવશ્ય શુભેચ્છા આદિ ભૂમિકાનો ઉદય થાય છે. આ પછી તે સંસારનો નાશ થઈ જાય એમાં સારાં શાસ્ત્રોના અર્થોનું સહસ્ય જણે છે. હરકોઈ યોગભૂમિકામાં રહ્યા છતાં કેંક સુધી પહોંચ્યા વિના વચમાં જ જેવું મરણ થાય તેવું પૂર્વેનું પાપ પોતે જ ભૂમિકામાં હોય તેટલા પ્રમાણમાં યોગ્ય થાય છે; અને પછી (પાપક્ષ થયા પ્રમાણે) દેવતાઓનાં વિમાનોમાં, લોકપાલોનાં પુરોમાં, મેરુપર્વતના ખગોચારોમાં અને વનની વાડીઓમાં ચિત્તને રમાડતારી પ્રિયા સાથે તે ક્રીડા કરે છે. ત્યાર પછી અનેક ભોગો ભોગવાયાથી પોતાનો 'પૂર્વ' કરેલો પુણ્ય-સમૂહ અને આપોઆપ કંઈક રહેલા દુઃખને ભોગવનારું કાંઈક પૂર્વકૃત પાપ એ બંને ક્ષીણ થઈ જતાં એ યોગી પૃથ્વીમાં પવિત્રતાવાળા સમૃદ્ધિ-માન અને ગુણવાન તથા જેને ત્યાં નોકરચાકરો

છે તેવા સંજ્ઞન ગૃહસ્થના ઘરમાં જન્મ લે છે. પછી ત્યાં જન્મ લઈ પૂર્વવાસનાને લીધે પાછો યોગની જ અભ્યાસ કરવા માંડે છે. એ યોગી પ્રથમની વાસના વડે અભ્યાસ કરેલા યોગભૂમિકાના ક્રમને (યોગશક્તિથી, પૂર્વજન્મના સ્મર રૂપી કેશનસિક સંસ્કાર ઉપરથી) યાદ લાગી પડે. પછીની ઉપલી ભૂમિકાના ક્રમમાં તે ચડે છે. હે સમન્દ્રજી! આ ઉપર અતાવેલી ત્રણ ભૂમિકા 'જાગ્રત' એવા નામથી કહેવામાં આવે છે, કેમ કે તેમાં આ સર્વ દૃશ્ય બસાવરજાગ્રત અવસ્થાની પેઠે જ ભેદદૃષ્ટિથી જોવામાં આવે છે. આ ત્રણ ભૂમિકામાં રહેલા યોગી પુરુષમાં કેવળ સંજ્ઞનતાનો જ ઉદય થાય છે કે જે જોવાથી ગૃહ યુદ્ધિ વાળા પુત્રને પણ મુમુક્ષુપણ (મોક્ષની ઈચ્છા) ઉદય પામે છે. જે પુરુષ કર્તૃત્વ (શ્રાવ્યવિકિત) કર્મોનું સારી રીતે આચરણ કરે અને જે અકર્તૃત્વ (નિષિદ્ધ કર્મ) છે તેથી દૂર રહે, તેમ જ ચાલુ વ્યવહારને અનુસરીને રહે, તે આર્થી કહેવાય છે. જે પુરુષ વૃદ્ધતા, કુળપરંપરાના ચમત્ કોકના આચારને અનુસરી શાસ્ત્રપર્યાયમાં રહી પોતાના ચિત્તને રુચે તે રીતે સાવધ (હર્ષશોક, રાગ-દ્વેષ આદિ વિકારથી રહિત) રહી આત્મી પડેલ વ્યવહાર કરી કરે તે પુરુષ આર્થી કહેવાય છે. યોગીનું આર્થપણ પ્રથમ ભૂમિકામાં પ્રકટ થાય છે, બીજી ભૂમિકામાં વિકાસ પામે છે અને ત્રીજી ભૂમિકામાં તે રૂપીભૂત થાય છે. એ આર્થતામાં મૃત્યુ પામેલો યોગી પોતાના શુભ સંકલ્પો વડે પ્રાપ્ત થયેલા (સ્વર્ગ આદિ) ભોગોને ઘણા કાળ સુધી ભોગવી પછી પાછો યોગી થાય છે. ત્રણ ભૂમિકાઓનો અભ્યાસ કરવાથી આજ્ઞાનનો નાશ થઈ જતાં અને સારી રીતે જ્ઞાનને ઉદય થતાં ચિત્ત પૂર્ણચંદ્રતા ઉદયની પેઠે પ્રકાશમય અને આનંદમય થઈ ગયાથી યોગમાં જેનું ચિત્ત નોકળાયું છે તેવા યોગીપુરુષો ઓથી ભૂમિકાને પ્રાપ્ત થઈ આ સર્વ વિભાગ વિતાનું, આદિચંતથી રહિત અને સદા સમાન ચોક્ષ બ્રહ્મરૂપ જ દેખે છે. અદ્વૈતભાવ સ્થિર થઈ જવાથી અને દ્વૈતબુદ્ધિ

શાંત થઈ જવાથી ઓથી ભૂમિકામાં રહેલા યોગી પુરુષો આલોકરોસ્વાત જેવું સમજે છે. પ્રથમની ત્રણ ભૂમિકા વ્યવહારની સત્તાથી જાગ્રત અવસ્થાની પેઠે જ જગતનું જ્ઞાન હોવાથી જાગ્રત કહેવાય છે. ઓથી ભૂમિકામાં જગત પ્રતિભાસિક સત્તા વડે સ્વાત અવસ્થાના જેવું જણાવાથી તે સ્વાત ઓવા નામથી ઓળખાય છે. જેમ વિષેસઈ ગયેલી શરદકનુની વાદળીઓ આકાશમાં જ લય પામી જાય છે, તેમ પ્રતિભાસિક સત્તાથી સ્વાત્વત્ પ્રતીતિમાં આવતી દ્રશ્ય, દર્શન અને દુશ્ચરૂપ ત્રિપુટી પણ પછી પાંચમી ભૂમિકામાં લય પામી જાય છે, અને સુષુપ્તિની પેઠે સર્વ લય થઈ જવાને લીધે જ તે ભૂમિકાને સુષુપ્ત એવું નામ આપવામાં આવે છે. એ ભૂમિકામાં ગયેલો યોગી કેવળ યાત્રી રહેલી ચૈતન્યસત્તારૂપે રહે છે. એ ભૂમિકામાં આવ્યા પછી સર્વમાં ભેદભાવ ખતાવનારી દ્વૈતબુદ્ધિ ગળી જઈ તે કેવળ અદ્વૈતમાત્રમાં જ રહે છે. દ્વૈતનો આભાસ ગળી જવાથી અંદર પોતાના સ્વરૂપને પ્રાપ્ત થયેલો એ પાંચમી ભૂમિકા પર ચડેલો યોગી સુષુપ્તિની પેઠે (સર્વનો લય થઈ જતાં) પરબ્રહ્મમાં કેવળ ચોક્ષસરૂપ જ થઈ જાય છે. નિરંતર ચાંદર જ ચિત્ત તલલીત થવાથી કાંઈ કાર્યવશાત્ જૂતિને તે બહાર લઈ આવે, તોપણ પરમ શાંતિપણાને લીધે કેમ જાણે નિદ્રાવાળા હોય તેવો દેખાય છે. આ પાંચમી ભૂમિકામાં અભ્યાસ કરનારો વાસનારહિત યોગી ક્રમે કરી છઠ્ઠી ભૂમિકામાં જાય છે. એ (ત્રીજી સુષુપ્તિતુલ્ય અવસ્થા આવ્યા પછી ઓથી અવસ્થારૂપે આવવાને લીધે) તુર્થ એવા નામથી ઓળખાય છે; જેમાં સત્તા કે અસત્તાના રૂપનો વિભાગ રહેતો નથી. અહંત્રાર (હું છું એવો ભાવ) અને અહંકારનો આભાવ (હું નથી એવો ભાવ) એવું કંઈ જ રહેતું નથી. સર્વ સંકલ્પરૂપ મનમાત્ર દૂર થઈને ક્વિન્-એકેન્વ આદિ ભાવ પણ જતા રહી કેવળ આત્મામાં જ ચોક્ષિતો કહેવાય છે. એ છઠ્ઠી ભૂમિકામાં હૃદયની સર્વ ગ્રંથિઓ ભેદાઈ જાય છે, સંકેહમાત્ર શાંત થઈ જાય છે. અને

પુરુષ જીવન્મુક્તની જ ભાવના સેવે છે. જેમ
ચિત્રમાં આયોદ્ય હોરેલો દીવો પ્રકાશ કરતો
નથી -ફક્ત આભાસમાત્ર છે, તેમ એ યોગીનું
શરીર રહેલા પ્રારબ્ધનો ભોગવનું હોવા છતાં પણ
આભાસમાત્ર છે, એટલે તે મુક્ત જ છે. આકાશ-
શમાં પોલાણના ભાગમાં રહેલા ધડાની પેઠે તે
જડ જગતને રૂપે તે બહાર અને અંદર શૂન્ય
જ છે; અને ચૈતન્યરૂપે તો સમુદ્રમાં રહેલા ધડાની
પેઠે બહાર અને અંદર સદા પૂર્ણ જ છે. પ્રથમ
સંસારશામાં કોઈ વખત અનુભવમાં ત આવાવા-
થી કેમ જાણે તે કોઈ પરમ આશ્ચર્યકારક દિવ્ય
રૂપ વડે સંપન્ન થયો હોય તેમ લાગે છે; અને
વસ્તુદૃષ્ટિએ તો પોતાનું સ્વરૂપ કે જે નિત્યસિદ્ધ
છે, તેને જ અનુભવ વડે પ્રાપ્ત થવાથી તે કોઈ
નવું આવેલું રૂપ ચેજતો નથી. છઠ્ઠી ભૂમિકામાં
(કેટલોક કાળ) સ્થિતિ કરી, પછી તે સાતમી
ભૂમિકાને પ્રાપ્ત થાય છે, એ સાતમી યોગભૂમિકા
વિદેહમુક્તતા એવા નામથી ઓળખાય છે.
એ વાણી વડે કહેવાય તેવી નથી, શાંત છે અને
આ સંસાર રૂપી ભૂમિના સીમાડારૂપ (ચંતરૂપ)
છે. કોઈએ તેને શિવ કહેલ છે અને કોઈએ બ્રહ્મ
કહેલ છે; કોઈએ પ્રકૃતિ-પુરુષનો વિવેક એમ
કહેલ છે અને બીજાઓએ પણ પોતાની
પૃથ્વી અનુસાર કલ્પી લીધેલા નાના પ્રકારના
ભેદો વડે તે નિત્ય વર્ણનમાં આવી શકતી નથી;
તે છતાં કોઈ પણ પ્રકારે સિન્ધાભિન્ન નામોથી
ભિન્નભિન્ન રીતે તેને કહેલ છે, હે રામચંદ્રજી!
આ સાત ભૂમિકા મેં તમને કહી બતાવી. આ
યોગભૂમિકાના અવ્યાસમાં બરાબર એકાગ્રપણે
જોડાયાથી પછી દુઃખનો અનુભવ કરવો પડતો
નથી; અત્યંત મદ કરતી, કોમળપણથી, મંદ મંદ
ગતિ કરતારી, હમેશાં લકવને જ તૈયાર થઈ જાહેલી
મોટા બેદાંત (દંતૂશળ)થી સર્વત્ર પ્રખ્યાતિ પામેલી
અને અત્યંત ખરાબ કરતારી એક હાથણી એ
: સર્વ ભૂમિકાઓને રોકી બેઠી છે. જો તેનો વધ
કરવામાં આવે તો જ આ સર્વ યોગભૂમિકામાં
મનુષ્ય જ્ય મેળવી શકે છે. જ્યાં સુધી એ

મદોન્મત હાથણી પોતાના (પ્રાપ્ત) પરાક્રમથી
જીતી નથી, ત્યાં સુધી એવો કયો સમર્થ યોદ્ધો
છે કે જે (સાધારણ કુદર સાંસારિક) સંપત્તિઓ-
રૂપી રણભૂમિમાં પણ પ્રવેશ કરી શકે ? (કોઈ
નહિ.)

રામ બોલ્યા : એ મદોન્મત હાથણી કઈ
છે? અને (આપ જે કહો છો) તે રણભૂમિઓ
કઈ છે? શી રીતે એ હાથણીનો વધ થઈ શકે?
અને વિશેષે કરીતે તે કઈ જગ્યાએ રહી કોડા
કરે છે?

વસિષ્ઠ બોલ્યા : હે રામચંદ્રજી! ‘અમુક
વસ્તુ મને પ્રાપ્ત થાયો’ એવા રૂપને ધાર ગુ કર-
નારી ‘ઈચ્છા’ નામની એ હાથણી છે. એ
શરીરરૂપી જંગલમાં મદોન્મત થઈ, વિવિધ
પ્રકારના (શોક-હર્ષ આદિ) વિલાસો કરે છે.
મદોન્મત ધનિદ્ર્યોરૂપી તેનાં મહાક્રોધી બચ્ચાં
છે. જીભ તેની મધુર ગર્જનાનું સાધન છે. મતરૂપી
જંગલના ઘાટા ગુમ ભાગમાં તે છુપાઈ રહે છે.
શુભ અશુભ કર્મરૂપી તેના બે દાંત છે. ચારે
તરફ પોતાના રૂપને પસારી રહેલો વસતાનો સમૂહ
એ જ તેની મદ છે. હે રામચંદ્રજી! આ સંસાર -
દૃષ્ટિએ એ જ તેની રણભૂમિઓ છે કે જેમાં
મનુષ્ય વારંવાર જ્ય-પરાજયનો અનુભવ
કરે છે. આ ઈચ્છારૂપી હાથણી બિચારૂ કૃપા
જીવસમૂહને મારી નાખે છે. વસતા, યોદ્ધા,
મન, ચિત્ત, સંકલ્પ, ભાવના, સ્પૃહા, ઈત્યાદિ
નામોનો સમુદાય એ ઈચ્છાના જ પેટાનો છે.
સર્વત્ર પ્રસરી રહેલી ને છેક બ્રહ્મલોક સુધી
સર્વના ભોજ્ય પદાર્થો તરફ ગતારી એ ઈચ્છારૂપી
હાથણીને સર્વ પ્રદાત્રે જીતી લેવી નોઈએ. જ્યાં
સુધી આ અમુક વસ્તુ આત્માથી ભુદ્રી મેળવવાની
છે એવી ઈચ્છા અંદર રહે છે ત્યાં સુધી દુષ્ટ
સંસારરૂપી મહાક્રોધી વિગૃચ્છિકા પેદા થાય છે.
‘અમુક પદાર્થ મને પ્રાપ્ત થાયો.’ એવું મન
થવું એ જ સંસાર છે; અને તેની શાંતિ થવી
એ જ મોક્ષ છે. આટલામાં જ બધું જ્ઞાન આવી
જાય છે. નિર્મળ અસીસામાં જેમ તેલનું બિંદુ

લાગી જાય છે, તેમ ઈચ્છારહિત (વૈરાગ્ય આદિ સાધનસંપન્ન) નિર્મળ ચિત્તામાં જ (અવિદ્યા-રૂપ મેલને દૂર કરી બ્રહ્માકાર વૃત્તિરૂપ) પ્રસન્નતાને ઉત્પન્ન કરનારી સ્વચ્છ ગુરુશાસ્ત્રની ઉપદેશવાણી ખરાબર અસર કરે છે. સંકલ્પો છોડી દઈ જે વિષયોનું સ્મરણ જ કરવામાં ન આવે, તો ઈચ્છા-રૂપી સંસારવૃક્ષનો આંકુર જ ફૂટ નહિ. માટે અનર્થો ઉત્પન્ન કરનારી એ ઈચ્છા જેવી ઉદય પામે કે તરત જ ઝેરના ફળાગ્રામ્યોની હારની પોટે તેને આસંકલ્પરૂપી શસ્ત્ર વડે છેદી નાખવી. પ્રયત્ન ઈચ્છાથી ઘેરાયેલા જીવ દીત (બલહીત) બની જાય છે, પણ જે તે જીવ મનતા સંકલ્પવિકલ્પો છોડી, સ્થિર આસને બેસી પોતાના સ્વરૂપને જાણવાનો યત્ન કરે, તો સમાધિથી પર થઈ ગાઢ સુતેલા કે મરેલા માણસ જેવો હલનચલન અને ઈચ્છા વિનાનો થઈ જાય છે. માટે તમે પ્રત્યાહાર-રૂપી * સીપિયા(કંઠા)થી ઈચ્છારૂપી માછલીને પકડી બાંધી લો. (પોતાના કમળમાં રાખો.) 'અમુક પદાર્થ મને મળે.' એવું જે ચિત્તાનું દોહડું છે, તેને જ ઉત્તમ પુરુષોએ કલ્પન. એવું નામ આપ્યું છે અને કોઈ પણ પદાર્થનું સ્મરણ જ ન લાવવું એ કલ્પનાનો ત્યાગ કહેવાય છે. કોઈ પણ સ્મરણ જનું તે સંકલ્પ જ છે અને કરાનું સ્મરણ જ ન કરવું, એ કલ્યાણકારક છે. તેમાં સંકલ્પમાં પૂર્વે અનુભવેલ અને નહિ અનુભવેલ એ બંનેની ભાવના (સ્ફુરણ) થાય છે. સ્મરણમાં તો માત્ર અનુભવેલ જ સ્મૃતિપંથે આવે છે. તેથી એ બે(સ્મરણ અને સંકલ્પ) માં કોઈ તફાવત છે; પણ મુમુક્ષુને તો બંને ત્યાગ્ય હોવાથી આઢી તેનો ભેદ સમજવાનો નથી. અનુભવેલા અને નહિ અનુભવેલા પદાર્થો સંબંધીના બંને ભતના સ્મરણને જુલી જઈ, કાષ્ઠની પેઠે સર્પનું વિસ્મરણ કરી, તમે કે જે મહાબુદ્ધિ-શાળી છો તે (મીનપણથી) ન સમજાય તેવા (ગૂઢ) થઈને રહો. હું ઊંચા લાથ કરી ચારવાર

પ્રમા પાડું છું કે, 'અસંકલ્પ જ પરમ કલ્યાણરૂપ છે, તે શા માટે અંદર દૃઢ રીતે રાખવામાં નથી આવતો?' પરંતુ ખાસી તે સડો કોઈ સાંભળતું નથી. માત્ર કેવળ સર્વ વ્યાપરથી શાંત થઈ નિઃસંકલ્પપણે રહેવાથી એવું પરમ શ્રેષ્ઠ પદ પ્રાપ્ત થાય છે જે કે જેની પાસે સર્વથી ઉત્તમ સામ્રાજ્ય પણ ધાસના જેવું આતિ તુલ્ય લગે છે. જેના મનમાં જવાના સ્થાને પહોંચી જ જવું એવી ભાવના છે, તે મુસાફરના પગમાં જેમ સંકલ્પ વિના જ ક્રિયા (ગતિ) થયા કરે; તેમ યોગી પુરુષની પણ સંકલ્પ વિના જ (પૂર્વના અભ્યાસ-થી ને પ્રારબ્ધરોષથી ન રોકાય તોવાં) કર્મોમાં પ્રવૃત્તિ થયે જાય છે. આઢી વિશેષ કહેવાથી શું કણ છે? માત્ર ટૂંકામાં એટલું જ કહેવાનું છે કે સંકલ્પ થવો એ પરમ બંધરૂપ છે અને સંકલ્પ ન થવો એ જ મુક્તપણું છે. એવી રીતે પર-માર્થદૃષ્ટિએ પ્રથમથી જ સર્વ જનમરહિત, શાંત, અનંત, નિત્યનાશરહિત, ચિદ્રૂપ જ છે, એવી દૃષ્ટિ રાખી તમે જેમ સુખી થાવ તેમ ભલે રહો, હું અને મારું ઈત્યાદિ અધ્યાસથી થયેલ, ભેદ-બુદ્ધિના કોઈપણ સંકલ્પ જ ન સ્ફુરવા દેતાં કેવળ આદ્યદૃષ્ટિ રાખી શાંત અને અક્ષય પરમ્પ્રકારે થઈ રહેવું, તેને જ બ્રહ્મવેત્તા પુરુષો યોગ કહે છે. તમે યોગમાં સ્થિતિ રાખી, વાસનારહિતપણાથી (લોકસંગ્રહ માટે) સિદ્ધિ-અસિદ્ધિ બંનેમાં સમાનતા રાખી કર્મો કરો વ્યથવા ન કરો. વિદ્વાન પુરુષો કોઈ પણ સંકલ્પની સ્ફૂર્તિ જ ન થવી તેને યોગ કહે છે.* કે જેમાં સર્વ ચિત્તાવૃત્તિઓનો નિરોધ થઈ જવાથી ચિત્તાનો ક્ષય થઈ જાય છે; અને જે સ્થિતિ આત્માના સ્વાભાવિક સ્વરૂપની છે, તેમાં તમે આત્મંત તત્ત્વ થઈ જઈ જેવા (શુદ્ધ ચિદ્રૂપ) છો તેના જ સદાકાળ રહો. હે રામચંદ્રજી! જે શિવરૂપે (સાક્ષીપણે) સર્વમાં રહેલ છે, જે શાંત છે, જ્ઞાનસ્વરૂપ છે, જનમ-રહિત છે અને શુભ મોક્ષરૂપ છે, તે પરમતત્ત્વની

* વિષયમાત્રમાંથી ઈન્દ્રિયોને ખોથી લઈ મનને એક દેકાણે સ્થિર કરવું તે પ્રત્યાહાર કહેવાય છે.

* યોગશિત્તવૃત્તિનિરોધઃ । ચિત્તામાં ઊકડા સંકલ્પો રોકવા તેનું નામ યોગ. (જુઓ પાનંજલ યોગસૂત્ર)

સતદિવસ એક જ ભાવના રાખવી એ સર્વત્યાગ કહેવાય છે; માટે તમે નિરંતર એવી ભાવના રાખતા રહી (ખહાર) પોતાને જે કરવાનું છે તે ક્યેં નગમો. ('આ') હું અને ('આ') મારું' એવા સંકલ્પવાળો દુઃખથી મુક્ત થઈ શકતો નથી; અને તેવા સંકલ્પ વિનાનો પુરુષ દુઃખથી મુક્ત થઈ નય છે. હવે આ ધર્મમાંથી તમને જે ગમતું હોય તે તમે ભસે કરો. ૧-૧૦૨

**મહં મમેતિ સંવિદ્મ કુલતો વિમુચ્યતે ।
અસંવિદ્મ વિમુચ્યતે યદીપિજ્ઞં સમાચર ॥૧૦૨॥**

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં નિર્વાણપ્રકરણના પૂર્વાર્ધના 'પરમાર્થ સ્વરૂપવર્ણન' નામનો સર્ગ ૧૨૬ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૧૨૭ મો*

સગુણ-ઉપાસનાની આવશ્યકતા

ભરદ્વાજ ઉવાચ

**હતિ વરસુનિનોકં જ્ઞાનસારં પુરાણં
લક્ષ્મણમુનિશમ્ય શ્રીરમણં કુલાદયઃ ।
વિમલમતિરપ્ત્વૃક્ષત કિંચિદન્યત્સ્વયં વા
સમસુલ્લપરિપૂર્ણઃ પૂર્ણબોધસ્થિતોઽસૌ ॥૧॥**

ભરદ્વાજમુનિ બોલ્યા : એ પ્રમાણે મુનિઓમાં શ્રેષ્ઠ શ્રીવસિષ્ઠજીએ કહેલા અને ઘણા લાંબા કાળથી છેક બ્રહ્મથી માંડી મહર્ષિ દ્વારા ચાલ્યા આવતા જ્ઞાનના સારને સાંભળ્યા પછી રઘુરાજના કુળમાં શ્રેષ્ઠ અને શુદ્ધ યુદ્ધિવાળા શ્રીરામચંદ્રજીએ બીજાનું કાંઈ પણ પૂછ્યું ? અથવા (એટલાથી જ નિઃસંદેહ અને નિર્મોહ થઈ જઈ) સદાકાળ એકસમાન જ સ્થિતિમાં રહેનાર આત્મસ્થ થઈ પરિપૂર્ણ થઈ જઈ તે પૂર્ણ જ્ઞાનસ્વરૂપ જ રહ્યા ? (તે આપ કહો.) રામચંદ્રજી મહાયોગી છે, જગતને પૂજ્ય છે, દેવોના પણ ઈશ્વર છે, જરા અને મરણથી રહિત છે; શુદ્ધ જ્ઞાનસ્વરૂપ છે, સર્વ સદ્ગુણોના ભંડારરૂપ છે,

* આ એકસા સત્તાવીસમા સર્ગમાં રામચંદ્રજીની (સમાધિમાં) વિશ્રાંતિ, ભરદ્વાજ મુનિનું કેટલુંક ઉત્સાહવાળું ભાવનું, અગ્રત આદિ અવસ્થાનાં લક્ષણ અને નૃપૈય અવસ્થાનું વિવેચન એટલું કહેવાશે.

લક્ષ્મીનું નિવાસસ્થાન છે અને જગતની ઉત્પત્તિ કરવામાં, રક્ષા કરવામાં અને કૃપા કરવામાં સ્વતંત્ર સત્તાવાન છે.

વાલ્મીકિ બોલ્યા : એ પ્રમાણે વેદાંતનું જ્ઞાન આપનારા વસિષ્ઠનાં વચન સાંભળી કેમજના જેવા નેચવાળા રામચંદ્રજીએ વિજ્ઞાનધન આત્માને સંપૂર્ણ રીતે જાણી લીધો, તેમના મિત્રાની વૃત્તિ એકાકાર થતીની સાથે જ નિર્ગળ ચૈતન્યધન ધર્મતંત્રરૂપમાં પ્રકટ થતું અને તે ચૈતન્યના મહાસાગરમાં આનંદ કરતા બે ઘડી સ્થિર થયા. પ્રજનો કરવા અને તેના જવાબો સાંભળવા વગેરે પદ્ધતિઓને દૂર કરી, આનંદરૂપી આમૃત વડે પૂર્ણ પ્રાણવાળા અને રોમાંચોથી જેતું ઝાંઝા વ્યામ થઈ ગયું છે, એવા શ્રીરામચંદ્રજી મહાસામાન્યમાં (સર્વતા આધિષ્ઠાતરૂપ કેવળશુદ્ધચિન્માત્રમાં) એકરૂપ થઈ જવાથી એ મહાચૈતન્યના સર્વવ્યાપી-પણાને લીધે પોતે પણ તેવા જ પૂર્ણ થઈ રહ્યા; અને તેથી નિરંતર આણિમાદિક અપ્રતિષ્ઠા એશ્વરીની ઈચ્છાને પણ તૃણના જેવી આતિ તુચ્છ ગણતા હતા.

ભરદ્વાજ બોલ્યા : અહો! મને મહાન આશ્ચર્ય લાગે છે કે, રામચંદ્રજી મહત્પદને પ્રાપ્ત થઈ ગયા. આમને પણ એ પરમપદની પ્રાપ્તિ શી રીતે થાય ? અમારા જેવા મૂર્ખ, જડ, થોડું જાણનારા પાપી પુરુષો કયાં અને બ્રહ્માદિકોને પણ પ્રાર્થના કરવા લાયક દુર્લભ શ્રીરામચંદ્રજીની સ્થિતિ કયાં ? કે ઋષિઓમાં શ્રેષ્ઠ ગુરુમહારાજ! મને શી રીતે પરમપદમાં વિશ્રાંતિ મળે અને મહાકષ્ટ વડે પાર પામી શકાય એવા સંસારસાગરનું મોતરૂપી જળ મારાથી શી રીતે તરી જવાય ? તે આપ મને તરત (કૃપા કરીને) કહો.

વાલ્મીકિ બોલ્યા : હે મહાસમર્થ ભરદ્વાજ ઋષિ! વસિષ્ઠજીનાં (બોધરૂપી) વાક્યોને આનુસરનાર શ્રીરામચંદ્રજીનું સર્વ પુરાંત પ્રથમથી જ મેં તમને ખતાવ્યું છે, તે તમે યુદ્ધિ વડે વિચારી લઈ પછી તેનું મનન કરો; કેમ કે મારે પણ તમને આહી એ જ જાતનું કહેવનું છે. આ

સધના અધિવાનો પ્રપંચ છે, તેમાં એક આણુમાત્ર પણ સત્ય નથી. હાહા પુરુષો તેનું વિવેચન કરી લે છે અને અવિવેકી પુરુષો એ સંબંધમાં માત્ર વિવદ જ કરી કરે છે. ચૈતન્યરૂપ આત્માથી કરું પણ ભિન્ન નથી. તમે એ ખોટા પ્રપંચ વડે શા માટે રોકાઈ રહો છો? હે પ્રિય ભરદ્વાજ! રહસ્ય બાળ્યનો (પ્રણુવ અને મહાવાક્ય આદિના રહસ્યાર્થોનો તથા કેટલીક રહસ્ય ઉપાસનાઓનો) અભ્યાસ કરી શુદ્ધ ચિત્તાવાળા થાઓ. પ્રપંચ તરફની વૃત્તિ (જગતાં છતાં પણ મિટ્ટા જેવી હોવાથી) જગતા સમયની નિદ્રા ઢહેવાય છે. હે પ્રિય ભરદ્વાજ! જેની અંદર જ્ઞાનરૂપ અમ્ભય શુદ્ધ દીપ પ્રકટ થયો હોય, તેને આ સર્વ પ્રપંચશૂન્ય (અતજ્ઞાન જ) જેનું મૂળ છે તેવો અને શૂન્યતારૂપી (અજ્ઞાત જ) જેનું શિખર છે એવો ભાસે છે, અને વયમાં પણ સારશૂન્ય હોવાથી (સ્વપ્નાદિકની પેઠે પ્રતિભાસ માત્ર હોવાને લીધે) તેમાં સારા વિવેકી પુરુષોએ શ્રદ્ધા ન સખવી એ જ યોગ્ય છે. ગંધર્વનગરના જેવો અનેક વિલાસોવાળો આ સંસાર સાવ મિથ્યા હોવા છતાં માત્ર અનાદિકાળની વાસનાના દોષને લીધે જેવામાં આવે છે. તમે કલ્યાણકારક ચૈતન્યરૂપી અમૃતની વેલને મૂકી દઈ વાસનારૂપી ઝેરની વેલનો આશ્રય કરી કેમ બ્યાડુળ થઈ રહ્યા છો? જ્ઞાનરૂપ અવલમ્બન ગ્રાપ્ત થયાની પહેલાં (અજ્ઞાનદશામાં જ) આ જગત્ત અવસ્થા છે, (એટલે તેમાં પ્રતીત થતો સર્વ પ્રપંચ પણ ત્યાં સુધી જ છે.) યાકી ઉપરની તુર્થ અવસ્થામાં જગત્ત, સ્વપ્ન અને સુષુપ્તિ, એ ત્રણેય અવસ્થા નથી. (આ વાત જે નિર્વિકલ્પ સમાધિવાળા યોગીઓ છે તેઓના અતુલ્ય વડે સિદ્ધ છે.) અમૃતના જેવા મધુર રસવાળી ચૈતન્યરૂપ મહાનદી ત્યાં સુધી જ અનેક વિકરાળ મોટા તરંગોવાળી લાગે છે કે બ્યાં સુધી વિવેકી પુરુષે આત્મારૂપે તેમાં ડુબકી ભારી નથી. હે પ્રિય ભરદ્વાજ! આ સર્વ વસ્તુ પ્રથમ હતી નહિ અને છેવટે રહેવાની નથી; તો પછી મધ્યમાં પણ તે

જે જ નહિ એમ તમે સમજો. આ જગત કેવળ સ્વપ્નના જેવું દેખાવમત્ર જ છે. અવિદ્યાથી ઉત્પન્ન થયેલા આ સર્વ ભેદો ઉત્પન્ન થઈને પછા એક જ્ઞાનસ્વરૂપ અધિષ્ઠાત પરપોટાની પેઠે કાણુમાત્ર ચૈતન્યરૂપી સમુદ્રમાં લય પામી જાય છે. આત્મારૂપ સુંદર ક્ષીતજ જળવાળી નદીને જાણી લઈ પછી તેમાં તમે તરખોળ થાઓ અને તેથી તમારી બાહરની અનોક ભ્રાંતિરૂપી ગરમી તમને દુઃખનું ભાન કરાવી જતી રહે. એક અજ્ઞાતરૂપી સમુદ્ર આપા આ જગતને વ્યાપી રહ્યો છે. અવિદ્યારૂપ પવનથી ઉત્પન્ન થયેલો ‘હું આરુહરૂપ છું’ એવો અહંકાર જ મોટો તરંગ છે. ચિત્તાના બુદ્ધ બુદ્ધાવિષયોમાં આસક્તિ થવાના અનેક ભેદોના કારણરૂપ રાગ આદિ દોષો (તે અજ્ઞાનરૂપ સમુદ્રના) નાના નાના તરંગોરૂપે કલ્યાણેલા છે. મમતારૂપી મોટા આવર્ત (લૂમરી) પોતાની મેળે જ મરણ પ્રમાણે તેમાં પડયા કરે છે. રાગ-દ્વેષરૂપી બે મોટા ભગરો તેમાં રહે છે. જે તમે તેના પંજનમાં આવી ગયા, તો પછી તમે અનર્થરૂપી પાતાળમાં ખેંચાઈ જશો અને કોઈ રોકી શકશે નહિ. (જે તમને સમુદ્રમાં જ ડૂબકાં ખાવાનો શોખ હોય તો) જ્ઞાત અમૃતમય તરંગવાળા (પરમાત્મારૂપી) કેવળ અમૃતના સમુદ્રમાં જ તમે ડૂબકી માર્યા કરો, પરંતુ દ્રવ્યપુદ્ધિરૂપી ખાસ સમુદ્રના તરંગોમાં શા માટે ઝંપલાઈ પડો છો? (આ દૃશ્યપ્રપંચ કે જે પ્રતીતિમાત્ર જ છે તેમાં) કોણ રહે છે? કોણ જતો રહ્યો છે? કેને કોતાથી શું મળી શકે તેમ છે? શા માટે માયામાં ડૂબ્યા રહ્યો છો? તમે કે જે વિવેકી છો તે એ આયાતા પ્રવાહમાં પડો નહિ. હે પ્રિય ભરદ્વાજ! આ જગત એક આત્મ-તત્ત્વરૂપ જ છે, એમ વેદંતશાસ્ત્રોમાં (કૃત્તે સર્વે ચદયમાત્મા ધત્યાદિ) જે સ્પષ્ટ રીતે ખતાવવામાં આવ્યું હોય, તો પછી તેનાથી બુદ્ધ બુદ્ધાંશ શું તમારું જતું રહ્યું છે કે જે તમને શોક કરવાની બાબતરૂપ બને? (કાંઈ નહિ.) જે આજ્ઞાની પુરુષો છે, તેઓ માટે જ આ સર્વ

જગત પ્રજ્ઞતા વિવર્તરૂપ છે; આક્રી કૃતકૃત્ય પ્રત્યનિષ્ઠ પુરુષો તો આનંદરૂપ પરબ્રહ્મ વિવર્ત-રહિત જ છે, એમ સમજીને રહે છે. અવિવેકી પુરુષ જ (તોવે પ્રસંગે) અકસ્માત, શોક-હર્ષને પ્રાપ્ત થાય છે; આક્રી તરવેરા પુરુષો તો (ધનદુઃખજનુલ્લય આ વિસ્મરચ્ચના બેઠીને) હસતો જ રહે છે અને તેના ઉપરનો મોહ (લોકોને બતાવવા માટે) મિથ્યમાત્ર છે. આ પરમ સુક્ષ્મતત્ત્વ અવિદ્યા વડે હંકારીને ન દેખાય તેવું થઈ રહ્યું છે. જેમ અગ્નિની પુરુષોને જળમાં સ્થળતી અને સ્થળમાં જળની ભ્રાંતિ થાય, તેમ અવિવેકી મનુષ્યોને (મિત્તમિત્ત રૂપે માની લીધેલા) પોતાના આત્મામાં પણ ભ્રાંતિ હોય છે. જે કદાચિત્, પૃથ્વી આદિ* મહાબૃતના પરમાણુઓરૂપ જ આ જગત હોય, તોપણ (દેહાદિક આત્મક હોવાથી તેના નાશથી આત્માનો નાશ ન થવાને લીધે) કોનો ત્યાગ થાય છે કે જેનો શોક કરવામાં આવે છે? હે પ્રિય ભરદ્વાજ! જે (જગત આદિ) આસત્ય પદાર્થ છે, તેની સત્તા જ છે નહિ અને જે (આત્મતત્ત્વ) સત્ય છે, તેનો આભાવ જ (કોઈ દિવસ) નથી. માત્ર આ માથિક આકારો જ પ્રકટ થાય છે અને લય પામે છે. છતાં પોતાની કર્મોથી પૂર્વતાં અનેક જન્મોનાં સંચિત પુણ્યો પાપોરૂપી પુરુષપ્રયત્નને લીધે તે ઝેરની પેઠે મરણુમૂર્છા આદિ હજારો અનર્થો ઉત્પન્ન કરનાર થઈ પડે છે; માટે ભક્તોની કૃપા માટે શરીર ધારણ કરનારા જગદગુરુ પરમેશ્વરનું તમે ભજન કરો; મને એમ ભાસે છે કે હજી આજ દિવસ સુધી પણ તમારાં સર્વ પાપો ક્ષીણ થય. નથી. પ્રાણીઓનું ડરેલું કર્મ જ પશુપતિ પરમેશ્વરના (પ્રાણીરૂપી પશુને બાંધવાના) પ.શો છે, એમ વિવિધ કૃતિ આદિ પ્રમ.ણમાં પ્રસિદ્ધ છે. જ્યાં સુધી તમારું ચિત્ત શુદ્ધ થાય ત્યાં સુધી (ચિત્તાના અવલંબન માટે) પરમેશ્વરના સાકાર રૂપને તમે ભજો. પછી

એ ભજનતા પ્રભાવથી નિરાકાર પરમતત્ત્વમાં તમારી સ્વભાવિક જ સ્થિતિ થઈ જશે. પરમેશ્વરની ઉપાસનાથી શુદ્ધ થઈ ગયેલા ચિત્તાના બળથી તમે આ મહાપ્રબળ અગ્નિની મોહક શક્તિનો પરાજય કરી (ગુરુ અને શાસ્ત્રના ઉપદેશ આદિમાં) વિશ્વાસવાળા ચિત્ત વડે છદ્ધિ-યોને અને મનને નિયમમાં રાખવારૂપી યોગમાર્ગને અનુસરો. પછી ફાલુમાત્ર સમાધિનો આશ્રય કરી આત્મા વડે જ પોતાના પ્રત્યક્ષ અંતરાત્માનું અવલોકન કરો અને તે આત્મસાક્ષાત્કાર વડે જ તમારી આ પ્રથમની અગ્નિરૂપી અંધકારથી લીધેલી ધુન્ધિરૂપી શન્તિ આપોઆપ પ્રભાત-પણાને પ્રાપ્ત થાઓ. (અગ્નિરૂપ અંધકાર જતો રહી જ્ઞાનરૂપ પ્રકાશને પ્રાપ્ત થાઓ.) કેવળ પુરુષપ્રયત્ન થાણ હીક છે અને કેવળ પ્રારબ્ધ પાણ હીક જ છે. (એ બંનેથી કશું થઈ શકતું જ નથી.) આક્રી પ્રાપ્તવ્ય—જે કાંઈ મળી આવે તે, મહાદેવની કૃપાથી જ પુરુષોથી મેળવી શકાય છે. હે પ્રિય ભરદ્વાજ! પ્રાચીન કર્મ અનેકગણાં હોવાથી એવાં તો બળવાન છે કે ઈશ્વરની કૃપા સિવાય કેવળ કુલીનતા, કેવળ સદાચાર, કેવળ ન્યાયીપણું કિંવા કેવળ પરાક્રમ (અંતત પૂર્વ-કર્મોની અપેક્ષાએ બહુ આલ્પ હોવાથી) તેનો પરાજય કરી શકતાં નથી. (માટે તમે ઈશ્વરનો આશ્રય લો.) ઉપર કહ્યા પ્રમાણે તમે ઈશ્વરને શરણે જ છો; છતાં પુરુષતા તર્કમાં ન આવી શકે તેવા, ક્રૂર શાસ્ત્રમાં કહેલા વિશેષ ઉપાયો કરી તમે શા માટે ખોદ ધરો છો? કારણ કે ઈશ્વર પણ લલાટમાં લખેલું ભૂંસી શકતા નથી. મન અને બાણે વડે અગમ્ય અખંડ બ્રહ્મરૂપ આત્મચૈત-ન્યતા વડતા ગુરુ મળ્યા એ કયાં? અને શિલ્પનું એ બોધની યોગ્યતારૂપી કુશળપણું હોવું એ પણ કયાં? તથા (શમ્ભુનાદિકના ક્રમ વડે પોતાના નાશ માટે તૈયાર થઈ રહેલી) આ મોહરૂપી વેલ કયાં? તથાપિ આ સર્વ સામગ્રી જેને લીધે પરસ્પર ભેગી થઈ ગઈ તે ઈશ્વરેચ્છા આચિંત્ય છે. હે ભરદ્વાજમુનિ! તમે વિવેક વડે પ્રસિદ્ધ રીતે

* ન્યાયશાસ્ત્રના મનને અનુસરીને આ કહેવામાં આવ્યું છે.

મોહને છોડી દો. હમણાં તમે આસાધારણ જ્ઞાનને પ્રાપ્ત થશો, એમાં શંકા નથી. મહાધૈર્યવાન રાજા યુદ્ધ આદિ મોટી વિપત્તિમાં પડ્યો હોય, તોપણ તે દૂર રહ્યો રહ્યો સન્નતનું રક્ષણ અને ચોર હાંસાને દંઢ વગેરે કાર્ય આજ્ઞામાત્રથી જ કરવાને ઈચ્છે છે; અને અલ્પ ધૈર્યવળી પુરુષ અલ્પ ધનાદિ વસ્તુનો ક્ષય થાય, તોપણ (તે વિપત્તિને લીધે) શોક કરતા માંડે છે. યોધ થયો એ વાત પુરુષને આધીન છે અને તે ઘણા જન્મોથી (પુણ્ય એકઠું થયે) પ્રાપ્ત થાય છે. ધીર, જીવનમુક્ત પુરુષો પુણ્યશાળી છે એવું તેથી અનુમાન થાય છે. હે પ્રિય ભસ્મજા! જે પુણ્ય કર્મોરાગને લીધે શત્રુરૂપ બની ધ્વંસનકારક થાય છે, તે જ શુભ કર્મ જે સંગરહિત થઈ કરવામાં આવે, તો તે તમારું મિત્રરૂપ બની જતાં તે વડે જ તમે મોક્ષને પામશો. પુણ્યકર્મોનો આ પ્રાપ્ત વેગ પ્રાચીન પાપનો નાશ કરી દઈ, જેમ વૃદ્ધિનો સમૂહ દાવાવળને શાંત કરી દે, તેમ સન્નજનોના સર્વ તાપને શાંત કરી દે છે. હે પ્રિય ભસ્મજા! સંસારચક્રની કુમરીમાં આવી પડી ને તમે ભગ્યા કરતા હો અને તમને શાંતિ ન મળતી હોય, તો ક્રાવણ આદિ ઉપયોગ વડે પ્રભુમાં આસક્તિ આપો. જેમ તરંગો વડે જળ ન્યારે રાંચણ હોય, ત્યારે (મોહને લીધે) સમુદ્રપ્રવાહ ઠાંઠા તરફ ઊછળે છે અને જળ ન્યારે સિંધર હોય ત્યારે સમુદ્ર પણ કેવળ સિંધર જળરૂપ બની રહે છે; તેમ જ જ્યાં સુધી (પ્રભુ સિવાય ઈતર) બાહ્ય પદાર્થોમાં આસક્તિ હોય ત્યાં સુધી જ વિકલ્પથી ઊઠેલાં આ સર્વ દૃશ્ય-જળ દેખાય છે. (આસક્તિ તૂટી જતાં એ દૃશ્ય-જળ પણ શાંત થઈ જઈ સર્વ એક શાંત પ્રભુરૂપ જણાય છે.) શોક કે જે આપણને આંધળા કરી દે છે તેને આધારે શા માટે રહ્યા છો? (તમે કે જે શોક વડે આંધ છો, તેને વિવેકદૃષ્ટિ ઊઘડતાં સુધી) તે યુદ્ધરૂપી લાકડીને રેકે જ આડ્યા કરો. જે પુરુષો હર્ષશોકના તરંગોથી તૂણી માફક આકર્ષાય, તેઓ અતિ ગૌરવવાળા મહાન પુરુ-

ષોની ગણનામાં કદી પણ ગણાતા નથી. હે પ્રિય ભસ્મજા! આ જગતને અનેક જાતની હર્ષશોક આદિ દશાઓરૂપી હિંડોળામાં ખેસાડી રાત્રિ-દિવસ છ ઋતુરૂપી અથવા કામ આદિ છ શત્રુ-રૂપી દોલાયંત્રથી કાળ રમાડય. કરે છે; તેમાં તમે શા માટે ખેદ પામો છો? એ કાળ જગતને સરજે છે, સંહારે છે, પાછો ફરીને તરત રચી લે છે અને વળી ફાલુમાત્રમાં લય કરી મૂકે છે. એ પ્રમાણે અનેક વાર એ કાળ જ પોતાની વિવિધ ક્રીડાવડે વિવેકી જ્ઞાનારને ક્રોનુક ઉત્પન્ન કરે છે. કાળરૂપી સર્પના બળાત્કારથી ભક્ષ્યરૂપ બનારાં સર્વ પ્રાણીઓમાં એકબીજાથી કડું પણ વિશેષ-પણું દેખાનું નથી; તેમ જ (સર્વમાં જે તરત્વ છે તે એક જ હોવાથી) બીજો કોઈ તેવો વિશેષ ધર્મ કે તે ધર્મને ધારણ કરનાર ભિન્ન પદાર્થ પણ નથી. (અમર કહેવાતા) દેવસમૂહો પણ (અવધિ આવી રહે એટલે) દુષ્ટ કાળના ભક્ષ્યરૂપ થઈ જાય છે, તો પછી ઘડીભર રહેનારાં મનુષ્ય-શરીરોનો તો શી વાત કહેવી? સંપત્તિના સમયમાં પ્રસન્ન થઈને અને વિપત્તિના વખતમાં અશ્વરા-દિક્ક ધનિદ્રુયોને વિકળ (વિવેકને ત જોઈ શકે તેવી તથા રોવું એ આદિ વિઘ્નસ્વભી) બનાવી દઈ (માથા જેમ નચાવે તેમ) તમે કેમ નાચ્યા કરો છો? ફાલુમાત્ર નિશ્ચળ રહી સાક્ષીરૂપે આ સંસારરૂપી નાટકને જુઓ. હે ભસ્મજા મુનિ! આ જગત કે જે અનેક તરંગોવાળું અને ફાલુભંગુર છે, તેને જોઈ મનસ્વી (વિવેકવાન) પુરુષ (પોતે તટસ્થરૂપે જુદો હોવાથી) જરા પણ ખેદ પામતો નથી. તમે શોક કે જે અશુભ પ્રસંગમાં જ યોગ્ય છે, તેનો ત્યાગ કરો અને કલ્યાણનાં સાધનોનું ચિંતન કરો તથા ચૈતન્યરૂપ આનંદવન સ્વસ્થ આત્માની (અવિચિન્ત) ભાવના સોખો, દેવ, દિગ્ગતિ અને ગુરુની ઉપર અતિશ્રદ્ધા રાખવાથી નમ્ર તથા ઉચ્ચ નિદયવાળા, અને વેદ આદિ સારાં શાસ્ત્રોને પ્રમાણરૂપ ગણનારા વિવેકી પુરુષોના ઉપર જ મહાદેવની કૃપા થાય છે.

ભસ્મજા યોગ્યા : આપો મને જે ઉપદેશ

કર્યો, તે સર્વ હું આપની કૃપાથી સારી રીતે સમજ્યો છું. વૈરાગ્યના જેવો બીજો કોઈ (હિતૈષી) ખંધુ તથી અને સંસારના જેવો બીજો કોઈ (કિંધું વાળતારો) શત્રુ નથી; હવે વસિષ્ઠજીએ જે જ્ઞાનનો સાર (અનેક વાક્યોરૂપી) સમગ્ર ગ્રંથ વડે કહ્યો છે, તે આપના તરફથી માત્ર એક પદ્યથી જ (સંક્ષેપમાં સ.રં.ર.રૂપે) કહેવાય, તો તે સાંભળવાને હું ઇચ્છું છું.

વાલ્મીકિ બોલ્યા : હે ભરદ્વાજમૂનિ ! મોક્ષ આપનારું આ મહાજ્ઞાન તમે સાંભળો કે જે સાંભળનાંતી સાથે જ તમે ફરી વાર આ સંસાર-સાગરમાં ડૂબશો નહિ. જે પોતે ખરી રીતે એક છતાં ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને લયના ભેદ વડે અનેકરૂપે થઈ રહેલ છે, તે સચ્ચિદાનંદરૂપ દેવને નમસ્કાર છે. પ્રપંચનો લય કરી જે રીતે પરમ-તત્ત્વનો પ્રકાશ થાય તે ઉપાય સંક્ષેપથી સ્થિતિ અનુસાર હું તમને (હમણાં જ) કહી બતાવીશ. આગળપાછળનો વિચાર કરવામાં યોગ્યતાવાળી તમારી (તીવ્ર) સ્મરણશક્તિ કેમ જતી રહી ? તમે એ તમારી તીવ્ર સ્મરણશક્તિથી જ હસ્તા-મલકવત (હથેળીમાં રહેલા આંખવાળી પેઢે પ્રત્યક્ષ) પોતાની મેળે જ સર્વ જાણી શકશો. પોતાની મેળે જ તત્ત્વનો વિચાર કરવો, પોતાની મેળે જ ચિત્ત શુદ્ધ થઈ જતાં તે વડે એ પરમ તત્ત્વ પમાય છે અને એ પરમતત્ત્વને પ્રાપ્ત થયાથી ફરી વાર (જન્મ-મરણની ઉપાધિમાં પડી) શોક કરવો પડતો નથી; પરંતુ વૈરાગ્યવાળા પુરુષે સત્સંગતિ, સારાં શબ્દો અને વિવેક વડે એ ચૈતન્યતત્ત્વની વારંવાર ભાવના કરવી જોઈએ.

સ્વયં વિચાર્યં સ્વયમેવ ચેતસા વત્સાગ્ન્યતે યેન ન શોચતે પુનઃ । સત્સંગસચ્છાદ્યવિષેકતઃ પુનઃ ચૈતાન્યયુક્તેન વિભાવ્યમેતત્ ॥ ૬૫ ॥

શ્રી યોગવાસિષ્ઠ મહારામાયક્રમાં નિર્વાણપ્રકરણના પૂર્વાધિના 'સગુણ ઉપાસનાની આવશ્યકતા'

નામનો સર્ગ ૧૨૭ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૧૨૮ મો*

ભરદ્વાજની કૃતાર્થતા અને રામનું વ્યુત્થાન

શ્રીવાલ્મીકિવાચ

શાંતો દાંતઘોષતો નિષિદ્ધાત્ કામ્યકર્મણઃ ।

વિષયેન્દ્રિયસંસ્લેષસુલાઘ્ન શ્રદ્ધવાડન્વિતઃ ॥ ૧ ॥

વાલ્મીકિ બોલ્યા : નિષિદ્ધકર્મ અને કામ્ય-કર્મોથી શાંત થયેલા, વિષયોના અને ઇન્દ્રિયોના સંપંધથી થનારા સુખથી પણ વિરક્ત થયેલા, શ્રદ્ધાવાન અને શમદમવાળા* મુમુક્ષુ પુરુષે કોમળ આસન ઉપર બેસી, (સિદ્ધાસન, પદ્માસન આદિ અનુકૂળ આસન વાળી) ચિત્તાના અને ઇન્દ્રિયોના વ્યાપારોને જીતી લઈ, (નિઃસંકલ્પ રહી) ન્યાં સુધી ચિત્ત પ્રસન્ન થાય ત્યાં સુધી પ્રણવનો ઉચ્ચાર (શાસ્ત્રોકત રીતએ ગુરુએ બતાવેલા કેમ પ્રમાણે જ) કરવો. પછી આંતઃકરણની શુદ્ધિ માટે પ્રાણધ્યાન કરવા. ત્યાર બાદ ધીરેધીરે ઇન્દ્રિયોને વિષયે, તરફ ખેંચી પોતાના મૂળસ્તરણમાં જ (ચિત્તમાં જ) શમ્યાવી દેવી. (જેને પ્રત્યાહાર કહે છે તે કરવો.) દેહ, ઇન્દ્રિયો, મન, બુદ્ધિ અને ક્ષેત્રજ જેમાંથી ઉત્પન્ન થતાં હોય તેને શ્રુતિ આદિ દ્વારા જાણી લઈ પછી તેમાં તેનો લય કરી દેવો. પ્રથમ (આકાસ્તા* સર્થ-રૂપ) વિરાટમાં (‘હું વિરાટરૂપ છું’ એવી ભાવના વડે) સ્થિતિ રૂપી, પછી એ વિરાટનો (ઉકારના અર્થરૂપ) હિરણ્યગર્ભમાં લય કરી, એ હિરણ્યગર્ભમાં સ્થિર થઈ, એ હિરણ્યગર્ભનો પણ (મહાસ્તા અર્થરૂપ) આંતર્યમીમાં લય કરી, તેમાં સ્થિતિ

*આ એકસોઅઠાવીસમા સર્ગમાં લખાવિનનની પુકિત વડે ભરદ્વાજ કૃતાર્થ થઈ ગયાની વાત તથા રમ્યદ્રષ્ટ્રને બુદ્ધિત કરનારા શાંતીને કરવા યોગ્ય કર્મો કહેવાયે.

+ શાંતો દાંત ઉપરત્તિવિસુઃ શ્રદ્ધાન્વિતઃ સમાહિતો મૂલ્વાડન્વમેવાસ્માનં પચતિ ॥ એ શ્રુતિનો આશય આ પ્રસંગથી બતાવ્યો છે.

× માંડૂક ઉપનિષદમાં બતાવેલો પ્રણવાર્વિચાર ટીકાકારે અહીં સૂચવ્યો છે.

રાખી અને પછી તેનો પણ સર્વના પરમ અધિ-
ષ્ઠાનરૂપ (અર્ધમાત્રાત્મક તુરીય) શુદ્ધ બ્રહ્માં
લય કરી શુદ્ધ ચૈતન્યમાત્રમાં જ સ્થિર થઈ
રહેવું. માંસ આદિ પાથિવ ભાગનો પૃથ્વીમાં
લય* કરી દેવો, રક્ત આદિ જળભાગનો જળમાં
લય કરવો અને (ઉષ્મા—જઠરાગ્નિ આદિ)
તૈજસભાગનો તોજમાં લય કરી દેવો. (પ્રાણ -
અપાન આદિ) વાયવીય ભાગનો મહાવાયુમાં
લય કરવો અને આકાશભાગનો (શરીરમાં રહેલા
પોલાણભાગનો) આકાશમાં લય કરી દેવો.
ઈન્દ્રિયોને પણ પોતપોતાના ઝરણરૂપ પૃથ્વી
આદિ સૂક્ષ્મ જૂતોમાં લય પમાડી દેવી. દિશ્વરૂપી
દેવતા જે સાંભળવાની ઈન્દ્રિય બની કાનના
છિદ્રમાં રહી છે, તેને પછી દિશામાં લય પમાડી
દેવી. સ્પર્શની ઈન્દ્રિય આમડીનો (ત્વચાઈન્દ્રિય-
ના અધિષ્ઠાતા દેવ પવનનો) પવનમાં લય
કરવો. જોવાની ઈન્દ્રિય નેત્રનો (ચક્ષુ-ઈન્દ્રિય-
ના અધિષ્ઠાતા દેવ સૂર્યનો) સૂર્યબિંબમાં ને
આપવાની ઈન્દ્રિય જીભનો (ગિહ્વાઈન્દ્રિયના
અધિષ્ઠાતા દેવતા વરુણનો) વરુણમાં લય કરી
દેવો. પ્રાણનો (પ્રાણના અધિષ્ઠાતા વાયુ-
દેવતાનો) મહાવાયુમાં, વાણીનો (વાગ્દેવતા
અગ્નિનો) અગ્નિમાં અને હાથનો (હસ્તે-
ન્દ્રિયના અધિષ્ઠાતા ઈન્દ્રદેવનો) ઇન્દ્રમાં
લય કરવો. વગનો ચરણે દિવના અધિષ્ઠાતા
વિષ્ણુદેવતાનો) વિષ્ણુમાં પાચુઈન્દ્રિયનો (પાચુ-
ઈન્દ્રિયના અધિષ્ઠાતા મિત્ર દેવતાનો) મિત્રમાં
ઉપસ્થનો (ઉપસ્થઈન્દ્રિયના અધિષ્ઠાતા દેવતા
પ્રજ્વપતિનો) પ્રજ્વપતિમાં અને મનનો (મનના
અધિષ્ઠાતા દેવતા મંદ્રમાનો) મંદ્રમામાં લય કરવો.
તથા બુદ્ધિનો (બુદ્ધિના અધિષ્ઠાતા દેવતા પ્રજ્ઞા-
નો) બ્રહ્માં લય કરી દેવો. આ સર્વ તે તે
ઈન્દ્રિયોના દેવતાઓ છે અને) (અન્નિર્વાગ્મૂત્વા
મુલં પ્રાપ્નિશ્નુ ।) અર્થાત્- અગ્નિઓ વાણી-

* આર્થ સર્વત્ર લયપ્રકરણમાં લય કરવો એટલે
લયનું ચિત્તન કરવું એવું તાત્પર્ય સમજવાનું છે.

સ્વરૂપે મુખમાં પ્રવેશ કર્યો; ઈત્યાદિ)* શ્રુતિ
વાક્ય અનુસાર એ દેવતાઓ જ ઈન્દ્રિયોરૂપ
થઈ રહ્યા છે; બાકી ઈન્દ્રિયો કાંઈ તેથી જુદી
વસ્તુ તથી એમ સિદ્ધ જ છે, એટલે મેં આહી
કર્યું નવું કહ્યું નથી. ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે
(ચિંતન વડે) પોતાના દેહનો તે તે મૂળઝરણમાં
લય કરી દઈ, 'હું વિશ્વરૂપ છું' એવું ચિંતન
કરવું. એ બ્રહ્માંડરૂપ વિશ્વનો અંદર જે અર્ધ-
નારીસ્વર* (પ્રહ્લવિદ્યારૂપી નારીને અર્ધ અંગમાં
ધારણ કરી રહેલા) પરમેશ્વર રહ્યા છે, તે જ
સર્વ પ્રાણીમાત્રના આધારરૂપ અને ધારણરૂપ
છે; તથા તે જ આ બ્રહ્માંડમાં જગતનાં આનંદપાન
આદિ જીવનના ઉપાય માટે વ્યવસ્થા બાંધી
આહુતિ દાસ દૃષ્ટિ આદિથી સર્વને પોષણ આપનાર
યમસુદિરૂપ પણ થઈ રહેલા છે. બ્રહ્માંડથી બહાર
તેનાથી બમણી પૃથ્વી છે, એ પૃથ્વી પછી તેનાથી
બમણું જળ રહ્યું છે. જળથી બમણું તેજ,
તેનાથી બમણો વાયુ અને તેથી બમણું આકાશ
એમ ક્રમથી એક પછી એક આવરણરૂપે રહેલાં
છે. પંચીકૃત ભૂત અને આપંચીકૃત ભૂત આરે
તરફ વ્યાપી રહેલાં છે તથા તેનાથી આ જગત
વીંચયેલાં છે. એટલે પૃથ્વીનો જળમાં, જળનો
અગ્નિમાં, અગ્નિનો વાયુમાં અને વાયુનો આકા-
શમાં લય કરવો. અને તે આકાશનો સર્વની
ઉત્પત્તિના ઝરણરૂપ મહાપ્રાણ (હિરણ્યગર્ભ)માં
લય કરી સમશિત્તું લિંગશરીર કે જેને વસના,
ભૂતસુદૃમ, કર્મ, અવિદ્યા, દશ ઈન્દ્રિય, મન
અને બુદ્ધિરૂપે વિદ્યોતોએ જાણેલું છે, તે સમશિ-
ત્તિ આભિમાની લિંગશરીરને (આત્મબુદ્ધિરૂપે)
ધારણ કરી રાખી યોગી પુરુષે હાશમાત્ર એ
સ્થિતિમાં (હિરણ્યગર્ભવસ્થામાં) રહેવું, પછી
સ્પૃહ ઉપાધિનો લય થઈ જવાથી કેમ જાણે
સાવ અડધા થઈ રહેલ હોય, તેમ બ્રહ્માંડથી

* એતરેષ ઉપનિષદ.

÷ અહીં વ્યવહારની વ્યવસ્થા મટે માપાપી નારીને
અર્ધ અંગમાં ધારણ કરનાર એવો અર્ધ કરવો હોય
તોપણ થઈ શકે તેમ છે.

(તેમાં થયેલ આત્માપણના અભિમાનના ત્યાગ દ્વારા) બહાર નીકળી જઈ, 'હું સર્વના આત્મારૂપ અધિષ્ઠાતારૂપ હિરણ્યગર્ભ છું' એવું ચિંતન કરવું. ભૂતસૂક્ષ્મમાં અભિમાનપણથી રહેલા એ હિરણ્યગર્ભ જ પ્રથમ (પ્રાર્માંડનો) લય કર્યો પહેલાં પ્રાર્માંડન. એશ્વર્યભોગને માટે કેમજા-ઉત્પન્ન એવેલા દેહને કલ્પી લઈ) પ્રજારૂપે થઈ રહ્યા હતા. પછી યુક્તિમાન યોગીએ એ સમષ્ટિદેહલિંગદેહના અભિમાની હિરણ્યગર્ભનો તેના કરતાં પણ સૂક્ષ્મ, સ્વવ્યક્ત અને અવિચ્છેદી માયાવી અંતર્યામીમાં (જડભાગનો માયામાં અને ચિદભાગનો ચૈતન્યમાં) લય કરી દેવો. નામરૂપથી રહિત આ જગત જેમાં રહે છે, તેને કેટલાક (સાંધ્યમનવાળા) પ્રકૃતિ કહે છે, કેટલાક વેદાંતીઓ (માયા કહે છે, કેટલાક) ન્યાયશાસ્ત્ર દ્વારા) આણુઓરૂપ કહે છે, અને બીજા કેટલાક (બૌદ્ધો) તર્કથી પ્રાંતિચિત્ત થઈને સંવરણરૂપ અવિદ્યારૂપે કહે છે. પરંતુ પ્રલયકાળમાં સર્વ તેમાં લય પામી જઈ પરસ્પર સંબંધ વગરના તથા નીરસ થઈ, અવ્યક્ત(પ્રતીતિમાં ન આવે તેવી રીતે અસ્કંધ)રૂપે રહે છે અને પાછા સૃષ્ટિકાળમાં તેમાંથી જ ઉત્પન્ન થાય છે તથા ન્યાં સુધી સૃષ્ટિ થાય ત્યાં સુધી તેમાં જ તે (અવ્યક્ત) સ્વરૂપે જ ખન્યા રહે છે. સૃષ્ટિ થવાને અનુકૂળ (આકાશ આદિ) ક્રમથી સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ માનેલી છે અને પાછા તેના પ્રતિ-લોભ (વિપરીત) ક્રમથી તેનો લય માનવામાં આવે છે; માટે સ્ફુલ, સૂક્ષ્મ ને કારણશરીરરૂપે રહેલ, વિરાટ, હિરણ્યગર્ભ અને અવ્યાકૃત (માયાવી કિંવા અંતર્યામી) એવા ત્ર્યમ્બકી કહેવાતી સમષ્ટિની જાગ્રત, સ્વપ્ન અને સુષુપ્તિ, એ ત્રણેય અવસ્થાનો ત્યાગ કરી, નાશરહિત તુરીયપદ કે જે સર્વના અધિષ્ઠાનરૂપ ચૈતન્યમાય છે, તેનું ધ્યાન કરવું અને લિંગશરીરનો પણ સમાધિ દ્વારા લય કરી દઈ પરમપદમાં (તુરીય અવસ્થામાં) પ્રવેશ કરવો. (પુનિત્યાદિ) સ્ફુલ અને સૂક્ષ્મ ભૂતો, ઇન્દ્રિયો, મન, બુદ્ધિ, વાસના, કર્મ, પ્રાણ આદિ

વાયુઓ અને આદ્વાન એ સર્વને રહેવાનું સ્થાન લિંગશરીર છે. (લિંગશરીરનો લય થઈ જતાં એ સર્વનો લય થઈ જાય છે અને એક શુદ્ધ ચિત્ત અવરોધ રહે છે.)

ભરદ્વાજ બોલ્યા: હમણાં (આપની કૃપાથી) હું લિંગદેહરૂપી બેડીથી સર્વથા છૂટો થયો છું; કેમ કે હું ચૈતન્ય અંશ. હોવાથી ચૈતન્યરૂપી આનંદસાગરમાં જ (એકરસરૂપ) હીન થઈ ગયો છું. ખરી રીતે જીવાત્મા અને પરમાત્માનો અભેદ હોવાથી હું સર્વ ઉપાધિથી રહિત પરમાત્મારૂપ જ છું. હું દૃઢસ્થ છું, અદ્વિતીય છું, સર્વવ્યાપી છું, ચૈતન્ય છું અને ચૈતન્યરહિત પણ હું જ છું. જેમ ઘટનો ભંગ થતાં ઘટાકાશ અને કળશનો ભંગ થતાં કળશમાં રહેલું આકાશ શુદ્ધ આકાશમાં જ મળી જાય, તેમ ઉપાધિનો ભેદ ટળી જાય એટલે જીવ શુદ્ધપ્રભમાં જ મળી જાય છે, એની એકતાના અભિપ્રાયથી જ હું જે પ્રજારૂપ છું તેને ઘણી કૃતિઓ (**एकमेवाद्वितीयं ब्रह्म नेह नानास्ति किंचन ।** ઇત્યાદિ) આદરથી તત્ત્વની એકતાનો જ બોધ કરે છે. જેમ અગ્નિ અગ્નિમાં નાખવાથી એકરૂપ જ થઈ જાય છે અને અગ્નિન. નામરૂપને ધારણ કરી તેથી કાંઈ વિશેષરૂપો(નુદો) જણાતો નથી, તેમ જીવનો સમધિ દ્વારા પ્રજામાં લય કરી દેવાથી તે તેમાં એકરૂપે બની જઈ કાંઈ પણ નુદો જણાતો જ નથી. જેમ તુણ્ણ આદિ વસ્તુ મીઠાની ખાણમાં નાખવામાં આવે તો તે બળી જઈ મીઠું જ થઈ જાય છે, તેમ જડ જગતનો ચૈતન્યમાં લય કરી દેવામાં આવે, તો તે પણ ચૈતન્યરૂપ જ થઈ જાય છે. જેમ મીઠાનો ગાંગડે. અને સૌધવનો કુકડો સમુદ્રમાં નાખ્યો હોય, તો તે નામરૂપથી રહિત થઈ જઈ સમુદ્રભાવને પ્રાપ્ત થઈ જાય છે. જેમ જળમાં જળ નાખવામાં આવે, તો તે જળ જ થઈ જાય છે, તેમ ઘીમાં ઘી અને દૂધમાં દૂધ નાખવામાં આવે તો તે પણ એકરૂપ જ થઈ જાય છે, જો કે તેમાંથી એકેનો તાશ થતો નથી, તોપણ તે જુદાં વિશેષરૂપે જોઈ શકાતાં નથી, તેવી જ

રીતે ચીતન્ય સત્ય પ્રાપ્ત કે જે નિત્ય આનંદરૂપ છે, સર્વ સાક્ષીરૂપ છે, સર્વના પરમકારણરૂપ છે અને સર્વથી પર છે, તેમાં જ હું પ્રવિષ્ટ (લીન) થઈ રહ્યો છું. નિત્ય, સર્વગત, નિર્દોષ, નિરંજન, નિષ્કલ (નિરવયવ), શુદ્ધ અને સર્વથી ઉત્કૃષ્ટ જે પરબ્રહ્મ છે, તે જ હું છું. અમુક ત્યજી દેવું, અમુક લેવું વગેરે વિષ્ણુપોથી રહિત, સત્યરૂપ, નિર્વિદ્રિય, અદિતીય, સત્યસંકલ્પ અને શુદ્ધ પરબ્રહ્મરૂપ હું જ છું. પુણ્યપાપથી રહિત, જગતના પરમકારણરૂપ, પરમજ્ઞાનસ્વરૂપ, નાશરહિત, અદિતીય અને આનંદરૂપ બ્રહ્મ હું જ છું. ઉપર કહેલા સર્વ ગુણોવાળા અને સત્ય આદિ પ્રાચીના ગુણોથી રહિત બ્રહ્મમાં સંપૂર્ણ રીતે પ્રવિષ્ટ (લીન) થઈ રહેલા પોતાના આત્માનું (વેદાંતશ્રવણ, ગુરુશુશ્રુષા અને વર્ણાશ્રમ ધર્મ આદિ) પોતાનાં કર્મો કરતા રહી મુગ્ધુઓને ધ્યાન કરવું. એવી રીતે અભ્યાસ કરનાર પુરુષનું મન નાશ પામી જાય છે. અને મનનો હાય થયાથી પોતાની મેળે જ આત્માનો પ્રકાશ થાય છે. આત્માનો પ્રકાશ થવાથી સર્વ દુઃખો દૂર થાય છે અને આત્મામાં જ ખરા સુખની પ્રતીતિ થાય છે. પોતે પોતાની મેળે જ આત્મા કે જે આનંદરૂપ છે તેને ચોગળી લે છે. ‘મારાથી બીજો કોઈ જુદો ચિદાનંદરૂપ પ્રભુ છે નહિ, હું એક જ છું અને પરબ્રહ્મરૂપ છું’ એવો અંદર આત્માનો પ્રકાશ થાય છે.

વાલમીકિ બોલ્યા : હે પ્રિય ભરદ્વાજ ! તમે કે જે સંસારચક્રની દુમરીઓમાં (આવર્તોમાં) ગોથાં ખાયા કરો છો, તેને જો શાંતિનું સુખ ન મળતું હોય, તો પછી કર્મોનો ત્યાગ કરી (કર્મ-સંન્યાસ દ્વારા નિર્વિશેષ-સ્થિતિમાં રહી) બ્રહ્મમાં જ લીન થઈને રહો.

ભરદ્વાજ બોલ્યા : હે ગુરુ મહારાજ ! આપે જે મને જ્ઞાન આપ્યું તે સર્વ મારા સમજવામાં આવ્યું છે, તેથી મારી બુદ્ધિ નિર્મળ થઈ ગઈ છે અને હવે સંસાર (જન્મ-મરણ આદિ કલેશ) થણો કાળ રહી શકશે નહિ. હવે હું એ

જાણવાને ઇચ્છું છું કે જ્ઞાની કે જે જીવન્મુક્ત છે તેણે કર્મ કરવાં કે નહિ? અને જો કરવાં તો પ્રવૃત્તિરૂપ નિત્ય, નૈમિત્તિક અને કામ્ય એ સર્વ ત્રયમ પ્રમાણે જ (કામના રાખી) કરવાં કે કામનાથી નિવૃત્તિ થઈ (નિષ્કામપણે) પોતાના આશ્રમને ચોગ્ય કર્મ કરવાં?

વાલમીકિ બોલ્યા : કર્મસંન્યાસપૂર્વક બ્રહ્મમાં જ સ્થિતિ રાખવી એ સંસારરૂપ ભ્રાંતિને મટાડનાર જ્ઞાનનો મુખ્ય ઉપાય છે; માટે મુનુષ્ય પુરુષોએ જે કર્મ કરવાથી કાંઈ દોષ ન હોય (ચિત્તનો વિશેષ, મલિનપણું, શ્રવણ આદિમાં વિક્ત અને પાપ આદિ દોષ પેદા ન થાય) તેવાં કર્મ કરવાં. વિશેષ કરી કામ્યકર્મ, નિષિદ્ધકર્મ અને જેથી ચિત્તમાં વિશેષ થાય તેવાં કર્મ ન કરવાં. જીવ જ્યારે બ્રહ્મના ગુણોથી જોડાઈ, મનના ગુણોનો ત્યાગ કરી જેનો ઇન્દ્રિયોનો સમૂહ શાંત થઈ ગયો છે એવો થાય, ત્યારે જ તે સર્વ-વ્યાપી પરમાત્મારૂપ થઈ જાય છે; અને ‘આનંદ-મય ક્ષેપ કે જે અત્તમય, પ્રાણમય, મનોમય તથા વિજ્ઞાનમય કોષથી પર છે, તેનું પણ જે પરબ્રહ્મ અધિષ્ઠાન છે, તે જ હું છું’ એમ જ્યારે ધ્યાન કરે, ત્યારે જીવ મુક્ત થઈ જાય છે, કર્તૃત્વ ભોક્તૃત્વ આદિ ભાવથી રહિત થઈ જઈ સર્વ ઉપાધિથી રહિત અને સુખ-દુઃખ વિનાનો થઈ રહે, ત્યારે જીવ મુક્ત (સંસારજનથી છૂટો) થાય છે. વળી સર્વ પ્રાણીઓમાં આત્માને અને આત્મામાં સર્વ પ્રાણીઓને જ્યારે અલેદ્યબુદ્ધિથી તે જુઓ છે, ત્યારે જીવ મુક્ત થાય છે. જાગ્રત, સ્વપ્ન અને સુષુપ્તિ એ ત્રણ અવસ્થાનો મૂકી દઈ જીવ જ્યારે તુલીય અવસ્થા કે જે આનંદરૂપ છે તેમાં પ્રવેશ કરે છે, ત્યારે તે મુક્ત થાય છે. જાગ્રત અવસ્થા નૈ સ્વપ્નાવસ્થા એ બંનેનું બીજ (વાસના, કર્મ અને આશય) તથા નિદ્રાવસ્થા આદિથી રહિત, ચીતન્યરૂપ, સુખમય, તુલીય અવસ્થારૂપે જીવની પરમાત્મામાં સ્થિતિ થવી તે જ ચોગની (નિદિધ્યાસનના પરિપાકથી થયેલ નિર્વિકલ્પ સમાધિની) અથવા ઉત્તમ

અધિકારી સાક્ષાત્કારરૂપ જ્ઞાન થવાની પરિ-
સીમા છે કે જે મહાસુખમય અને જ્ઞાનરૂપ છે.
મનનો ક્ષય થઈ જાય એટલે પુરુષનો પરમતત્ત્વ
વિના તેથી જુદું બીજું કશું દેખાતું નથી. જો
તમારે નિમગ્ન થવું હોય, તો શાંત અમૃતમય
તરંગવાળા કેવળ (જ્ઞાનરૂપ) અમૃતસમુદ્રમાં
નિમગ્ન થાઓ; પરંતુ કૈતયુદ્ધરૂપી હારસમુદ્રના
તરંગોમાં શા માટે ડૂબ્યા રહે છે? ભક્તોના અનુ-
ગ્રહ માટે અનેક રૂપ ધારણ કરતાગ જગદ્ગુરુ
પરમેશ્વરનું તમે ભજન કરો. હે પ્રિય મહાવિચ-
ક્ષણ ભરદ્વાજમુનિ! આ વસિષ્ઠમુનિનો સર્વ
ઉપદેશ મેં તમને (સંસેપથી) કહી બતાવ્યો
છે. આ જ્ઞાનમાર્ગથી, યોગમાર્ગથી, શાસ્ત્રવિચારથી
અને ગુરુના વાક્યોનો અર્થ ધરાવત સમજવાથી
નિશ્ચયપૂર્વક તમે સર્વ જાણી શકશો. અભ્યાસથી
સર્વ સિદ્ધ થાય છે એમ વેદનું વચન છે, માટે
તમે બીજું બધું છોડી દઈ અભ્યાસમાં જ
મનને સ્થિર કરો.

ભરદ્વાજ બોલ્યા : હે મહાસર્ગ! સમ-
ચંદ્રણ કે જે પોતાના આત્મા વડે બ્રહ્મમાં પરમ
યોગને પ્રાપ્ત થઈ ગયા હતા, તેને શ્રીવસિષ્ઠ-
ઋષિએ પાછા વ્યવહારમાં શી રીતે જોડ્યા?
આ વાત જાણી હું પણ તે જ પ્રમાણે ચતુર્યાસને
માટે યત્ન કરું અને શ્રીસમચંદ્રની પેઠે જ મારો
વ્યવહાર પણ ઉત્તમ સ્થિતિમાં થઈ શકે.

વાલ્મીકિ બોલ્યા : અનંત બ્રહ્મમાં વૃત્તિ
દ્વારા તદાકારતાને પ્રાપ્ત થયેલા મહાત્મા શ્રીસમ-
ચંદ્રણ તમારે પોતાના સ્વરૂપમાં પરિણમીને
પ્રાપ્ત થયા, ત્યારે વિશ્વામિત્ર ઋષિએ મુનિઓમાં
ઉત્તમ શ્રીવસિષ્ઠજીને નીચે પ્રમાણે કહ્યું.

વિશ્વામિત્ર બોલ્યા : હે મહાભાગ્યવાન બ્રહ્મ-
પુત્ર વસિષ્ઠજી! તમે અરેખર મહાન છો; કેમ કે
સમચંદ્રજીની અખંડ આત્માદ્વારા ચિત્તવૃત્તિમાં
આનંદસ્વરૂપ આત્મતત્ત્વને પ્રકટ કરાવી દઈ
અથવા તો માત્ર અનુગ્રહદૃષ્ટિ જ કુંડલિનીનો
સુષુપ્તમાર્ગથી ષટ્ચક્ર ભેદી બ્રહ્મરંધ્રમાં પ્રવેશ
થતાં યોગશાસ્ત્રમાં બતાવેલ શિવશકિતનો સંયોગ

કરાવી દઈ સુણમાત્રમાં જ તમે તમારું ગુરુપાદ્મ
બતાવી આપ્યું છે. જે ગુરુ દર્શનથી, સ્પર્શથી
અને શબ્દથી (બોધથી) કૃપા કરી શિષ્યના
હેલમાં કુંડલિનીનું ષટ્ચક્ર ભેદી બ્રહ્મરંધ્રમાં રહેલા
પરમ શિવમાં જઈ મળવારૂપ અથવા દેહ આદિ
ઉપાધિના ત્યાગ દ્વારા શુદ્ધ બ્રહ્મભાવ ઉત્પન્ન
કરે તે જ ખરો ગુરુ છે. વળી શ્રીસમચંદ્રણ
પણ શુદ્ધ ચિત્તવાળા હોવાથી પોતાની મેળે જ
વૈરાગ્યવાન અને માત્ર પરમપદમાં જ શાંતિ
લેવાની ઈચ્છા રાખતા હતા તેથી ક્રૂરત સંવાદમાત્ર-
થી જ તે પોતાના સ્વરૂપને પ્રાપ્ત થઈ ગયા છે.
ગુરુનાં વાક્યથી યોધ થવામાં શિષ્યની શુદ્ધ બુદ્ધિ
જ મુખ્ય કારણરૂપ છે, કેમ કે જો તેણે જાતના
મળ (કામ, ક્રમ અને વાસના) પાકી ગયેલા
ન હોય, તો પરિપક્વ મળવાળાની પેઠે તે શી રીતે
બોધને પ્રાપ્ત થઈ શકે? (ત જ થઈ શકે.) આ
જ્ઞાન પ્રત્યક્ષ રીતે ગુરુ અને શિષ્ય એ બંનેના
પ્રયત્નવાળું છે; કેમ કે એ બંને જો યોગ્ય હોય
તો આવા મોક્ષ આદિ સર્વ પુરુષાર્થો પણ
મેળથી શક્ય છે. હે મહાસમર્થ! જે ઉદ્દેશથી
મારું અહીં આવવું થયું છે, તે કાર્યને સ્મરણ-
માં લાવી હમણાં તમે કૃપા કરી સમન્ત વ્યુત્થાન
કરવાનો યોગ્ય છો; કેમ કે તમે તો પરમપદમાં
વિશ્રાંત થયા છો, એટલે તમે કરવાનું કરી લીધું
છે; પણ અમારે જે કરવાનું છે તે બાકી છે. હે
મુનિ! મેં પોતે (ચરુની નિર્વિદ્ય સમાપ્તિ થવા
માટે) શુદ્ધ મનથી અતિ કષ્ટ વડે દશરથરાજના
પાસે પ્રાર્થના કરી છે, એ સર્વ તમે વૃથા ન થવા દો.
શ્રીસમચંદ્રજીને વ્યુત્થિત કરાવી દઈ બીજું
પણ દેવતાઓનું કાર્ય કે જે આ સામાન્યતાનું
પ્રયોજન છે, તે અમારે સિદ્ધ કરવાનું છે. સમચંદ્ર
મારા તેડી જવાથી સિદ્ધાશ્રમમાં આવી રક્ષાસોનો
સંહાર કરશે અને પછી અહ્યાને શાપથી મુકત
કરશે તથા અટલ નિશ્ચય કરી (મિથિલામાં)
ધનુષ્ય ભાંગી નાખી જનકરાજની કન્યા સીતાજીને
પરણયે, પરશુરામને (તેના તપ વડે ઉપાજન
કરેલા લોકોને જીતી લઈ) ઇંદર લોક સંબંધી

ગતિથી સહિત કરી દેશે. પોતે જીવન્મુક્ત હોવાથી નિર્ભય અને નિઃસ્પૃહ રહી (માત્ર પિતાજીની આશ્રયથી) પોતાના પિતા અને પિતામહ આદિ (વંશપરંપરા) થી આવ્યું આવતું રાજ્ય ત્યજી દેશે અને વનવાસને બહાને રાક્ષસોનો વંધ કરી દંડકારણ્યવાસી મુનિઓને ભયથી ઉગારશે, તથા આનેક તીર્થોને તથા પ્રાણીઓને પાવન કરશે. સીતાજીનું હરણ થવાથી થનારા શોકમોહ આદિ ભાવ બતાવવાને બહાને અને જવણ આદિના વધથી પૃથ્વીમાં સ્ત્રીસંગી પુરુષો કોઈ રીતે નિરાંતે બેસી શકતા નથી તેવો તે સર્વ મનુષ્યોને યોધ આપશે, પછી વાનર આદિ (જે યુદ્ધમાં મરી જશે તે) ને ફરીવાર જીવતા કરશે. અગ્નિપ્રવેશ દ્વારા સીતાજીની શુદ્ધિને ઇચ્છી પોતાનું પવિત્ર ચરિત્રશિષ્ટપુરુષોને સંપત્તિ છે એવું દેખાડી આપશે, પોતે જીવન્મુક્ત અને નિઃસ્પૃહ છતાં કર્મમાર્ગના આધિકારી પુરુષોની કર્મ વડે જ શુભ ગતિ છે, એવું બતાવવા કર્મકાંડમાં પચયણ થશે તથા કર્મ અને ઉપાસના એ બંનેના આધિકારી પુરુષને બ્રહ્મલોક આદિ ગતિ અતાવવાને પોતે પણ એ બંનેનું સાથે અનુષ્ઠાન કરશે. જેઓને એમનાં દર્શન થશે, જેઓના ક્રાંત પર કથા દ્વારા કે કીર્તન દ્વારા તેમનું શ્રવણ થશે, જેઓ શ્રીરામ-ચરિતનો કથા દ્વારા કે કીર્તન દ્વારા યોધ આપશે, તેવા સર્વ અવસ્થામાં શ્રીરામચંદ્રજીને અનુસરનારા ભક્ત લોકોને પોતે જીવન્મુક્તિ આપશે. ઉપર પ્રમાણે આ મહાત્મા પરમપુરુષ સમચંદ્ર-જીએ ત્રણે લોકનું અને મારું સંપૂર્ણ રીતે હિત કરવાનું છે; (હે સભ્યસહો !) આ સમચંદ્રજીને તમે નમસ્કાર કરો. માત્ર એટલાથી જ તમારે (જે શત્રુરૂપ અજ્ઞાન) જીતવાનું છે, તે જિતાઈ ગયેલું જ તમે સમજો અને તમારામાંથી પણ કોઈ ધીર અને વીર પુરુષ આ, સમચંદ્રજીની પેઠે જીવન્મુક્ત અને ઘણા કાળ સુધી નિવિંકલપ સમાધિમાં શાંતિને પામી જઈ સુખથી વૃદ્ધિને પ્રાપ્ત થાયો.

વાલ્મીકિ બોલ્યા : એ પ્રમાણે વિશ્વામિત્ર

ઋષિનાં વચનથી ઉત્તર (ખાછળના) ચરિત્રરૂપી સમની કથા સાંભળી વસિષ્ઠજી આદિ શ્રેષ્ઠ યોગી-શ્રવરો અને ધીજ્ઞ સિદ્ધ પુરુષો સમચંદ્રજીના ચરણકમળની રજાને નમસ્કાર કરવામાં અને સદા-કાળ સમચંદ્રજીના સ્મરણમાં શ્રદ્ધાવાન બની ગયા. ભગવાન વસિષ્ઠજી અને ધીજ્ઞ મહર્ષિ-ઓને સમચંદ્રજીની ચોટલી જ કથાથી સંતોષ થયે તહિ. તેથી તેઓ સમચંદ્રજી કે જે ગુણોના ભંડારરૂપ છે, તેમના સદ્ગુણોને ધીજ્ઞ પાસેથી સાંભળતા હતા અને સંતોષીને ધીજ્ઞઓને કહેતા હતા, પછી ભગવાન વસિષ્ઠઋષિએ વિશ્વામિત્રગુનિને (તોરે પ્રમાણે) કહ્યું.

વસિષ્ઠ બોલ્યા : હે વિશ્વામિત્ર ઋષિ ! રધુ-કુળમાં આવતરેલા અને કમળતા જેવાં સુંદર નેત્રવાળા શ્રીરામચંદ્રજી પ્રથમ કોણ હતા ? કોઈ દેવ હતા કે કોઈ મનુષ્ય હતા, એ આપ કહો.

વિશ્વામિત્ર બોલ્યા : આ જે વાન હું કહું છું, તે ઉપર જ તમે વિશ્વાસ રાખો. આ શ્રીરામ-ચંદ્રજી પરમપુરુષ ભગવાન છે કે જેમણે જગતને માંદે ક્ષીરસાગરને વલોવ્યો હતો. ગંભીર ઉપનિષદો જેમને પ્રમાણરૂપે વર્ણવે છે, તે પરિપૂર્ણ પરમ આનંદસ્વરૂપ છે, સર્વત્ર સમાવરૂપે રહ્યા છે તથા શ્રીવત્સનું લંછન ધારણ કરનારા ક્રીકણ્ણ પણ એ જ પોતે જ છે, એ સમચંદ્રજીને જે સારી રીતે ભાંકેત વડે પ્રસન્ન કરવામાં આવે, તો સર્વ પ્રાણીઓને એ બધા પુરુષથી આપે છે. એ શ્રીરામચંદ્રજી કોપ પામે તો સંહાર કરી દે છે. આ સર્વ દૃષ્ય મિથ્યા પદાર્થો એમના જ રચેલા છે. જગતના આદિપુરુષ, જગતને ઉત્પન્ન કરનારા, જગતનું પાલન કરનારા અને મહાત્મા પુરુષોના આ પરમપ્રિય સહાયક છે, અંદર નિઃસર છતાં ઉપરથી કોમળતાવાળા સંસારરૂપી ધુતારાના

* દેશ્વર્યસ્ય સમશ્વસ્ય તોર્વસ્ય યદાસઃ ત્રિયઃ ।

જાનવૈરાગયોશ્વેવ વર્ણા મગા દ્વૈતરણા ।

સંપૂર્ણ ઔર્ધ્વ, વીર્ય, યશ, વશ્મી, જ્ઞાન અને વૈરાગ્ય એ છ એશ્વર્યને ભાગ કહે છે; અને તે જેમાં હોય તે ભગવાન કહેવાય છે.

ખંભમાં નહિ ફસાયેલા વીતસગ પુરુષો જે આનંદરૂપી મહાવિસ્તીર્ણ સમુદ્રમાં પ્રવેશ કરે છે, તે આ શ્રીરામચંદ્રજી પોતે જ છે. પરમપુરુષ એવા શ્રીરામચંદ્રજી કોઈ વખતે શાન વડે મુકત થયાની પેઠે પોતાના સ્વરૂપમાં સ્થિર થઈ રહે છે, કોઈ વખત નિત્યમુકતની પેઠે તુરિયપદમાં શાંતિ લે છે, કોઈ વખતે માયાના નિયંત્રણને થઈ રહે છે અને કોઈ વખતે માયાની ચંદર ધ્યાધારિત રહ્યા જેવા જણાય છે. સત્ત્વ, રજ્ય અને તમ એ ત્રણ ગુણરૂપી ગહન વનને ઉલ્લંઘી રહેલા આ દેવ જ વેદવ્યથીરૂપી શરીરને ધારણ કરી રહ્યા છે અને વેદના પારમાર્થિક સ્વરૂપભૂત છે તથા પોતાનાં છ ચાંગોથી (શિક્ષા, કલ્પ, વ્યાકરણ, છંદ, જ્યોતિષ અને નિરુકત એમનાથી) સર્વેષ જય મેળવી રહ્યા છે. આ જગતના પાલક ત્રિણુ છે, જગતના સર્જનહાર વ્યાઘ્ર પણ આ પોતે જ છે અને જગતનો સંહાર કરનાર ત્રિનેત્ર મહાદેવજી પણ આ શ્રીરામચંદ્રજી જ છે. આ શ્રીરામચંદ્રજી જન્મ વિનાના હોવા છતાં માયાના સંપાદથી અવતાર ગ્રહણ કરે છે. તે મોહરૂપી નિદ્રા વડે ઘેરાયેલા નહોવાથી સદાગજગતગ્રાન છે. આ પૂજ્ય ભગવાન શ્રીરામચંદ્રજી નિરાકાર છતાં વિસ્તરૂપને ધારણ કરી રહ્યા છે. જેમ પરાક્રમ વિજયને ખેંચી લાવે, તેમ પ્રપ્રશને ખેંચી લાવે અને શત્રુ બુદ્ધિની ઉત્કૃષ્ટતાને ખેંચી લાવે, તેમ આ શ્રીરામચંદ્રજીને શરૂજી (પોતે પાહન બની) જ્યાંતા દેશ તરફ લઈ જાય છે. આ રાજ દશરથને ધન્ય છે કે જેને ત્યાં આ પરમપુરુષ શ્રીરામચંદ્રજી પુત્રરૂપે અવતર્યા છે; અને સવળને પણ ધન્ય છે કે જે રામચંદ્રજીને (આં માસે સામેા લડાયેા છે એમ) ચિત્તાથી ચિંતન કરનાર છે. સ્વર્ગમાં અને પાતાળમાં અત્યારે વિષ્ણુનો દેહ નહિ હોવાથી તેનો મહિમા ચોષ્ટે થયો છે. શ્રીરામચંદ્રજીના પદારવાથી આ મધ્યમ લોક (ભૂલોક) શ્રેષ્ઠતાને પ્રાપ્ત થયો છે. ક્ષીરસાગરની અંદર રેષશશ્વમાં મોઢનસ શ્રીશેષશાથી ભગવાન પોતે રામચંદ્રજીરૂપે અવતરેલા છે. ચિદાનંદમાં એક

રસરૂપે નિમગ્ન થઈ ગયેલા આ રામચંદ્રજી નાશરહિત સાક્ષાત્ પરમાત્મા જ છે. ઇન્દ્રિયોના સમૂહનો સંયમ કરનાર યોગીઓ રામચંદ્રજીને સારી રીતે જાણે છે. બ્રાહ્મી આપણે તો આ સામાન્ય રૂપનું વર્ણન કરવાને અને દર્શન કરવાને શક્તિમાન છીએ. આ ભગવાન રામચંદ્રજી સ્વકુળના પાપનો ક્ષય કરનાર છે, એમ આમાસ સાંભળવામાં છે; માટે હે વસિષ્ઠ મુનિ! તમે કૃપા કરી એમને વ્યવહારપરાયણ કરો.

વાલ્મીકિ બોલ્યા: ઉપર પ્રમાણે કહી મહામુનિ વિશ્વમિત્ર ગૌતમ રહ્યા અને મહાતેજસ્વી વસિષ્ઠમુનિએ શ્રીરામચંદ્રજીને (નીચે પ્રમાણે) કહ્યું.

વસિષ્ઠ બોલ્યા: હે રામ! હે રામ! હે મહાબાહુ! હે મહાપુરુષ! હે મહાચૈતન્યમય! આ તમારો શાંતિનો ઝાળ નથી. માટે વ્યુત્થિત થઈ લોકોને આનંદ ઉપજાવો. જ્યાં સધી લોકકૃદ્ધિમાં અધિકારી થવારૂપ લૌકિક વિચાર ખસાવર સિદ્ધ થયો નથી. ત્યાં સુધી યોગીપુરુષને નિર્ભય એવું રૂઢ સમાધિપાણું ઘટતું નથી; માટે તમે કેલોએક સમય ક્ષય થવાના સ્વભાવવાળા રાજ્ય વ્યાધિ વિષયોનો અનુભવ કરી અને દેવતાઓના પણ કાર્યરૂપ ભારને ઉનારી નાખી, તે પછી ભલે સમર્પિતું સેન કરો અને સુખી થાઓ.

વાલ્મીકિ બોલ્યા: ઉપર પ્રમાણે ગુરુ વસિષ્ઠજીએ કહ્યા છતાં કીલ્મચંદ્રજી પરબ્રહ્મમાં લય પામી જવાને લીધે (સર્વ મન, ઇન્દ્રિયો આદિનો ઉપશમ થઈ જાયથી) કંઈ પણ બોલ્યા નહિ ત્યારે વસિષ્ઠમુનિએ ધીરેથી સુગુપ્ત નાડી દ્વારા તેમના હૃદયમાં પ્રવેશ કર્યો. પ્રથમ (પ્રાણ, આદિ સર્વાન્ત્રા મીજરૂપ) આધારશક્તિમાં, પછી (પ્રાણોનો આવિર્ભાવ થતાં) પ્રાણોમાં અને પછી (ચિત્તનો આવિર્ભાવ થતાં) ચિત્તમાં ચિદાભાસરૂપે પ્રવેશ કરનાર પ્રપ્રશસ્તરૂપ એ જીવ પ્રાણુ દ્વારા સર્વ નાડીઓનાં છિદ્રોમાં પ્રવેશ કરી જ્ઞાનેન્દ્રિય અને કર્મેન્દ્રિય એ બંનેનો સારી રીતે પુષ્ટ (તૈયાર) બનાવી દઈ, ધીરેથી તેને

ઉચ્ચારી બ્રહ્મરૂપ જ્ઞાન વસિષ્ઠ આદિ વિદ્વાન મહર્ષિ-ઓનાં દર્શન કરી, ખોતે કૃતકૃત્યતાથી સર્વ પ્રમત્તાથી રહિત હોવાને લીધે અને કાર્ય ચાક્રથી સંબંધી ચિંતાથી પણ રહિત હોવાને લીધે 'આ બધાઓ હવે મને શું કહેશે?' એવી રાહ જોઈ સ્થિર થઈ રહ્યો. પછી પ્રથમનાં વસિષ્ઠજીનાં વાક્યો સાંભળી તથા આ ગુરુવાક્ય છે, માટે તેનો તિસ્કાર કરવા નહિ એવી પિતા, ભ્રાતા, મિત્ર આદિ તરફની પ્રાર્થના પણ સાંભળી લઈ, રામચંદ્રજી કે જે સર્વજ્ઞ છે તે સમહિતપણાથી (ચોક્રાગ્રતાથી) આ પ્રમાણે બોલ્યા: 'આપની કૃપાથી હવે આ શરીર વિધિનું કે તિષેધનું અવિચારી નથી, તથાપિ આપનું વાક્ય સદાકાળ માનનીય છે; કેમ કે હે મહામુનિ! વેદ, શાસ્ત્ર, પુરાણો તથા સ્મૃતિઓમાં પણ ગુરુનું વાક્ય વિધિરૂપ (પાળવા યોગ્ય) કહેલું છે અને ગુરુના વચનનો તિસ્કાર કરવો, તે તિષેધરૂપ કહ્યું છે.' આ પ્રમાણે કહી મહાત્મા વસિષ્ઠરૂપિતા ચરણમંજરો મસ્તક વડે ધારણ કરી લઈ સર્વાત્મા મહાદેવજી શ્રીરામચંદ્રજીએ સર્વ પ્રત્યે (નીચે પ્રમાણે) કહ્યું.

રામ બોલ્યા: હે સર્વ સભાસદો! તમારું સર્વનું કલ્યાણ થાયો. તમે આ વાતનું શ્રવણ કરો કે જેની અનુભવપૂર્વક ખાતરી કરી નિશ્ચય કરવામાં આવેલ છે. આત્મજ્ઞાનથી તથા આત્મવેત્તા ગુરુથી બીજું કંઈ પણ વિશેષ નથી.

સિદ્ધ આદિ સભાસદો બોલ્યા: હે રામ-ચંદ્રજી! આ વાત જેમ આપ કહો છો તેમ જ આમાસ મનમાં સ્થિર થઈ રહી હતી. વળી તમારી કૃપાથી સંવાદ થતાં એ સર્વ બરાબર દૃઢ થઈ ગયું છે. હે મહારાજ રામચંદ્રજી! તમે સુખી થાઓ.

અમે તમને (રૂઝ લેવા માટે) તમન કરીએ છીએ અને વસિષ્ઠજીની પણ આજ્ઞા લઈ, જેમ આવ્યા હતા તેમ પાછા આજે જ્યાં માગીએ છીએ.

વાલ્મીકિ બોલ્યા: ઉપર પ્રમાણે કહી શ્રીરામચંદ્રજીની સ્તુતિ કરતાં એ સર્વ સભાસદો ત્યાંથી ચાલ્યા ગયા અને તેમાંનાં મસ્તક ઉપર પુષ્પોત્તી વૃષ્ટિ થવા લાગી. આ સર્વ શ્રીરામચંદ્રજીની (જીવનમુક્તિમાં વિશ્રાંતિ થતાં સુધી ચાલેલા સંવાદની) કથા મેં તમને કહી. હે ભરદ્વાજમુનિ! આ ક્રમયોગ વડે તમે સુખી થાઓ. આ પ્રમાણે મુનિશ્રેષ્ઠ શ્રીવસિષ્ઠજીનાં વચનોની હારજી રતનની માળાથી વિચિત્ર પ્રકારે સુશોભિત થઈ રહેલી આ શ્રીરામચંદ્રજીની જીવનમુક્તિની સિદ્ધિ મેં તમને કહી સંભળાવી છે કે જે સર્વ કવિઓનાં કુળોને અને યોગીઓને સેવવા યોગ્ય છે. જે પરમ ગુરુના કૃપાકટાક્ષથી શ્રવણાદિ દ્વારા એ સેવામાં આવે, તો તે મોક્ષના માર્ગે ઉપર (પ્રથમ બતાવેલા યોગભૂમિકાના ક્રમ ઉપર) યજાવી દે છે. જે પુરુષ નિરંતર શ્રીરામચંદ્રજીના અને વસિષ્ઠજીના સંવાદનું શ્રવણ કરે છે, તે ભલે સર્વ (રાગ, દ્વેષ, મોહ, મલિનતા આદિ દોષવાળી) અવસ્થામાં રહ્યો હોય, તોપણ શ્રવણ-માત્રથી એ સર્વ દોષોથી રહિત થઈ જાય છે અને પછી શમ-દમ આદિ ગુણો મેળવી બ્રહ્મને પ્રાપ્ત થાય છે. ૧-૧૧૧

य इमं श्रुण्वान्नित्यं विधिं रामवसिष्ठयोः ।
सर्वविस्त्योऽपि श्रवणान्मुच्यते ब्रह्म गच्छति ॥૧૧૧

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં નિર્વાણપ્રકરણના પૂર્વાર્ધનો 'રામવ્યુત્થાન' નામનો સર્ગ

૧૨૮ થી સમાપ્ત

નિર્વાણ-પ્રકરણ (પૂર્વાર્ધ) સમાપ્ત

॥ आदिकवि श्रीवाल्मीकिमुनिप्रणीत ॥

श्रीयोगवासिष्ठ म हार मा य ण

शुद्ध गुणराती ભાષાંતર

૬-નિર્વાણ-પ્રકરણ (ઉત્તરાર્થ)

સર્ગ ૧ લો*

અવનુક્રાંતો અવનક્રમ

શ્રીરામ ઉવાચ ।

नैष्कर्म्याकल्पनास्यागात्सतुः पतति वैहिनः । कथमेतदतो ब्रह्म संभवत्याशु जीवतः ॥ १ ॥

ગમ યોદ્યા , હે મહારાજ! સંકલ્પનો ત્યાગ થતાં સર્વ ક્રિયામાત્ર શાંત થઈ જવાને લીધે તત્કાળ મનુષ્યનું શરીર પડી જાય છે, તો પછી આપ જે સંકલ્પનો ત્યાગની વાત કહે છે તે અવતા મનુષ્યને શી રીતે સંભવે?

વસિષ્ઠ યોદ્યા : જે મનુષ્ય અવનું હોય તેને જ સંકલ્પનો ત્યાગ થઈ શકે છે, બાકી નિર્જીવ હોય તેમાં ઊલટી એ વાત થઈ શકતી નથી, એ સંકલ્પત્યાગનું વ્યથાર્થ રૂપ હું તમને કહું છું તમે સાંભળો કે જે જ્ઞાનને અલોકાસની પેઠે અતિ શોભા આપનાર છે, સંકલ્પના રૂપને જાણનારા વિવેકી પુરુષો દેહ વગેરેમાં ‘હું’ એવો, અલંકારનો અધ્યાસ થવો, તેને જ સંકલ્પ કે કલ્પના કહે છે; અને એ મર્યાદાવાળા અધ્યાસને છોડી દઈ તેમાં ચૈતન્યરૂપ આકાશ કે જે પોતાનું વાસ્તવ સ્વરૂપ છે, તેની ભાવના કરવી તે સંકલ્પત્યાગ કહેવાય છે. સંકલ્પના સ્વરૂપને એળખનારા વિદ્વાનોએ આત્મા સિવાય ઈતર પદ્ધર્થમાં જે કાંઈ આસક્તિ થવી તેને જ (સંકલ્પનું મૂળ હોવાથી) સંકલ્પ કહેવો છે; અને ચૈતન્ય આત્માથી બીજું કાંઈ જુદું નહિ હોવાથી, તે સર્વમાં એક ચૈતન્ય આકાશની જ ભાવના થવી, તેને સંકલ્પત્યાગ કહેવામાં આવે છે. અમુક દેહ

* આ પહેલા સર્ગમાં મમતા, અલંકાર અને સંકલ્પ-વિકલ્પ આદિથી રહિત મુક્ત પુરુષો જે રીતે જીવે છે અને કેશ કરે છે, તે મુક્તિ કહેવામાં આવશે.

વગેરે દૃશ્ય પદાર્થો પરમાર્થ રીતે સત્ય છે એવું જે કાંઈ આભિમાન થવું તોને ઉત્તમ પુરુષોએ સંકલ્પરૂપે કહેલ છે; અને એ સર્વ દેહદિક્ષ દૃશ્ય પદાર્થોના આકાશના કાર્યરૂપ વાયુ આદિ ચાર ભૂતોનો વિકાર હોવાથી ફક્ત એક આકાશરૂપ જ છે એવી ભાવના થયી તો, કિંવા એ સઘળું ચૈતન્યરૂપ આકાશમાં મિથ્યા કલ્પાયેલું હોવાથી ચૈતન્ય આકાશરૂપે જ છે, એવી તેમાં ભાવના થવી તો સંકલ્પનો ત્યાગ કહેવાય છે. ચતુલ્લવમાં આવી ગયેલી વ્યાપ્તત્વ અને તહિ અનુભવયેલી વ્યાપ્તત્વ એમ બે રીતે સ્મરણ થાય છે. કોઈ પણ રીતે જે કાંઈ સ્મરણ થાય, તે સંકલ્પ જ છે એમ તમે સમજે અને કોઈ વ્યાપ્તત્વ કાંઈ પણ સ્મરણ જ ન થવું, એમાં જ કલ્યાણ રહેલું છે એમ વિવેકીઓ સમજે છે. હે મહાશુદ્ધિશાળી સમચંદ્ર ! અનુભવમાં આવેલા વિષયોની રૂપને તહિ અનુભવયેલા વિષયોની, એ બંને ભતની સ્મૃતિનો અને બીજી પણ, સર્વ ચિત્તામાં ઊઠતી વૃત્તિઓનો ત્યાગ કરી ચિત્તને ક્રમમાં લાવી પરબ્રહ્મમાં લીન થઈ જઈ લાકડાની પેઠે તમે નિશ્ચય રહી લાંબું આયુષ્ય જોગવો. ચિત્તામાંથી સર્વ પદાર્થ-માત્રના સ્મરણરૂપ સંકલ્પને છોડી દઈ, પ્રારબ્ધ-યોગે પ્રાપ્ત થયેલાં અને પૂર્વના અભ્યાસને અનુસરી કરવામાં આવતાં કર્મોમાં અઠધા ઊંઘના નાના બાળકની યોજાની પેઠે (નિઃસંકલ્પપણથી) તમે પ્રવૃત્તિ કરો. હે નિષ્કામ સમચંદ્ર ! જેમ દુભારનો આકલે સંકલ્પરહિતપણથી વેગ વડે ફર્યો કરે છે, તે જ રીતે તમે પ્રારબ્ધના સંસ્કારને અધીન રહી નિઃસંકલ્પપણે કર્મમાં પ્રવૃત્ત રહો. મહિન વાસનાવાળું ચિત્ત જ જેનું નષ્ટ થઈ વળું છે, એવા તમે વાસના વગરનું મન કે જેને વિવેકી પુરુષો સત્ત્વ એવા નામથી કહે છે તેના શુભ સંસ્કારોને અનુસરી પોતાના પ્રવાહમાં પડેલાં કાર્યોમાં યોજા કરો. હું ઊંચા હાથ કરી પોક્કરું છું કે, સંકલ્પ ન ઊઠવા તે પરમ કલ્યાણરૂપ છે, તેને શા માટે અંદર દૂર રીતે ધારણ કરતા નથી ? પરંતુ મારી એ વાત કોઈ સાંભળતું નથી. આહો !

મોહનો મહિમા કેટલો બધો બળવાન છે કે સર્વ દુઃખોની નિવૃત્તિ કરવાવાળો વિચાર નામનો ચિંતામીણ હૃદયમાં રહ્યા છતાં મનુષ્યો તેનો ત્યાગ કરે છે. સંકલ્પ ન ઊઠવો એટલે કે ચિત્તામાં કોઈ પણ ભતની વૃત્તિને સ્ફુરવા ન દેવી તે; અર્થાત્ દૃશ્ય દર્શન આદિથી રહિત શુદ્ધ આત્મભત્તવ જ ખાતરી રહે, માટે તન્મય (આત્મમય જ) થઈ રહેલું, એટલું જ માત્ર પરમકલ્યાણકારક છે, એનો અનુભવ તમે બનો જ કરી લો. હે સમચંદ્ર ! સંકલ્પરહિત સ્થિતિમાં રહેવાથી એવું ઉત્કૃષ્ટ પરમપદ પ્રાપ્ત થાય છે કે જ્યાં પરમ સામ્રાજ્ય પણ એક સાધારણ તણબલા જેવું સાવ હલકું લાગે છે. માત્ર જવાના પ્રદેશ તરફ જ લક્ષ્ય રાખનાર મુસાકરના પગની જેમ સંકલ્પ વિના સ્વાભાવિક રીતે જ ગિયા થયા કરે છે. તે પ્રમાણે તમે પોતાનાં કૃત્યોમાં ઊઠતા સંકલ્પો છોડી દઈ આવી પડેલું કામ પૂરું કરો, કુતોલા મનુષ્યની પેઠે સર્વ કર્મમાત્રના ફળની તુષણાને સંપૂર્ણ રીતે છોડી દઈ આવી પડેલાં કાર્યોમાં સંકલ્પ વિના જ તમે યોજા કરો. જેમ પોતાની મેળે (જડ હોવાથી) યોજા વગરનું કોમળ ઘાસ વાયુ આદિના પ્રવાહમાં તણાઈ પોતે ગતિ કરતું લાગે છે, તેમ તમે પણ આપોઆપ આવી પડેલાં કાર્યોમાં સંકલ્પ કર્યા વિના અને સુખ-દુઃખની ભાવના કર્યા વિના જ પ્રવૃત્તિ કરો. કેમ જાણે બીજાને કૌતુક ઉપજવવા માટે નૃત્ય કરતી હોય તેમ દેખાતી લાકડાની ખૂતળી પોતે અંદર વાસનારહિત અને શૂંગાર આદિ રસની ભાવના વિનાની હોવા છતાં ક્રિયા કર્યો જાય છે; તેમ તમને પણ બહાર યથોચિત રીતે કર્મ કરતાં છતાં અંદરથી તેમાં ' આ સંપૂર્ણ રીતે પરેખર સુખરૂપ જ છે ' એવી ભાવના ન થાય. ઉનાળામાં સુકાયેલી વેલો જેમ કહેવા પૂરતી જ દેખાય છે, તેમ તમારી ઇન્દ્રિયોને સર્વ વિષયો રસ વિનાના લાગો. અન્તમય આદિ પાંચ કોરો સાથેની ત્રિદાભાસની સત્તા કે જેનો વાસનારૂપી રસ જ્ઞાતરૂપી સૂર્ય ખેંચી લીધો છે, તે વડે તમે યોજા કરતા રહી, વેલથી

વીંટઈ રહેલું વૃક્ષ જેમ શિયાળામાં નીરસ થઈ જાય, તેમ આંદર નીરસ (વાસના રહિત) થઈ જઈ, યંત્રની ચોટના જેવા સંકલ્પરહિત ચોટ કરનારા થઈને રહે. શિયાળો જેમ વૃક્ષોને બહારનું જળ મળતાં છતાં આંદરના રસથી જ નભવે છે, તેમ જોકે ઇન્દ્રિયો સ્વભાવે જ બહારના રસ લેવામાં જ પ્રેસાય છે, તોપણ તે ઇન્દ્રિયોને રોકી સાધી, સર્વ આનંદની સીમારૂપ આત્મચૈતન્ય જ જેના જીવનનું સાધન છે, એવી (આત્માકર) બનાવી દઈ તેનું ધારણ કરો. તમે કર્મ કરો અથવા ન કરો, પરંતુ જ્યાં સુધી તમારી ઇન્દ્રિયોની વૃત્તિઓ વિષયરસમાં વાસનાવાળી હશે, ત્યાં સુધી આ સંસારનાં જન્મ-મરણ આદિ અનર્થોનો સાથ કદી પણ છૂટવાનો નથી. જેમ પવન, અગ્નિની જ્વાળા, ગંત્ર અને પાણી (વિચાર વિના) આપો-આપ જ ગતિ કરે છે. તેમ તમે પણ સંકલ્પરહિત થઈ કર્મ કરતા રહેશો. તો અંતરહિત મોક્ષરૂપ પરમ કલ્યાણને મેળવવા સમર્થ થશો. વાસના વિના કર્મો કરવાં એ જ પરમ ધૈર્ય કહેવાય છે. અને એ જ જન્મરૂપી તાવને દૂર કરનાર છે. વાસના અને સંકલ્પથી રહિત થઈ, આવી પડેલા સંભોગોને સ્વીકારી લઈ, આક ઉપર ફરનારા ઘટાદિકની ખેડે ધીરેધીરે શાંત થતા જઈ તમે ખોતાતાં કર્મોમાં પ્રવૃત્તિ રાખો. તમે કર્મના ફળમાં ઈચ્છા રાખો નહિ; તેમ જ કર્મોનો ત્યાગ કરવામાં પણ 'આથી અમુક ફળ મળવાનું છે' એવી ઈચ્છા પણ ન થાયો. એ આસક્તિને અથવા ફળની ઈચ્છાને છોડી દઈ કર્મ કરવા કે તેનો ત્યાગ કરવો એ બંને વાતનો તમે અંગીકાર કરો અથવા ત્યાગ કરો, એ બંને સરખું જ છે. આહીં વિરેષ કહેવાની કોઈ જરૂર નથી. સંક્ષેપમાં માત્ર એટલું જ કહેવાનું છે કે, સંકલ્પ થયો તો મનને ધ્યાનમાં નાખનાર છે અને સંકલ્પ ન થયો તો મુક્તપણું છે. અહીં કોઈ ક્ષણે કે કોઈ સ્થળે કોઈ કરવાનું કે ત્યાગ કરવાનું છે નહિ. સર્વ જન્મરહિત, શાંત અને અનંત પરબ્રહ્મરૂપ જ છે મારે તે જ સ્વરૂપમાં તમે રહો. કર્મને વિષે નિષ્ક્રિય બ્રહ્મભાવને

અને નિષ્ક્રિય બ્રહ્મભાવ વડે સ્વરૂપમાં રહેવાય તેવાં કર્મો જોઈ લઈ, જેવા હોય તેવા સર્વ પદાર્થ-મય ચોક્કસ ચિદાત્મારૂપે થઈ રહી, તમે ભલે જેમ સુખ મળે તેમ શાંતપણે રહો. કોઈ પણ જાતનો સંકલ્પ જ ન થવા દેવો તેને વિદ્વાનો યોગ કહે છે કે જે સ્વાભાવિક રીતે જ ચિત્તનો નાશ કરનાર છે; મારે તમે અત્યંત તત્ત્વમય થઈ જઈ જેવા હમણાં છે તેવા જ ભલે રહો. સર્વત્ર સમાન રીતે રહેલા, શાંત, સુખરૂપ, સૂક્ષ્મ, બેપણું કે ચોક્કસપણું વગેરે ભાવથી રહિત, સર્વભાષી, અનંત અને શુદ્ધ પરબ્રહ્મમાં શું અને શાથી ખેદ પામવાનું છે? કોઈ નથી. જેમ મરુભૂમિમાં (જળ ન હોવાને લીધે) અંકુર જ થતો નથી, તેમ તમારામાં સંકલ્પનો ઉદય જ ન થાયો; અને જેમ પથ્થરના આંદરના નક્કર ભાગમાં વેલો નથી ઊગતી, તેમ તમારામાં ઈચ્છા પ્રકટ ન થાયો. જે પુરુષ સંકલ્પરહિત શાંત બ્રહ્મરૂપ જ છે, તે જીવતો હોય ત્યારે કિંવા વિદેહમુક્ત થાય ત્યારે પણ તેને લોક સંબંધી કે વેદ સંબંધી કર્મો કરવાથી કે ત કરવાથી આ લોક સંબંધી કે પરલોક સંબંધી કશું પ્રયોજન રહેતું નથી; કેમ કે તમે કે જે નિરંતર આત્મદૃષ્ટિએ સર્વત્ર અભેદરૂપે રહ્યા છો અને કર્મ તથા અકર્મ એ બંનેના બાધની અવધિરૂપ તથા આત્મારૂપ છે તે હમણાં પ્રાતિભાસિક કર્મરૂપે દેખાવ છે; પરંતુ ખરી રીતે તમારામાં કર્મપણું છે નહિ. આ પ્રમાણે તમે માત્ર આભાસરૂપે કર્મો દેખાઓ છો; પરંતુ તમારામાં સત્ય દૃષ્ટિએ કર્મોપણું છે નહિ. દેહાદિકમાં 'આ હું અને આ મારું' એવો સંકલ્પ જ્યાં સુધી સ્ફુર્તો કરશે, ત્યાં સુધી તમે કદી પણ આ સંસારરૂપી દુઃખથી મુક્ત થવાના નથી; તથા 'આ હું અને આ મારું' એવો સંકલ્પથી રહિત થશો, તો એ દુઃખથી મુક્ત થઈ જશો. હવે આ બંને વાતમાં જે તમારા મનમાં રચતી હોય તેની તમે આશ્રય કરો. હું અને મારું એ તત્ત્વદૃષ્ટિએ બંનેતાં છે નહિ અને બંને કોઈ છે તો તે સર્વ પરિપૂર્ણ રીતે પરમાત્મારૂપ જ છે.

તે તમે સાંભળે કે જે મૂળેને ઉપેક્ષી નાખવાથી નિમૂળ થઈ ગયેલું એ કર્મરૂપી વૃક્ષ ફરીને ઊગતું જ નથી, હે મહામુનિ ! વિવિધ પ્રાચીના યજ્ઞ-યજ્ઞરૂપી વેલો વડે શોભતો આ દેહ જ પ્રાચીન કર્મરૂપી બીજમાંથી વૃક્ષરૂપે ઉત્પન્ન થઈ સંસારરૂપી ચારણમાં સ્થળરૂપ મૂળ ના મી રહેલો છે. સુખ-દુઃખરૂપી ફળોની હારવાળા, ક્ષણમાત્ર તાજાં હોવાને લીધે મનોહર લાગતાં, વૃક્ષવસ્થારૂપી પુષ્પના વિકાસવાળાં, વારંવાર ફળરૂપી ઉત્તર વાંદરૂપે તોડી નાખેલાં, નિદ્રારૂપી હેમંતઋતુની ચંદર સ્વપ્નરૂપ વાંદરાંની બહાર નીકળનારા, નવા ફળુગાઓને સંકેતથી સ્થપનારા, પોતાના ઘડપૂરુથી શરદઋતુના અંતમાં ખસી પડેલ શાંત અને શિથિલ થઈ ગયેલ શેષઓરૂપી વાંદરાંના જઘ્નાવાળા આ જગતરૂપી જંગલમાં ઉત્પન્ન થયેલ અને પોતાની ચોતરફ ફેલાયેલ ભાર્યો આદિ પોષ્યવર્ગરૂપી અનેક ખાલ-તૃણોનાં જૂથો વડે વીંટાયેલા એવા આ દેહરૂપી વૃક્ષનું પ્રારબ્ધને અનુસરી પ્રકટ થવું એ જ બીજ છે. સત્તા લાક્ષણિકના કોમળ પૃષ્ઠભાગ, જીભ, હોઠ, કાન એ આદિ સત્તાં તાજાં વાંદરાંરૂપી તેના આવયવો છે. સારી રેખાઓવાળી, નાનાં અને સરખા આકારવાળાં લક્ષણગતાં તથિયાં એ તેનાં ચંચળ વાંદરાં છે. સુંવાળા આકારવાળી, ચંદ્રસ્વાયુ અને હાડકાંથી ભરેલ હોવાથી મનોહર દેખાતી, કોમળ અને સતી આંગળીઓ એ જ તે દેહરૂપી વૃક્ષનાં પવન વડે કંપતાં અને રેસાવાળાં સત્તાં નાનાં વાંદરાં છે. કોમળ અને સુંવાળી છતાં જેની યેષ પાતળી છે એવી, સરખા આકારવાળી કાપી નાખ્યા છતાં પાછી વારંવાર ઊગી આવતી અને બીજના સંદેશની કળાના જેવા આકારવાળી નખોની પંક્તિઓ જ આ દેહવૃક્ષની કળીઓ છે. એ રીતે પ્રારબ્ધકર્મ કે જે આ દેહરૂપે પ્રકટ થયું છે, તેનું મૂળ કર્મેન્દ્રિયો જ છે કે જે (કામ આદિ સર્વ વડે વ્યાપ્ત હોવાથી) દૂષણ-વાળી ગાંઠો વડે કકોર, દૃઢ હાડકાંરૂપી ગાંઠોથી સંકળાયેલી, નાડીઓમાં ભરયેલા ચન્દ્રસરૂપી ગારામાં લદબદ થઈ રહેલી વાસનારૂપી રસ પીવાથી

પુષ્ટ અને પોતાના સ્થાનમાં રસરક્ત આદિનો ધારણ કરી રહેલી છે. એ કર્મેન્દ્રિયોમાં ચરણેન્દ્રિય ઘૂંટીઓવાળી, સુંદર ત્વચાથી સુશોભિત, દૃઢ આંગવાળી અને કોમળ છે. એ કર્મેન્દ્રિયનું પણ સ્ત્રોતેન્દ્રિય એ જ મૂળ છે; અને એ સ્ત્રોતેન્દ્રિયો બહાર છેટે જઈને પણ વિષયોનો અનુભવ કરી શકે તેવી, નેરગોલક આદિ પોતપોતાનાં પાંચ સ્થાનોમાં રહેલી, વાસનારૂપ ગારામાં લદબદ થઈ રહેલી, રસથી ભરપૂર અને અલુ બળવાન છે. એ સ્ત્રોતેન્દ્રિયનું પણ ત્રણ જગતમાં રહેલું અને મોટા થાંભલાઓની મોઠેં સર્વના આધારરૂપ બન જ મૂળ છે, જે પાંચ ઇન્દ્રિયોના ધારરૂપે રહેલી નાડીઓ વડે શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ અને ગંધ એ આદિ વિષયરૂપી અનાંત રસને પ્રથમ ચંદર ખેંચી લઈ, ભોગવી લીધા પછી મૂકી દે છે. એ ચિત્તનું મૂળ જીવ છે કે જેનું સ્વરૂપ લિંગ-દેહ આદિ દૃશ્ય પદાર્થોમાં ચિદભાસરૂપે પ્રતિબિંબિત થયેલું ચેતન જ છે. તેમાં લિંગદેહ આદિ દૃશ્ય પદાર્થરૂપ જડ અંશનું મૂળ સર્વના ચોક્ક મૂળધારણરૂપ અવિદ્યામાં પ્રતિબિંબિત થયેલ ચેતન છે અને ચિદભાસરૂપ ચેતનઅંશનું મૂળ બ્રહ્મચેતન્ય છે. એ બ્રહ્મચેતન્યનું બીજું કોઈ પણ મૂળ નથી, કેમ કે તે અવર્ણનીય (જેનું વિવેચન ન કરી શકાય તેવું), અનાંત, શુદ્ધ અને સત્યરૂપ છે. એ રીતે સર્વ કર્મમાત્રનું મુખ્ય બીજ જીવ-ચેતન્ય છે કે જેને લીધે ચંદર અહંકાર આદિમાં આત્મબુદ્ધિ થઈ ‘હું કતી છું’ એવો સંકેત સ્ફુર્તી પછી ક્રિયા થવા માંડે છે. હે મહારાજ ! કર્મનું મુખ્ય બીજ જીવચેતન્ય જ છે. જીવપણું હોય તો જ મોટી શાખાઓવાળું આ દેહરૂપ શાદમલિ વૃક્ષ ઊગી નીકળે છે. જીવચેતન્ય અહંકાર આદિમાં મળી જઈ તેમાં આત્મરૂપતા માની લઈ અનાદિ અવિદ્યાના સંસ્કારથી ઊઠેલી ‘હું અમુકરૂપ છું અને કતી છું’ એવી નામરૂપવાળી ભાવના વડે બે વીંટાઈ જાય. તો કર્મના બીજરૂપ થાય છે; અને બે તેમ ન બને ચોટલે પોતાના શુદ્ધ સ્વરૂપને જ

ઓગળી લે, તો તે પોતે જ પરમપદરૂપ છે. જીવ પોતે ખરું જોતાં ચૈતન્ય હોવા છતાં 'હું કતો હું' અને મારાં અમુક નામરૂપ છે' એવી નામરૂપ-વાળી ભાવના વડે ચીંટાઈ જાય, તો તે ભાવના જ કર્મતા બીજરૂપ બને છે અને જો તેમ ન થાય તો (એટલે પોતાના શુદ્ધ સ્વરૂપનો અનુભવ થાય તો) તે પોતે જ પરમપદરૂપ છે; માટે દેહાદિકમાં જે આંકડારને આકારે આત્મબુદ્ધિ થયી તે જ કર્મનું કારણ છે. હે મુનિશ્રેષ્ઠ! આ જે કાંઈ મેં કર્મતા કળ વિષે કહ્યું તે આખે જ મને કહેલ છે.

વસિષ્ઠ બોલ્યા : હે શમચંદ્રજી! આ સૂક્ષ્મ ચિદાભાસરૂપ મૂળ બીજમાંથી થનારા કર્મનો દેહ આધિ-ઉપાધિ જ્યાં સુધી રહે ત્યાં સુધી શો ત્યાગ છે અને શું અનુષ્ઠાન છે? (તે કહે.) બહાર અને અંદર એ જીવચૈતન્ય જેવી જેવી રીતે સ્ફૂરે તેવી તેવી રીતે તે પોતે જ દેખતા પદાર્થના જેવો બની જાય છે. પછી તે સત્યને આકારે દેખાય કે અસત્યરૂપે જણાય, પરંતુ તે ભય પેદા કરી દે છે; અને જો એ જીવચૈતન્ય સંકલ્પરૂપી સ્ફૂરણથી સંહિત થઈ રહે, તો તે ભ્રાંતિથી મુકત થઈ જાય છે. પછી એ ભ્રમ સાચો હો કે ખોટો હો, તેનું કંઈ પ્રયોજન નથી. એ જીવચૈતન્ય જ (ઉપાધિને લીધે) ભ્રાંતિ વડે ઉત્પન્ન થયેલાં વાસના, ઈચ્છા, મન, કર્મ અને સંકલ્પ ઈત્યાદિ નામરૂપે વિસ્તાર પામે છે. મનુષ્ય ભલે જ્ઞાતી હો કેવાં આશાની હો, પરંતુ જ્યાં સુધી તેનો દેહ રહે ત્યાં સુધી ચિત્તરૂપ ઉપાધિ કે જેમાં ચૈતન્યબિંબનું પ્રતિબિંબ પડી ચિદાભાસ એવી સંજ્ઞા થઈ તે વડે ક્રિયા કરે છે; તે આ દેહરૂપી ધરમાં રહે છે, તેનો (જીવન પર્યાંત) ત્યાગ બનતો નથી. જીવતા પુરુષમાં તેની ત્યાગ શી રીતે ઘટી શકે? બાકી આવી પહેલ વ્યવહાર ક્યે જતાં 'હું સ્વસંગ, અદિતીય, કુલસ્થ અને ચિદ્રૂપ છું તથા અકેતો છું' એવી રીતે નિષ્ક્રિય આત્મામાં સ્થિતિ ત્રાપી કર્મનાં નામ અને રૂપ એ બંનેની ભાવના જ મનમાં નહિ થવા દેતાં કર્મ અને અકર્મ

એ આદિ વિકલ્પોનો પણ ત્યાગ કરી દેવામાં આવે તો, તે કર્મત્યાગ કે ચિત્તત્યાગ પોતાની મેળે જ થઈ જાય છે, બાકી સ્થૂલ દૃષ્ટિએ તો કર્મનો ત્યાગ સંભવતો જ નથી; છતાં જે કર્મ કરવાની નિયમિત રીતિનો ત્યાગ કરે છે, તેણે (કર્મત્યાગ અસક્ય જ હોવાથી) કર્મ કર્યું જ નથી અથવા સ્થૂલ દૃષ્ટિએ કર્મનો ત્યાગ અસંભવિત છે; માટે કર્મ કરતાં છતાં પણ તે અમુક રીતે કરવું એ આદિ સંકલ્પ-વિકલ્પનો ત્યાગ કરી નિઃસંકલ્પ-પણથી કરવામાં આવે, તો તેણે તે કાંઈ (કર્મ) કરેલું જ નથી. ધાકી જ્ઞાન વડે આ જે કાંઈ દૃશ્યની ભ્રાંતિ દેખાય છે, તે સર્વેનું તત્ત્વજ્ઞાન વડે મિથ્યાપણું સમજાઈ જઈ બાધ થઈ જતાં જગતનો અત્યંત અભાવ છે એમ અનુભવવામાં આવે તે જ એ જગતનો, તેમાં રહેલ ચિત્તનો અને કર્મનો ખરો ત્યાગ છે કે જેમાં આત્માનું આસંગપણું અનુભવામાં એની મેળે મે.સ મળે છે. જે કાંઈ લિંગદેહ આદિ દૃશ્ય હોય, તો જ તેમાં જીવચૈતન્યનો પ્રતિબિંબ પડતાં ચિદાભાસ થાય; પરંતુ છેક સુદ્ધિના આરંભકાળથી તત્ત્વદૃષ્ટિએ જોતાં લિંગદેહ આદિ દૃશ્ય ઉત્પન્ન જ થયેલું નથી અને છે જ નહિ; તો પછી કે.તો કોનામાં પ્રતિબિંબ વડે ચિદાભાસ થાય? એ જીવ ચૈતન્યના ચિદાભાસપણાને એટલે લિંગદેહ આદિ દૃશ્યમાં પડેલા તે ચેતનના પ્રતિબિંબભાવને મિથ્યા સમજી મૂકી દેતાં તો તેનું જે શુદ્ધરૂપ અવયેષ રહે તે ચિદાભાસરૂપ કે કર્મરૂપ નથી, પરંતુ શાંત પ્રજ્ઞરૂપ છે. એ ચિદાભાસરૂપ જીવચૈતન્ય કર્મરૂપ કહેવાય છે; કેમ કે જળ વગેરેમાં જેનું પ્રતિબિંબ પડ્યું છે તેવા આકાશની પેઠે એ ચિદાભાસ બુદ્ધિ આદિમાં પ્રતિબિંબ-વાળો થઈ કર્મનો નિસ્તરી રહેલ છે; માટે અનુભવી પુરુષો એ ચિદાભાસરહિત દશાને મોક્ષરૂપ સમજે છે અને તેઓની વિવેકી શિષ્ય પ્રત્યે તેવી જ ઉપદેશવાણી છે. કર્મનો સાવ ત્યાગ દેહ રહે ત્યાં સુધી (જ્ઞાન વિના બીજી રીતે) સંભવતો નથી, જે લોકોને કર્મમાર્ગ જ માફક આવે છે, તેઓ

તો તેના મૂળને છોડતા નથી. વાસનારૂપે રહેલા ચિત્તામાં જીવચૈતન્યની ચિદાભાસરૂપે સ્થિતિ થયી તે જ પોતાનાં કર્મોનું મૂળ છે. તે દેહ રહે ત્યાં સુધી જ્ઞાન વિના ખીજી રીતે નિવૃત્ત કરી શકાતી નથી. હે સમચંદ્રણ! એ ચિદાભાસરૂપ જીવચૈતન્ય આંદર બીજાં પણ કામવાસના આદિ અનેક કર્મોનાં મૂળોને ઉત્પન્ન કરે છે, છતાં (જ્ઞાન વડે) મોક્ષાધિકારી હોવાથી કેટલીક રીતે તે ક્રોધ છે. જે પુરુષ એ ચિદાભાસરૂપ સૂક્ષ્મ જીવભાવને તેના મૂળ ધારણરૂપ અજ્ઞાન સંહિત પોતાના પુરુષાર્થથી તત્ત્વજ્ઞાન મેળવી દૂર કરી દે તે પુરુષ એ ચિદાભાસને લીધે જ પ્રતીતિમાં આવતી આ દૃશ્ય-દર્શનરૂપ ભ્રાંતિને પણ તે સર્વના મૂળરૂપ અજ્ઞાન સંહિત પોતાના યત્નથી જ છેદી નાખે છે; અને તેવા પુરુષથી જ આ સંસારરૂપી વૃક્ષ મૂળમાંથી ઉગેલી નંખાય છે. ચિદાભાસ વિનાનું અદિતીય, એક અને સર્વ દૃશ્યપદાર્થથી સંહિત એ પરમ આકાશ ધ્વજરૂપ છે અને તે આકાશની પેઠે અસંગ હોવાથી નિર્વિ-હાર છે; તેથી એ ધ્વજને જ ધ્વજવેરના પુરુષો આપણાં સર્વ જીવચૈતન્યોનું આપણનું ચેતન-સ્વરૂપ કહે છે. ૧-૪૭

અચેતનાકાશમન્યદેકં તદેવમસ્તિ ત્વિદ-
મર્યદીનમ્ । તદ્વ્યામરૂપં યત યતવૈવ નિરામયં
ચેતનસારમાહુઃ ॥ ૪૭ ॥

શ્રી યોગવાસિષ્ઠ મહારાજભણમાં નિર્વાણપ્રકરણના ઉત્તર-
રાખિના ‘જગતનું બ્રહ્મસ્વપણું’ અને કર્મબીજ-
નાથ’ નામને સર્ગ રજે સમાપ્ત

સર્ગ ૩ બે*

શુદ્ધ તત્ત્વ બાણવાનો ઉપાય

રામ રવાવ

અવેદનં વેદનસ્ય મુનીન્દ્રઃ ક્રિયતે કથમ્ ।

નાસતો વિશતે ભાવો નાપ્રાપ્તો વિશતે સતઃ ॥૧॥

સમ બોલ્યા : હે મહારાજ! જે વ્યસ્તવિકે

*આ ત્રીજા સર્ગમાં જે ઉપાયથી દૃશ્યભ્રાંતિ નિવૃત્ત થઈ જઈ વિવેકવાન પુરુષને નિવિકલ્પ અને નિષ્ક્રિય આત્મતત્ત્વનું જ્ઞાન થય છે, તે ઉપાય બતાવવામાં આવશે.

રીતે ચિદાભાસ એવી કાંઈ વસ્તુ હોય, તો પછી તેનો અભાવ શી રીતે કરી શકાય. કેમ કે અસત્ય-પદાર્થની સત્તા અને સત્ય પદાર્થનો અભાવ કદી પણ હોઈ શકતાં નથી.

વસિષ્ઠ બોલ્યા : બ્યારે અસત-પદાર્થની સત્તા અને સત-પદાર્થનો અભાવ નથી હોતો, ત્યારે તો ચિદાભાસ કે જે મિથ્યારૂપે દેખાય છે તેનો અભાવ સહેલાઈથી જ પોતાની મેળે સિદ્ધ થાય છે. ચિદાભાસનાં નામ અને રૂપ એ બંને રૂબરૂમાં થયેલી સર્પની ભ્રાંતિની પેઠે માત્ર ભ્રાંતિરૂપ જ છે અને ઝાંઝવાના જળની પેઠે તે મિથ્યારૂપ જ પ્રતીતિમાં આવે છે, એમ તમે સમજો, એ ચિદાભાસનાં નામ અને રૂપની પ્રતીતિ જ ન થવી તે અતિક્રોધ છે અને તેના નામરૂપની પ્રતીતિ થવી તે મહાદુઃખકારક છે; માટે હે સમચંદ્રણ! પરબ્રહ્મ કે જે સત્યરૂપ છે તેને જ તમે આત્મારૂપ સમજો. બાકી દ્રષ્ટા, દર્શન અને દૃશ્ય એ ત્રિપુટીમાં એકે થઈ રહેલો ચિદાભાસ કે જે (ઝાંઝવાનાં જળની પેઠે) દેખાતો હોવા છતાં સાવ મિથ્યા જ છે, તેને અહંકાર વડે આત્મારૂપે ન સમજો, મનુષ્યને એ ચિદાભાસના દેહાદિકમાં આહંકારરૂપે અમુક નામ રૂપ જ જણાવાં અને તેમાં આત્મભુદ્ધિ થવી એ જ દુઃખકારક છે; માટે જ્ઞાન વડે એ ચિદાભાસનાં નામ અને રૂપ એ બંને તેના મૂળરૂપ અજ્ઞાન સૂક્ષ્મ મિથ્યા સમજી એમાં આત્મભુદ્ધિ નહિ કરતાં તમે સુખથી પોતાના સ્વરૂપમાં રહે. વ્યવહારક્ષણ કે જેમાં દ્રષ્ટા, દર્શન અને દૃશ્ય એવી ત્રિપુટીની પ્રતીતિ થાય છે, તેમાં પણ વ્યવહારમાં દેખાતા એ ચિદાભાસનાં નામ અને રૂપ એ બંનેથી જુદું જ તે સર્વતા સાક્ષીરૂપ શુદ્ધ ચૈતન્ય છે કે જે સર્વ પદાર્થમાત્રને રૂપે દેખાવમાં આવે છે. ગપ્તમાત્રને તેનું મૂળ હોવાથી તેને ધારણ કરી રહેલા એમકાર વડે લક્ષ્યરૂપે સંમજી એ જ સર્વતા આત્મરૂપ છે અને તેથી જ મોક્ષ મળવાનો છે, એમ ધારી તમે કાંઈ ખોટું નહિ પામતાં યોગ્ય વ્યવહાર કરો. વવેકી પુરુષે

પોતાનાં પુણ્ય-પાપરૂપી શુભાશુભ કર્મનો નાશ કરવો જોઈએ અને તે વાત (આત્મતત્ત્વ સિવાય બીજું સર્વ મિથ્યા હોવાથી) 'તે છે જ નહિ.' એવું તત્ત્વજ્ઞાન વડે જણાવાથી સિદ્ધ થાય છે. સારી રીતે તત્ત્વદૃષ્ટિથી વિચાર કરતાં એમ જણાયું છે કે જો કર્મનો સમૂળગો નાશ થાય અને કોઈ જનતાનાં કર્મ રહે જ નહિ તો સંસાર આપોઆપ શાંત થાય. જેમ બીલાંનો ગર્ભ પોતાની અંદર જે કાંઈ બીજા આદિ ઉત્પન્ન કરે તે બીલાંથી જરા પણ જુદું પડી શકતું નથી, તે પ્રમાણે એ ચૈતન્ય-આત્મા પોતાનામાં ક્રિયાકરણ આદિ ત્રિપુટીવાળી ચિત્ત એવી શંકા ઉત્પન્ન કરે છે, તેનાથી પોતે જરા પણ જુદો પડતો નથી, જેમ ભૂલોકની અંદર રહેલો આ જંબૂદીપ ભૂલોકથી (પૃથ્વીથી) જુદો પડી શકતો નથી, તેમ ચિદ્રૂપ પરમાત્મામાં રહેલું આકાશ અને તેની અંદર રહેલા જગતના પદાર્થો ઇત્યાદિ કઈ પણ પરમાત્માથી જુદું પડી શકતું નથી. જેમ જળ છે, તે પોતે અંદર પ્રવાહરૂપે પણ છે. એ પ્રવાહપણ્ય જગથી જુદું નથી, એ પ્રમાણે જે ચૈતન્ય છે તે જ ચિત્તારૂપ છે, તેનાથી કોઈ જુદું નથી; કારણ કે ચિત્ત અને ચિત્ત એ બંને શબ્દ ચૈતન્યના અર્થને પ્રતાવનાર 'ચિત્તિ સંજ્ઞાને' એ એક જ મૂળ ધાતુમાંથી બનેલ હોવાથી એ બંને શબ્દનો અર્થ પણ ચિદ્રૂપ જ થાય છે. જેમ જળમાં પ્રવાહ અને તેજમાં પ્રકાશ જોવામાં આવે છે, તેમ પરબ્રહ્મની અંદર ચિત્ત-પણ્ય અને ચિત્ત એ બંને પોતપોતાના તે તે ધર્મોથી સંહિત (શુદ્ધ) પ્રકારરૂપે રહેલ છે. **ચૈતયતીતિ ચિત્** (જે પ્રકાશ કરે તે ચિત્) એવી વ્યુત્પત્તિ વડે દૃશ્ય પદાર્થોનો પ્રકાશ કરવો તે ચોતનાં ક્રિયા હોય તેમ જણાય છે; પરંતુ ચોતન કે જે તત્ત્વદૃષ્ટિએ કુદૃશ્ય (સાક્ષી રૂપ) તેમાં એ વાત સાવ નિર્બૂજ છે અને ભ્રાંતિ વડે દેખાતા હાઉંની માફક માત્ર મિથ્ય. જ ભાસી રહેલી છે. જે હેતુ વિના મિથ્યારૂપે ભાસતું હોય તે ખરી રીતે હોય જ નહિ, જેમ પવન અને તેની ગતિ એ બંને જુદાં નથી, તેમ એ ચોતન

(ચિદાભાસ) અને તેની ક્રિયા એ બંને હેતુ વિના જ (દિશાભ્રમની પેઠે) દેખાતાં હોવાથી આત્માથી જુદાં નથી; તેથી પ્રકાર જન્યત ચ.વ. સ્થ.માં તથા અંદર સ્વપ્ન અને સુષુપ્તિ આવસ્થામાં જે કાંઈ પદાર્થો જોવામાં આવે છે, તે આત્માથી જુદાં નથી. આ દેહ કર્મનો ફેલાવો કરે છે અને તેનું મૂળ જોઈએ તો આહંકાર છે કે જે જન્મ-મરણ આદિ સંસારના હેતુરૂપ છે, તે જેમ યલનરૂપી સ્ફુરણ જતું રહેવાથી વાયુ શાંત થઈ જાય છે, તેમ 'હું એવી કાંઈ વસ્તુ જ નથી' એવી ભાવના વડે ચિદાભાસ કે જે કર્મરૂપે ફેલાય છે, તેનો અભાવ સમજી જઈ આહંકારરૂપી મૂળને પ્રાપ્તિ નાખવાથી શાંત થઈ જાય છે. તમે કે જે જ્ઞાની છો તે જ્ઞાન વડે ચિદાભાસને કાપી નાખો, પશ્ચરની પેઠે દૃઢ બની, જેમ વસક પોતાની દાંત-રહી વડે મે.થ આદિ ઝડતાં મૂળને ઉખેડી નાખે, તેમ તમે સંસારનાં મૂળ ઉખેડી નાખો. હે રામ-ચંદ્રણ ! ઉપર દેહા પ્રમાણે કરવાથી કર્મનાં બીજો રૂપી કળાઓના અજનતાનો ત્યાગ થઈ શકે છે. બાકી બીજી રીતે તેનો ત્યાગ શંભવતો નથી; માટે સદા તમારી અંદર રહેલું ચિદાભાસરૂપી કર્મનું મૂળ જ શાંત થઈ જાય. કર્મમાં બીજોરૂપ કળાઓનો ત્યાગ કરવાથી જીવનું પરબ્રહ્મ વિનાનું જે બીજું ચિદાભાસ રૂપ તથા તે વડે આનુભવાનો સ્વર્ગો દૃશ્ય પ્રપંચ એ બંને જ્ઞાન વડે જોતાં છે જ નહિ. એમ નિશ્ચય થતાં તત્ત્વજ્ઞતાવાળા અને શાંતિ-વળા વિવેકી પુરુષોને કાંઈ હોતાનું કે દૂર કરવાનું રહેતું જ નથી, તેઓ ત્યાગની કે ગ્રહણની વાતને જાણતા જ નથી, તેને લીધે તેઓ આકાશના જેવી તિર્જો પતાને હૃદયમાં ધારણ કરી શાંત ચિત્તથી સ્વરૂપમાં રહે છે, આવી પડેલા વ્યવહારનો તેઓ કરે છે, છતાં તેમનામાં કર્તૃપણ્યનું અભિમાન ન હોવાથી અને ચિત્તમાં કર્મનો કાંઈ સંસ્કાર નહિ લાગવાથી ખરી રીતે તેઓ કશું કરતા જ નથી જેમ નદીના પ્રવાહમાં તણાયેલા તુણ-કાષ્ટ આદિ સર્વ પદાર્થો સ્વભાવિક રીતે જ ગતિરૂપ ક્રિયા કરે છે, તે પ્રમાણે એ વિવેકી

પુરુષોની કર્મેન્દ્રિયો પણ મનમાં કોઈ વિકાર ન થતાં તે જેમ શાંત રહે તે રીતે અડધા સૂતેલા બાળકની પેઠે આપોઆપ ક્રિયા કર્યે જાય છે. વિષયવાસનાથી રહિત, નિરતિશય આનંદરૂપ પરમાત્માનો અંધરોક્ષ આનુભવ અતાં ભોગો તરફ વળવાના સ્વભાવવાળી આંતઃકરણી અને ઇન્દ્રિયોની ગુરિઓ રાગથી રહિત થઈ જઈ, કેમ જાણે પોતપોતાના વિષયોને પ્રકાશ કરવામાં આસમર્થ હોય, તે પ્રમાણે અંદર અને બહાર કોઈ પણ જગ્યાએ ટકી રાહતી નથી. આત્મા સિવાય સર્વ મિથ્યા હોવાથી કર્મ ચોવી કોઈ વસ્તુ જ નથી એમ જે જાણું, એ જ કર્મનો ત્યાગ છે, અને તે જ્ઞાન વડે સિદ્ધ થાય છે; બાકી માત્ર નસીબતા સંભોળે સ્વાભાવિક રીતે થયા કરનાર દેહ આદિનાં કર્મ જે અવસ્તુરૂપ (મિથ્યા જ) છે, તે કરવાથી પણ શું છે અને ન કરવાથી પણ શું છે? કોઈ નથી. દેખાતા પદાર્થોનો આભાવ થતાં જ સંકલ્પો મટી જાય અને તેથી વાસનાથી રહિત થઈ જઈ અમુક કર્યું કિંવા અમુક ન કર્યું ચોવા સાંખ્યને પણ છોડી દઈ શાંતપણાથી નિર્વિકારપણે સ્થિતિ રાખવી, તે કર્મત્યાગ કહેવાય છે. જેમ ઘણો કાળ જતો રહ્યાથી કેટલાંક આગળ બનેલાં કાર્યો ભુલાઈ જવાય છે, તેમ સર્વ દૃશ્યનું પાછું ચિરામાં કોઈ દિવસ સ્મરણ જ ન હોય તેવી રીતે તેને ભૂલી જઈ ધાંભલાના અંદરના ભાગની પેઠે દૃઢતાથી સ્થિતિ રાખવી તે કર્મત્યાગ કહેવાય છે. વ્યર્થ બાંધવાળા પુરુષો માત્ર કર્મેન્દ્રિયોને રોકી રાખવારૂપી ત્યાગ કે જેમાં એ કર્મોનાં મૂળનો ત્યાગ થતો નથી તેનો આચરે છે. એ પશુના જેવા અજ્ઞાની પુરુષોને તે કર્મત્યાગરૂપી પિશાચ બાવા દેડે છે, જે પુરુષો મૂળ સહિત કર્મત્યાગ વડે શાંતિને પ્રાપ્ત થયા છે તેઓને કર્મ કરવાનું કે ન કરવાનું એ બેમાંથી ચોક્કેની જરૂર રહેતી નથી. ઉપર કહ્યા મુજબ વિવેકી પુરુષો કર્મની બીજરૂપી કળાને મૂળ સહિત ઉખેડી નાખી નિત્ય ચોક પરમતત્ત્વમાં જ ચિરાંતે ચોક્કસ કરે છે, તેને લીધે તેઓની સ્થિતિ સુખવાળી હોય છે. જેમ

યંત્રથી બતાવેલાં પૂતળાં અને સુરપાનથી કોલતા પુરુષો ભાન વિના જ આપોઆપ કામ કરે છે, તેમ ક્ષયમાં લોહપથ થયા વિના જ આવી પહેલાં ક્રયો જે કરે છે અને મોક્ષરૂપી લક્ષ્મી પ્રાપ્ત થવાથી જેમનાં વિશેષો દૂર થયા છે તેવા વિવેકી પુરુષો સંકલ્પનો ત્યાગ કરે છે અને તેથી અડધી જાગતી અને અડધી ઊંઘતી કોઈ ચોક્કસ અનિર્વચનીય યોગબુમિઝાને પ્રાપ્ત થયેલા હોય છે. જેનો મૂળ સહિત ત્યાગ કરવામાં આવે તેનો જ ખરેખરો ત્યાગ કરેલો કહેવાય; બાકી મૂળને ઉખેડી નાખ્યા સિવાયનો ત્યાગ તો મૂળમાંથી તહિ કાઢી નાખતાં વૃક્ષની મત્ર ઉપરની શાખાઓને કાપી નાખવા જેવો છે. કર્મેરૂપી વૃક્ષનું મૂળ તહિ કાઢી નાખતાં માત્ર ઉપરઉપરની ડાળીઓ કાપી નાખવામાં આવે, તો પછી પાછું તે કર્મેવૃક્ષ હજારો ડાળીઓથી ફરીતે વધી જાય છે અને દુઃખ ઉત્પન્ન કરે છે. હે પ્રિય રામચંદ્રજી! તમને ઉપર જે પ્રમાણે કહ્યું તે પ્રમાણે જીવનું પરપ્રજ્ઞતા વિના બીજું ચિદાભાસરૂપ અને તે વડે અનુભવમાં આવતો સર્વ દૃશ્યપ્રપંચ વગેરે કર્યું છે જ તહિ; માત્ર ચોક્કસ સત્ય પરબ્રહ્મ જ સર્વત્ર છે, એવું જ્ઞાન અતાં કર્મનો ત્યાગ સિદ્ધ થાય છે. આ સિવાય બીજી કોઈ રીતે તે સિદ્ધ થતો નથી; મારે તમે એ વાતનો જ અવગ્યાસ રાખનાર થાઓ, જે પુરુષો આ રીતે (મૂળ સુદ્ધાં) કર્મત્યાગ તહિ કરતાં માત્ર કર્મેન્દ્રિયોને રોકી રાખવારૂપી કર્મત્યાગ કે જે મૂળ બાકી રહી જવાથી ખરો કર્મત્યાગ નથી, તેને ત્યાગરૂપે માની લઈ આચરે છે, તેઓ (સાવ કર્મત્યાગ થવો એ વાત અશક્ય હોવાથી) આક્રમણને લાલ મારે છે. "આ સર્વ ચોક્કસ પરમાત્મારૂપ છે; તે સિવાય જે પ્રતીતિમાં આવે છે તે મિથ્યા છે," એમ જ્ઞાન વડે સમજવાથી પોતાની મેળે જ કર્મત્યાગ સિદ્ધ થાય છે. વાસના વગરની ક્રિયા મોટા આરંભવાળી હોય, તોપણ તેનું અંદરનું બીજ બળી ગયેલું હોવાથી તે અક્રિયારૂપ જ છે, જેમ કોરા ખેંચવાનાં દોરડાંથી વીંટાયેલું કૂવા ઉપરનું કોરા સાંખંધી

હાકડુંને ઉપરથી જળ ખેંચાઈ ધ્યાન્ય પેદા કરવા-
માં ઉપયોગી થાય તો જ તે કામનું છે; પરંતુ
જળ ખેંચ્યા વિના ખાલી જ કોશ સ્લાવવામાં
આવે તો તે સાવ નષ્ટનું છે; તે પ્રમાણે બુદ્ધિ
સહિત ધનિદ્ર્યેયો ભેગોમાં આસક્તિ પેદા કરી
કરેલું કર્મ જ સફળ (ફળ આપનાર) છે; તે
વિનાશી બીજનું દેહચોષારૂપી કર્મ (પુનર્જન્મ
આદિ ફળ નહિ આપવાથી) નિષ્ફળ જ છે.
જ્ઞાન વડે કર્મત્યાગ થઈ જતાં વાસ્તારહિત થઈ
રહેલે, જીવન્મુક્ત પુરુષ ધરમા રહ્યો, જંગલમાં
રહ્યો, દ્રવ્ય આદિ સંપત્તિથી રહિત થઈ જાયો.
આથવા વધારે સમૃદ્ધિમાન થાયો; પરંતુ તે
સદાકાળ સમાનતાવાળો જ રહે છે. શાંત ચિત્તાવાળા
પુરુષને પોતાનું ઘર જ નિર્જન અને દૂર રહેલા
અરણ્યરૂપ છે; અને જેનું ચિત્ત જ શાંત નથી
તેવા પુરુષને મનુષ્ય વિનનું મોટું અરણ્ય
પણ મનુષ્યવાળી નગરીરૂપ છે. શાંત બુદ્ધિવાળા
જ્ઞાની પુરુષના હૃદયમાં જ, સ્વપ્ને પણ નહિ જ્યેષ્ઠ
શૂન્ય, નિર્મળ, વિસ્તારવાળી અને મનોહર વન-
ભૂમિ રહેલી છે. આત્મા સિવાય બીજું દૃશ્ય-
પ્રાપ્યમાત્રને નહિ દેખનારા જ્ઞાનવાન પુરુષને
આ જગત જ પદ્મથોના સંચાર જિનાના, આકાશ-
મય અને જુદાં જુદાં નામરૂપ વડે જુદે જુદે
રૂપે દેખાતા સર્વ પદાર્થોના અભાવવાળા મોટા
અરણ્યરૂપ છે. સમગ્ર સમુદ્રવર્ણી આખી આ
પૃથ્વી આનંદ સંકલ્પવાળા અને પોતાના હૃદયમાં
સંસ્કારરૂપે આ આખા જગતની સ્થિતિને ધારણ
કરી રહેલ અજ્ઞાની પુરુષના હૃદયમાં જ રહેલી
છે. દીનતાવાળા અજ્ઞાની પુરુષના ચિત્તમાં જ
વિવિધ પ્રકારનાં શુષ્ક-હન્ય આદિ કદો વડે
સંકટ આપનાર વિવિધ પ્રકારના આકરવાળા
અને અનોક અચરભે, સહિત એવા ગામેના
સમૂહ (પ્રતિબિંબિત થઈ) રહેલા છે. જુદા
જુદા પ્રકારનાં પ્રયોગો લીધે અનેક જાતનાં વિષ્ણુ
અને ભિન્નભિન્ન દર્શાઓવાળી ગામ, શહેર,
દેશ અને પર્વતો સહિત એવી આ સર્વ પૃથ્વી
અજ્ઞાની પુરુષના મહિત ચિત્તાની ચંદ્ર અરીસાની

એમ સ્પષ્ટ રીતે પ્રતિબિંબવાળી થઈને રહેલી છે.

વિવિધકાર્યવિકારસ્વામયી સપુરુષસનમંડલ-
પર્વતા । મુકુરકોશ દ્વ પ્રતિબિંબતા દ્વિ ભવ-
ત્યમલા મલિને મહી ॥ ૪૩ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં નિર્વાણપ્રકરણના
ઉત્તરાર્ધના ‘દૃશ્યોપશમયોગોપદેશ’ નામનો
સર્ગ ૩જો સમાપ્ત

સર્ગ ૪ થો*

અપહંકરનો નારા કરવાનો ઉપાય

વસિષ્ઠ ઉવાચ

સાહંતાદિજગચ્છાંતો બોધે સંવિકલ્પાત્મનિ ।

સંચાંતદીપસંકાશસ્ત્યાગઃ સિદ્ધયતિ નાન્યથા ॥૧॥

વસિષ્ઠ બોલ્યા : તેલ વિના ચોલવાઈ
જનારા દીવાની પેઠે અજ્ઞાનનો નારા થઈ જવાથી
થનારો ત્યાગ, અહંકાર આદિ સહિત સર્વ જગતનું
ત્રિશ્યાપકું જણાતાં પરબ્રહ્મ કે જે જીવચૈતન્યરૂપ
કળાચોતું મૂળ સ્વરૂપ છે, તેનું જ્ઞાન થવા-
થી સિદ્ધ થાય છે; તે વિના બીજી રીતે તો સિદ્ધ
થતો નથી. માત્ર કર્મોનો ત્યાગ કરવો એ જ
સર્વત્યાગ નથી, પરંતુ જગતની પ્રતીતિથી રહિત
અને ચાહંકરથી પણ રહિત એક પરમાત્મા જ
સત્ય છે, એવો યોગ થયો તે જ સર્વત્યાગ કહેવાય
છે. ‘આ દૃશ્યરૂપે દેહાદર્મો આવતો દેહ આદિ
જ હું છું અને એ દેહ આદિ સાથે સંબંધ રાખ-
નાર આ જગત મારું ભોગ્ય છે,’ એ બે
જાતનો અધામ દિવેલ વગરના દીવાની પેઠે
શાંત થઈ જતા, શુદ્ધ ચૈતન્ય કે જે સર્વતા
આત્મારૂપ છે, તે જ બાકી રહે છે. ‘હું આમુક
દેહાદિરૂપ છું અને આમુક મારું છે,’ એવો ભ્રમ
જેઓનો શાંત થયો નથી, તેમને જ્ઞાન થતું નથી,
શાંતિ મળતી નથી, ત્યાગ સિદ્ધ થતો નથી અને
નિનૃતિ પણ પ્રાપ્ત થતી નથી. ‘આમુક મારું છે

* આ ચોથા સર્ગમાં અહંકાર જ સંસારનું મૂળ
છે એમ કહેવાશે અને એ અહંકારના અભવની
ભાવના કરવાથી આત્મજ્ઞાન વડે તેનો ત્યાગ થાય છે,
તે પણ કહેવાશે.

અને હું અમુકરૂપ છું' એટલાનો જ માત્ર નાશ થઈ જાય તો તે સર્વતા આધિષ્ઠાનરૂપ, શાંત, આનંદમય અને જ્ઞાનસ્વરૂપ આત્મા જ શેષ રહે છે, તે વિના બીજું કશું રહેતું નથી. તરવણાન વડે જે અહંકારનો અંશ નાશ પામી જાય, તો મમતાના સ્થાનરૂપ સર્વ જગત પણ નાશ પામી જાય છે અને તરવણિથી જેતાં કોઈ કેકાણે કશાનો નાશ થતો જ નથી. પારમાર્થિક પ્રજ્ઞરૂપે સર્વ એક ચિદાકાશમાં જ ઘટાપણાથી એકરસરૂપે થઈ રહેલ છે. 'હું એવી કોઈ વસ્તુ પરમાત્મની સત્તાથી જુદી છું જ નહિ,' એમ નિરહંકારપણાની ભાવના કરવાથી અહંભાવ કે જે સર્વ અવિદ્યાનું મૂળ છે, તે નિર્વિદ્યે શાંત થઈ જાય છે અને માત્ર એટલા જ પ્રયત્નથી મોક્ષ મળે એમ છે; તો પછી તેમાં શા માટે કંટાળી જવાનું છે? 'હું અહંરૂપ નથી' એવા અધ્યાસનું અધિષ્ઠાન પણ ચૈતન્યરૂપ આત્મા સિવાય બીજું નથી અને ચૈતન્યરૂપ આત્મા આકાશના જેવો નિર્વિકાર, અરૂપ, શુદ્ધ અને અનંત છે. તેમાં એ અધ્યાસની સ્થિતિ જ કયાંથી સંભવે? ભ્રાંતિ, ભ્રાંતિનું સાધન, ભ્રાંતિનો આશ્રય અને ભ્રાંતિનું ફળ એ કશું ખરી રીતે છે જ નહિ; માત્ર અજ્ઞાનનો એ સઘળો વિલાસ હોવાથી તે અજ્ઞાનરૂપ જ છે અને જ્ઞાન થતાં તેમાંનું કોઈ પણ છે નહિ, એમ જણાય છે. જે આ સત્તાના સ્વરૂપ વિનાનું જગતના જેવું પ્રતીતિમાં આવે છે, તે સર્વવ્યાપી કેવળ પરમતત્ત્વ જ છે; માટે તમે મનમાં વિચાર પણ ન કરવારૂપી મૌનનો ધરણ કરી રહો; કેમ કે આ સઘળું (પરમાત્મરૂપ હોવાથી) મોક્ષરૂપ જ છે. જે પળમાં 'હું' એવો અહંકાર સ્ફુરે, તે જ પળમાં 'હું' એવી કોઈ વસ્તુ જ છે નહિ એમ ચિત્તામાં ભાવવાથી સંસારના જન્મ-મરણ અધિ અનર્થમાં પડી ફરી વર શોષ કરવો પડતો નથી. નિરંતર ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે અહંકારનો ભાવ છોડી દીધાથી હું એવું જે કોઈ પ્રતીતિમાં આવે તે આકાશના ફૂલ જેવું સાવ મિથ્યા જ

છે, એમ તત્કાલ સમજી લઈ રણરંગામમાં ધનુષ્ય ઉપર ચકાવેલા અર્જુનના બાણની પેઠે પાછા નહિ પડતાં તમે નિરંતર દૃઢ રીતે અહંરૂપ પરમપદનું અવલંબન કરીને રહો. અહંકારને નિરંતર આકાશના ફૂલ જેવો મિથ્યા જ જાણી સર્વ વિકારોથી સંહિત થઈ જઈ તમે આ સંસાર-સાગરને તરી જાઓ. જે પુરુષ પોતાની મેળે માત્ર પોતાના સ્વભાવને પણ જીતવામાં વીર થતો નથી, તેવા નરપશુને ઉત્તમ પદની પ્રાપ્તિ થવાની વાત પણ શું કહેવી, એ તમે જ કહો. જે ઉત્તમ પુરુષે પોતાની મેળે કામ, ક્રોધ, લોભ, મોહ, મદ અને મત્સર એ છ પ્રકાર જીતેલા હોય, તે જ મોક્ષ આદિ મહાપુરુષાર્થનું પાત્ર થાય છે; આક્રી બીજો ગદોહાતા જેવો ગમાર મનુષ્ય મોક્ષ આદિ પુરુષાર્થને પાત્ર થઈ શકતો નથી. જેની પોતાની અંદરની મનોવૃત્તિ ગિતાઈ ગયેલી હોય અથવા જે તેને જીતવાને તૈયાર થયેલો હોય, તે જ મનુષ્ય વિશેષનું પાત્ર થાય છે અને પરમ પુરુષાર્થની પ્રાપ્તિથી જન્મને સંજ્ઞ કરવાથી તે જ ખરેખરે પુરુષ કહેવાય છે. સમુદ્રમાં ફેંકાયેલા પથ્થરની પેઠે જે જે ભાવો તમારી અંદર પ્રવંશ કરવા માંડે, તે તે ભાવોથી 'હું એવો કોઈ પદાર્થ જ નથી,' એવી ભાવના કરી આત્મા કે જે આકાશના જેવો અસંગ છે, તેને ચોળખી તમે તેને ભાવોથી (સાક્ષીરૂપે) ચળગા રહો. તમે 'હું' એવો કોઈ પદાર્થ જ નથી,' એમ જાણી લઈ ખરે કેકાણે ભરપૂર એક ચિદાત્મા જ છે, એમ યુક્તિપૂર્વક જાણતાં છતાં અને એ આત્મસુખનો અનુભવ કરતાં છતાં મૂંઝાતા નથી. તરવણિથી અને યુક્તિથી વિચાર કરતાં સુવર્ણમાં કલેભલા હાર, કુંડળ વગેરે ભાવની પેઠે અધિષ્ઠાનચૈતન્યમાં કલ્પાયેલું આ સર્વ દૃશ્ય કેવળ ભ્રાંતિ વિના બીજી રીતે છે જ નહિ અને તે ભ્રાંતિ જે તમે સંકલ્પનો નાશ કરી દઈ દૃશ્યને સાવ ભૂલી જાઓ તો જ જતી રહેશે. પવનની અંદર ગતિની પેઠે તમારી અંદર જે જે ભાવનો ઉદય થાય, તે તે ભાવને 'હું' એવો

કંઈ પણ પદાર્થ ચૈતન્ય આત્માથી જુદો છે નહિ, જે કંઈ છે તે સર્વ ચૈતન્ય છે, 'એવી વૃત્તિ વડે આધાર વગરનો બનાવી દો. લોભ, લગ્ન, મદ અને મોહને ઉપર બતાવ્યા પ્રમાણે અહંકરના અભાવ વડે જેણે જીતેલ નથી, તેવો સંયમ વિનાનો પુરુષ આધ્યાત્મશાસ્ત્રનો અધિકારી ન હોવાથી, તેનામાં નાસ્તિકતા અને સ્વચ્છંદ આદિ અનર્થ ઉત્પન્ન થાય છે; એટલે આ વેદાંત-શાસ્ત્રમાં તે શા માટે પ્રવૃત્તિ કરે? પવનમાં ગતિની પેઠે તમારામાં જે અહંભાવનો ઉદય થાય છે, તે જેમ પવનની ગતિ પવનથી જુદી સત્તાવાળી નથી, તે રીતે તમે કે જે પરમાત્મરૂપ છે તેનાથી જુદી સત્તાવાળો નથી. જેમ માળામાં ભ્રાંતિ વડે કલ્પાયેલો સર્પ આદિ ભયંકર પદાર્થ પણ જ્ઞાન થતાં તે માળામાં લીન થઈ જઈ માળારૂપે ટંકમાં ધારણ કરવાથી બહુ શોભે તે જ પ્રમાણે આ સૃષ્ટિ કે જ ભ્રાંતિ વડે પરમાત્મામાં કલ્પાયેલી છે, તે જ્ઞાન થતાં કુદસ્થ, અદિતીય અને કેવળ ચૈતન્ય પરમાત્મામાં પોતાના નામરૂપવાળી સૃષ્ટિ સ્વરૂપથી રહિત થઈ ચૈતનરૂપે લય પામી જાય તો બહુ જ શોભે, પરમાત્મા તો કોઈ દિવસ પ્રકટ પણ થતા નથી તેમ જ નાશ પણ પામતા નથી અને એ પરમાત્મા સિવાય બીજું કંઈ છે જ નહિ; તો પછી તેમાં જગતની ઉત્પત્તિ કે જગતનો નાશ તો ક્યાંથી જ હોય? અહંકાર આદિ જ્ઞાન વડે શાંત થઈ જતાં જીવભાવ જતો રહેવાથી પૂર્ણ, શાંત, આનંદમય અને દ્રશ્ય-દર્શન-દૃશ્યરૂપી ત્રિપુટીથી રહિત, શુદ્ધ, જીવચૈતન્ય પૂર્ણતાવાળા શાંત આનંદમય તેમ જ દ્રશ્ય-દર્શન-દૃશ્યરૂપી ત્રિપુટીથી રહિત, શુદ્ધ બ્રહ્મચૈતન્યરૂપી પોતાના સ્વાભાવિક સ્વરૂપમાં એકરસરૂપે થઈ રહે છે; અને તે ખરેખરી વસ્તુગતિ જ તરવળાઈ વડે અનુભવવામાં આવે છે. તેમાં અહંકાર કે જેમાં દ્રશ્યપાણ્ડુ કલ્પવામાં આવે છે તે પણ નથી, જગત કે જે દૃશ્યરૂપે નજરે પડે છે તે પણ નથી અને અુદિકે કે જે દ્રશ્યને દૃશ્ય સાથે સંબંધ કરવામાં મુખ્ય સાધનરૂપ છે

તે પણ નથી. જેમ રત્નિથી રહિત સૂર્યનાસપ્તણ-માં રાત્રિનો દૂર કરવાનું ફળ કલ્પવામાં આવે છે, એમ બ્રહ્મ કે જેમાં (અદ્વૈતપણાને લીધે) જુદો મોક્ષ એવો ભાવ સંભવતો નથી, તેમાં જ્ઞાન વડે મોક્ષરૂપી ફળની કલ્પના કરવામાં આવે છે; તથા સ્વભાવે જ જે આત્મા શાંત છે, તેમાં જ્ઞાન વડે શાંતપણું જવારૂપી ફળ કલ્પાયેલ છે અને જે સદા નિરતિશય આનંદરૂપ છે, તેમાં જ્ઞાન વડે આનંદપ્રાપ્તિરૂપી ફળની કલ્પના કરાય છે; તેવી જ રીતે જીવ કે જે બ્રહ્મરૂપ હોવાથી ખંધથી રહિત જ છે. તેમાં ખંધ મટી જવારૂપી જ્ઞાનનું ફળ કલ્પી લેવામાં આવે છે; બાકી ખરી રીતે કશું નવું પોદા થતું નથી. માત્ર વસ્તુગતિ છે તે જ જ્ઞાન વડે સારી રીતે અનુભવાય છે અથવા તો એ પરબ્રહ્મ પોતે જ આકાશ આદિ પદાર્થમાત્રથી સત્તાથી રહિત છે, તો પછી તેમાં બીજી કલ્પના તો ક્યાંથી જ થશે? શસ્ત્રોના ઘા સહન કરવામાં આવે છે અને બાધિગોળી વેદનાઓ સહન કરી શકાય છે, તો પછી 'હું એવું કંઈ પણ નથી' એટલું માત્ર સહન કરી લેવામાં શી જખરી પીડા છે? 'હું' એવો અહંકાર જ જગતના પદાર્થસમૂહના આશય અકુરરૂપ છે. એ અંકુર જ જો નિર્મળ થઈ જાય તો જગત પોતાની મેળે જ નિર્મૂળ થઈ જાય છે. જેમ ચરીસો જાતે મેલો નહિ હોવા છતાં આંસુ વગેરે પડવાથી મેલો થાય; તે રીતે જ અહંકાર કે જે સાવ સોગટ છે, તેનો મેલ સારવાળા પરમાત્મારૂપી ચરીસા ઉપર લાગતાં તે મલિન થઈ જાય છે અને અહંકાર શાંત થઈ જવાથી તે નિર્મળ થઈ રહે છે. વાયુમાં જેમ ગતિ રહી છે, તે રીતે જીવચૈતન્ય કે જે પરમાત્મારૂપ છે તેમાં અહંકાર રહી રહેલ છે. એ અહંકાર શાંત થઈ જાય તો એ શુદ્ધ જીવચૈતન્ય, ન વર્ણવાય તેવું, દૃશ્યના આભાસથી રહિત, અનાંત, જનમરહિત અને નાશથી પણ રહિત એક પરમ આકાશરૂપ જ થઈ રહે છે, જેમ પાસે પડેલો પદાર્થ ચારીસામાં પ્રતિબિંબિત થઈ રહે, તે રીતે અહંકાર જ

શુદ્ધ ચૈતન્યમાં પ્રતિબિંબરૂપે થઈ રહેલ છે. એ અહંકારરૂપ પ્રતિબિંબ શાંત થઈ ગયાથી, તે શુદ્ધ ચૈતન્ય દૃશ્યતા આભાસથી રહિત, અનંત, જન્મ—નાશ. આદિ વિહારથી રહિત, એક આદ્યારૂપ જ થઈ રહે છે. અહંકાર રૂપી મેઘનું વદળું ગળી જવાથી અતિ નિર્મળ થઈ ગયેલા પરમાથીરૂપી શરદઋતુનું આકાશ સ્વચ્છ થતાંની સાથે જ ખૂબ સુંદર શોભે છે. હે પ્રિય સમચંદ્ર! અજ્ઞાતને લીધે ભુલાઈ જવાયેલું પોતાનું સ્વરૂપ ઘણા કાળથી અહંકારરૂપી તંબાના મેલનો સંગ થતાં જે હવલાવરૂપી તંબાને પ્રાપ્ત થઈ ગયું છે તે બ્રહ્મરૂપી સુવર્ણ. શ્રવણ—મનત આદિ ઉપાયરૂપી અગ્નિમાં તપવ્યું હોય, તો તે પાછું અતિ ક્રાંતિવાળા પ્રકાશમય બ્રહ્મરૂપ સુવર્ણભાવને કે જે પોતાનું ખરું સ્વરૂપ છે તેને પ્રાપ્ત થાય છે. જેમ સમુદ્રમાં ગળી ગયેલા સૌંધવ આદિ જલના પદાર્થોની શોભા તેને કશું નામ નહિ આપી શકાયથી અવલૂનીય છે, તે રીતે નિદિધાસન દ્વારા અહંકારનો પરમાત્મામાં લય થઈ જતાં તે પોતે પરમાત્મામાં ઓકરસરૂપ જ થઈ જાય છે કે જેનું સ્વરૂપ અવલૂનીય છે. જેમ સમુદ્ર આદિનું જળ, તરંગ આદિ વિકારો શાંત થઈ જતાં, પોતાના વાસ્તવિક સ્વરૂપમાં રહેલ હોય ત્યારે શાંત જેનું લાગે છે અને કેમ જાણે તેમાં તરંગ આદિ ભાવો બીજરૂપે રહેલા જ હોય તે રીતે તરંગ, સમુદ્ર આદિ પદ્ધતિ કહેવામાં આવે છે; યાદી જે તેના ખરા જળ-સ્વરૂપે જોઈએ તો તેમાં તરંગ-સમુદ્ર આદિ પદ્ધતિ બ્યવહાર કલિપત જ જણાય છે; તે રીતે અહંકારમાં પ્રતિબિંબવાળું થયેલ ચૈતન્યતત્ત્વ કે જે ખરા સ્વરૂપે વાણીથી બતાવાય તેમ નથી, તે જ્ઞાન વડે અહંકારરૂપી અલ્પ ભાવ ટળી જતાં અપરિમેયપણું* પ્રાપ્ત થવાથી અપરિમેયતારૂપી અર્થોને બતાવનાર બ્રહ્મપદ્ધતિ ખીન્ન પદાર્થોની પેઠે કેમ જાણે નામવાળું થઈ ગયું હોય તેમ

જણાય છે; યાદી તેનું ખરું સ્વરૂપ જોતાં તેમાં વાણી આદિ કશા નામનો બ્યવહાર ઘટતો જ નથી. અહંકાર જ આ જગતનું બીજ છે, તેને તેના મૂળરૂપ અજ્ઞાનનો નાશ કરી જે બાળી તપાસમાં આવે, તો પછી આ હું, આ તમે, આ જગત અને આ બાંધ ઇત્યાદિ કલ્પના ક્યાંથી જ હોય? જે તત્ત્વ ત્રણે કાળમાં નિત્ય હોવાથી સત્તારૂપે છે, અપરિમેય છે, નિરતિ-શય આતંદરૂપ છે અને ચિદાત્મારૂપે સર્વત્ર ઓકરસરૂપ થઈને રહે છે, તેમાં એ સર્વ સ્વભાવોનો સંકોચ થઈ જઈ મહિનતાવાળો અહંકાર પ્રકટ થાય છે કે જે વડે માટીમાં જેમ ઘડાનો આકાર થતાં માટીરૂપી મૂળ ધાતુનું સ્વરૂપ ભુલાઈ જવાય, તેમ શુદ્ધ મૂળસ્વરૂપ ભુલાઈ જવાય છે. એ અહંકારરૂપ બીજમાંથી જ આ દૃશ્યની સત્તારૂપી ટીકારાનો વેલો પેદા થયેલો છે કે જેમાં જગતરૂપી અસંખ્ય કુળો ઉત્પન્ન થાય છે અને પાછાં લય પામી જાય છે. જેમ મરીની અંદર તીખાશ આદિ રસનો અગત્ય રહેલો છે, તેમ અહંકારની અંદર પર્વતો, સમુદ્રો અને નદીઓ સ્થિત આ દૃશ્યસત્તા રહેલાં છે. તથા પાલ્લ ઈંદ્રિયોથી પદાર્થોનો અનુભવ થવો. અને તે વડે પેદા થતી કામ-સંકલ્પ આદિ માનસિક વૃત્તિઓ સર્વ અહંકારમાં જ રહેલ છે. સ્વર્ગ, પૃથ્વી, વાયુ, આકાશ, પર્વતો, નદીઓ અને દિશાઓ એ સર્વ ખીલીલા અહંકારરૂપી ઝેરી પુષ્પના મનોહર સુગંધરૂપ છે. જેમ ઉદય પામેલો દિવસ પોતે ફેલાઈ જઈ વિદ્યમાન પદાર્થોના પ્રકાશને અને તે સંબંધી માનસિક વ્યાપારને પ્રકટ કરે છે, તેમ જ અહંકાર જ ઉદય પામી પોતે ફેલાઈ જઈ આ જગતને પ્રકટ કરે છે. જેમ દિવસ ઊગતાંની સાથે જ (સત્તિ જતી રહેવાથી) પદાર્થો પ્રકટરૂપે દેખાય છે, તેમ જગત કે જે સાવ મિથ્યા જ છે, તેને ક્ષણ માત્રમાં અહંકાર જ બતાવી દે છે. જ્યારે બ્રહ્મરૂપી જળની અંદર અહંકાર રૂપી ખરાબ તેલનું ટીપું પડી, તે ફેલાય કે તરત જ આ ત્રણ લોકરૂપી કુટાણું થઈ જાય છે, જેમ

* પરિમાણમાં (માપમાં) ન આવી શકે તેવી સ્થિતિ.

કમળા આદિ દ્રોણથી દૂષિત થયેલી આંખ રાંખ, છીપ આદિ ધોળા પટાથીમાં ધોળા પડાને દેખે છે કે જે સાવ અસત્ય છે, તેવી જ રીતે આહંકાર પોતે ઉદય પામતાં જ આ જગત કે જે સાવ અસત્ય છે, તેને સત્યરૂપે સારી રીતે આનુભવે છે અને માત્ર એક પળસરમાં જ્ઞાન વડે જગતનો લગ્ન થતાં તેને આનુભવ પણ થતો બાંધ પડે છે. જેમ તેજની કીમી ડોળાની અંદરના પોતાના સ્થાનમાં ફેલાઈ રહેલી હોય, તો પદાર્થનું રૂપ યસ્યપર દેખાય છે, પરંતુ જો તે આચ્છન્નિત થઈ ગયેલ હોય કે ફૂટી ગયેલ હોય, તો પદાર્થનું રૂપ કેમી શકાતું નથી; તે જ પ્રમાણે આહંકાર ઉદય પામી ફેલાઈ ગયાથી આ સંસાર આનુભવમાં આવે છે, પરંતુ તે આહંકાર સમયમાં લગ્ન પામી જઈ, આત્મતત્ત્વનો સાક્ષાત્કાર થયાથી સાવ કીણ થઈ ગયો હોય, તો આ સંસાર આનુભવમાં આવતો નથી. પોતના શાસ્ત્ર (નિત્ય) સ્વરૂપના જ્ઞાન વડે આહંકારનો અંશ સમૂળગો નાશ પામતાં આ સદ્ગુણી સંસારરૂપી ઓડનાના જગતની પ્રાપ્તિ સાવ શાંત થઈ જાય છે. સ્વયંપ્રકાશ અને ચૈતન્યરૂપ પોતના આત્માની ભાવના કરવાથી, એટલે એક માત્ર આત્માકાર જ વૃત્તિ રાખવાથી સિદ્ધ થતાર આત્મતત્ત્વની પ્રાપ્તિરૂપી ઉરામ વસ્તુ કે જે પ્રથમથી જ હોવા છતાં માત્ર અજ્ઞાનને લીધે જ ભૂલી જાયેલી છે, તેમાં તમે પોતાની મેળે જ ખોદ તેમ જ ભ્રમણા ઓમાંનું કંઈ પણ કરશો નહિ. હે નિષ્કામ સમન્વિદ્ ! કેવળ પોતાના પુરુષાદીથી જ સિદ્ધ થતારાં અને બીજાં સહાય આદિ સાધનોની અપેક્ષા વિના બની રહે તેવા નિરહંકારપણા વિના તમારે માટે હું બીજું કશું કહ્યાણું દેખતો નથી. તમે દેહાદિ સંબંધી આહંકારને સાવ ભૂલી જઈ ચારે તરફ દેખાતા પર્વતો, આંતરિક્ષલોક, પૃથ્વી, સમુદ્રો, પવન અને આકાશ એ સર્વરૂપે આ આખા જગતને પૂરી દઈ, પોતાના વૈભવને ચોતરફ વિસ્તારી સર્વરૂપે થઈ રહો; અને પછી 'જે કંઈ ચરાચર જગત છે, તે સર્વ પ્રાપંચની સરાથી

રહિત નિર્વિદ્યાર બ્રહ્મરૂપ છે અને સ્વજનમાં પ્રાપ્તિ વડે આરોપાયેલા સર્પની પેઠે માત્ર પ્રાપ્તિથી જ તેમાં રોપાયેલ છે, બહી તે છે જ નહિ' એમ જ્ઞાન વડે સર્વનો બાંધ કરી દઈ આંતરણ, દિન્દ્રિયો, તેના સમીપ આદિ દોષો અને કલ્પનાઓ એ સર્વથી પણ રહિત થઈ જઈ, સત્ય, શાંત અને શેકથી રહિત શુદ્ધ આત્મરૂપે થઈ રહો એ જ સર્વ સિદ્ધાંતનો સાર છે. ૧-૪૮

વિસ્મયમ્હાં વ્યમાલ પ્રવિસ્ત્રવિમલઃ પુરિતા-
દોર્વાવશ્વો વિવનકૃ શૈલાનરિક્ષતિનિજલઘિમહ
ન્માર્ગરૂપોડમલાન્મા । સ્વસ્થઃ શાંતા વિશોકઃ
કરણમન્કલાવિજિતો નિષ્પવ્વો નિઃસંચારશ્ચરા-
ત્મા સક્લમસક્લં વૈતિ । સજ્ઞાંતસારઃ ॥૫૧॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં નિર્વાણપ્રકરણના ઉત્તરાર્ધ-
નો, 'અહંતાનિરાશ' નામનો. સર્ગ ૪ થી સમાપ્ત

સર્ગ ૫ મો*

વિદ્યાધરની કથા-વિદ્યાધરના પ્રશ્ન

વસિષ્ઠ ઉવાચ

સ્વભાવં સ્વં વિત્રિયાદાર્શિન્દ્રિયાણાં સચેનસી ।

પ્રવર્તતે વિવેકે યઃ સર્વં તદ્વાડ્યુ સિધ્યતિ ॥૧॥

વસિષ્ઠ ઓલ્યા : ચિત્તનો અને દિન્દ્રિયોનો વિષયો તરફ દોડવાનો જે સ્વભાવ છે, તેને પ્રથમ છતી લઈ પછી જે વિવેકમાં પ્રવૃત્તિ કરે, તેને ત્રિવેક આદિ તત્ત્વના સિદ્ધ થાય છે. જે બુદ્ધિરહિત મૂઠ પુરુષે મનના અને દિન્દ્રિયોના સ્વભાવને અંદરથી છતોલો નથી, તે સંપ્રમિતના પુરુષને જેમ રેતીમાંથી ગમે તેટલી મહેનત કરીએ, તોપણ તેલ નીકળતું નથી, તે રીતે કદી પણ ઉરામ પદની પ્રાપ્તિ થતી નથી. જેમ નિર્મળ વસ્ત્ર આદિ પદાર્થમાં તેલનું ખિંદુ તરત લાગી જાય, તેમ શુદ્ધ ચિરાવાળા પુરુષમાં થોડો ઉપદેશ પણ તરત લાગી જાય છે; અને

*આ પાંચમા સર્ગમાં જિનેન્દ્રિય પુરુષને જ શાસ્ત્ર સકલ થાય છે, બીજાને નથી થતું, એ વાત વસિષ્ઠજી પોતાને ભુત્રુંડે કહેલી વિદ્યાધરની કથાથી સિદ્ધ કરી બતાવે છે.

જેઓ વિવેક, વિચાર આદિ સાધનવાળા ન હોવાથી મુદ્ધ ચિત્તવાળા હોય છે, તેમનામાં જેમ ચપરીસાના દ્વચમાં મોતી મોટી શકતું નથી, તેવી રીતે ઉપદેશ લાગી શકતો નથી. આ બાબતમાં એક પુસ્તકનું ઇતિહાસ પ્રાચીન વૃદ્ધો પ્રેરે છે કે જે મનો આગળ પ્રેર્ય વખત મેરુ પર્વતના ઉપરના ભાગમાં ભુશુંડે કહ્યો હતો. મેરુ પર્વતના શિખરની કેઈ એક ગુફામાં એકાંતમાં મેં અગાઉ અધ્યાત્મશાસ્ત્ર સંબંધી કથાના પ્રસંગમાં એક વખત ભુશુંડાએ પૂછ્યું કે, ‘મૂઢ બુદ્ધિવાળો. આને સ્વચ્છંદી જ્ઞાન વગરનો કોઈ પુરુષ ઘણાં લાંબા કાળ સુધી ચિરંજીવ રહ્યો હોય તેવો તમારા સ્મરણમાં છે?’ એ પ્રમાણે મારા પૂછવાથી હે પ્રિય સમર્થદ્રુણ! તેમણે મનો નીચે પ્રમાણે કહ્યું.

ભુશુંડ મોહ્યો : પૂર્વજનમાં લે.કાલેક પર્વત-તા અંદરના શિખરમાં કોઈ એક વિદ્યાધર રહેલો હતો કે જે આત્મજ્ઞાનથી સહિત અને ઇન્દ્રિયો નહિ જિતવાથી ખેદ પામેલો હતો. વિવિધ પ્રકારના તપને લીધે અને યમ-નિયમો પાળવાથી સુકાઈ ગયો હતો, તેમ જ વિચારશીલ તથા સદાચાર કે જે આયુષ્યની વૃદ્ધિના હેતુરૂપ છે, તે ગુણો પણ તેનામાં હતા. એટલે તે પહેલાં ચાર કલ્પ સુધી આયુષ્ય ઓછું નહિ થતાં ચિરંજીવી રહી શક્યો હતો. પછી યોથા કલ્પને આંતે જેમ તૈડૂંમણિને પેદા કરનારી જમીનમાં વૃદ્ધિનું જળ પડતાં યોગ્ય સમયે વૈડૂંમણિ ઉત્પન્ન થાય, તે રીતે ઘણાં લાંબા કાળ સુધી તપ અને યમ-નિયમાદિ પાળવાથી વિવેકનો ઉદય થવાનો યોગ્યતાનો સમય ધરાધર આવી જતાં તે વિદ્યાધરમાં વિવેકનો ઉદય થયો. વારંવાર મૃત્યુ પ્રાપ્ત થાય છે, જન્મ પણ વારંવાર આવ્યા કરે છે અને વૃદ્ધારસ્થા પણ ફરીફરી આવે છે, તે સર્વ વાત મારે માટે ન આશ્ચર્ય કેમ કે વિચાર કરતાં મનો તેથી વૈરાગ્ય થઈ આવે છે, તો એવું શું હશે કે જે સ્થિર થઈ જ રહે?’ આવે વિચાર કરી પાંચ પ્રાણ, દશ ઇન્દ્રિયો, મન, બુદ્ધિ અને સ્થૂલ દેહ—એ આઠાર અવયવો-

વાળા સ્થૂલ-સૂક્ષ્મ દેહરૂપી પોતાની નગરીના મમત્વરૂપી ભારને ઘણા કાળ સુધી ઉપાડવાને લીધે થાકી જઈ વિરાગી ચિત્તવાળો અને સંસારની વાસનાથી સહિત થઈ ગયેલો તે વિદ્યાધર મારી પાસે (જિજ્ઞાસુ તરીકે) પૂછવા આવ્યો. મારી પાસે આવી ઉદારતા-પૂર્વક મને નમસ્કાર કરી, મેં તેનો યોગ્ય સન્ધાર કર્યો પછી પ્રશ્નનો અવકાશ મળતાં તે નીચે પ્રમાણે વખાણવાલાયક વચન બોલ્યો.

વિદ્યાધર બોલ્યો : પોતાની શરીરમાં ખેંચી ગયેલાં શસ્ત્રો અને ઇન્દ્રિયો એ ખંને સમાન છે કે જેઓ ઉપર ઉપરથી ક્રોધન જણાય છે, દુઃખ પેદા કરનાર છે, પશ્ચરથી પણ દૃઢ બળવાળાં (મજ્જાતુ) છે અને મનુષ્યને છિન્નભિન્ન કરી નાખવામાં બહુ અતુરતાવાળાં છે. એ ઇન્દ્રિયો દ્વયમાં બહુ જ દૃઢ થઈ રહેલી છે, આત્મનરૂપ અંધકારને રહેવાને માટે તો તે જંગલરૂપ જ છે. વળી તે કામ આદિ વાંદરાઓ વડે લીટાઈને રહેલી છે, મલિનતા વડે પૂર્ણ છે, વિપત્તિઓને પેદા કરનાર છે, ચોતરફ બહુ જ આગ્રહ રાખનાર છે અને શમદમ આદિ ગુણોરૂપી વન કદાચિત્ત દૈવયોગથી વિકસે, તોપણ તેને દાવાગિનની પેઠે બાળી નાખનાર છે. એ ઇન્દ્રિયોને અને તેના મૂળરૂપ મનને છતવાથી જ સુખ પ્રાપ્ત થાય છે. પરંતુ ભોગો વડે ખરું સુખ મળતું નથી; તો પછી મને વિદ્યાધર સંબંધી ભોગોનું શું પ્રયોજન છે? (કાંઈ નથી.) ૧-૧૪

પથાકુશાનિ મલત્તાનિ વિષવદાનિ

દુઃખામિમતિ ગુણકાનનવાવકચાત્ ।

હાર્શવિકારાગ્રહનાનિ તમોમથાનિ

ત્રિચેદિયાણિ સુલભેતિ ચંદિ મમચૈઃ ॥૧૪॥

શ્રીયેગચાસિક મહારામાવલુનાં નિર્વાણપ્રસ્થના

ઉત્તરાર્ધના ‘વિદ્યાધરપ્રશ્ન’ નામનો સર્ગ

૫ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૬૬*

ઈન્દ્રિયોની પ્રમથતા

વિદ્યાધર ઉવાચ

યદુદારમનાવાસં ક્ષવાતિશયવર્જિતમ્ ।

પદ પાવનમાદ્યતરહિતં તદ્દશડડ્યુ મે ॥ ૧ ॥

વિદ્યાધર એલ્યોઃ જે સર્વ દુઃખની નિવૃત્તિ કરવામાં ઉદ્ધારતાવાળું હોય, પણ પરિશ્રમ કયો વિના સદૃશ પ્રાપ્ત થઈ શકે તેવું હેય અને આદિઅંત વિનાનું હોય, તેવું પવિત્ર પરમપદ આપ મને તરત કહી બતાવો. હે મહારાજ ! હું કે જે જડ યુદ્ધિવાળો છું, તે આટલ કાળ સુધી અજ્ઞાતરૂપી નિદ્રામાં સૂતા હતો, હમણાં મનની અતિ તીવ્ર વૈરાગ્યરૂપી નિર્મળતાનો ઉદય થતાં જાગ્રત થયો છું. હું મનતા મહાવ્યાધિરૂપ ક્રમાદિકે વિકારો વડે તપી ગયેલો, અજ્ઞાત વડે ઉત્પન્ન થતારી દુષ્ટ વાસનાઓમાં ગૂંચવાઈ ગયેલો અને હું અમુક (દેહદિ) રૂપ છું.' એવી રીતે અત્માત્મવસ્તુમાં અત્મમયુદ્ધિવા ભવરૂપી અજ્ઞાતને લીધે જેવું અસાધ્ય ક્ષણ છે તેવા કર્મ વડે વીંટાયેલો છું. તેનો આપ કૃપા કરી ઉદ્ધાર કરો. જેવી રીતે ગુણવાન (કમળાંતુવાળા), શ્રીમાન (લક્ષ્મીના નિવાસરૂપ) અને સુકાં પાંદડાંવાળા કમળની ઉપર પણ હિમ પડે છે, તે રીતે ગુણવાન (શુભ ગુણસંપન્ન) અને શ્રીમાન (વિદ્યાસિદ્ધિ આદિ વડે શોભાયમાન) પુરુષમાં પણ આત્મવિદ્યા ન હોય તો જિતેન્દ્રિયપણું ન હોવાને લીધે ક્રામ, ક્રોધ, લોભ, મોહ, ઈર્ષ્યા આદિ દુઃખોની પીડા અને ભય આદિ દોષો આવી પહોંચે છે. ભવાત્મીમાં ભટકતાં ભટકતાં છણાં થઈ ગયેલા મનુષ્યો કે જેઓતાથી ધર્મ કે મોક્ષરૂપ પુરુષાર્થ સિદ્ધ થઈ શકતો નથી, તેઓ જેમ કમળની આંદર અનેક મચ્છર ઉત્પન્ન થાય અને પાછાં એમ ને એમ મરી જાય, તે રીતે કંઠત આ સંસારમાં ઉત્પન્ન થાય છે અને

પાછાં તેમનાં તેમ જ ક્રશો પુરુષાર્થ કયો વિના જ મરી જાય છે. શબ્દાદિ વિષયો કે જેઓ પ્રથમ પણ અનોક વાર ભોગવાઈ ગયા છે, તે વિષયોનો ઈન્દ્રિયો સાથે સંબંધ થાય છે અને તેથી એમ વારંવાર છેતરાયા છીને, જેમ ઝાંઝવાનાં જળ તરફ જળહાંતિ વડે દોકતાર પુરુષનો ઝાંઝવાનું જળ છેડે ને છેડે જ દેખાતું રહેતાથી તેના માર્ગનો અંત આવતો નથી, તેવી જ રીતે આ વિષયો કે જેઓ ક્ષણભંગુર છે, તેમાં મનનો આરામ આપ્યા વિના જ નિરંતર હું કે જે ભટક્યા કરું છું, તેના આ સંસારરૂપી માર્ગનો અંત આવતો જ નથી. ઉપરથી જ મધુર દેખાતા, ક્ષણભંગુર સંસારમાં જ જન્મ-મરણાદિતા હેતુરૂપ અને થોડી વાર માં જ વિકાર ઉત્પન્ન કરી દેતારા વિષયો ખરેખર મને ભય ઉત્પન્ન કરે છે. હે પ્રિય ભુશુંડી ! મન અને અપમાનથી ભરેલી, દુષ્ટ ચ્વડકારી પુરુષોનો મનોહર જણાતી અને વિવેકીઓનો પ્રતિકૂળ ભાસતી આ વિદ્યાધરની લક્ષ્મીની સાથે અને તેવી જ જાતના દોષવાળી સ્ત્રી સાથે હવે હું રમવાનો નથી. પુણ્યો વડે સુકોમળ અને કલ્પવૃક્ષની લતાઓ વડે સર્વ જાતના વૈભવોની શોભાને આપનર ચૈત્રરથ નામના બળીયાતી ભૂમિ મેં જોઈ. મેરુ પર્વતની કુંજોમાં, વિદ્યાધર લોકોનાં શહેરોમાં, અનેક ઉત્તમ વિમાનોમાં અને સુંદર પવનના સમૂહવાળાં રથોમાં મેં વિહાર કર્યો. હારો આદિ આભૂષણો વડે શણગારેલા દેવતાઓના મનોહર દિલાસવાળી લોકપાલોની નગરીઓમાં, દેવતાઓની સેનાઓમાં અને સ્ત્રીઓની ભુજલતામાં પણ મેં આરામ લીધો; પરંતુ તેમાંનું કશું ઉરામતાવાળું કે યોગ્ય છે નહિ. સર્વ માતસિક દુઃખરૂપી ઝેરતી ગરમી લાગવાથી બળી ગયા જેવું જ છે; જેથી ભસ્મની પેડે સાવ ફેગટ લાગે છે. હે પ્રિય ભુશુંડી ! આ વાત હમણાં જ વિવેકનો ઉદય થતાં મારા જાણવામાં આવી છે. ખહારના સૂર્યાદિકના અને આંદર આત્મભયોતિના પ્રકાશની સાક્ષ્ય લઈ મનને પોતાનાં વિષય તરફ લઈ જઈ દૂષિત કરવા સાર

*આ છઠ્ઠા સર્ગમાં વિદ્યાધર દિવ્ય ભોગોને અનુભવ કરી, પરીક્ષા કર્યેલી વિષયાસક્ત ઈન્દ્રિયોની અનીતિ સંબંધી વર્ણન કર્યો.

રૂપનું અવલોકન કરવા તૈયાર થઈ રહેલા અને સ્ત્રીઓના મુખને જોવાને માટે આતુરતાવાળાં ચક્ષુ વડે હું દુઃખને પ્રાપ્ત થયેલો છું. સ્ત્રી આદિ દેહમાં (અમુક વસ્ત્રાભૂષણાદિ) શોભા ઉત્પન્ન કરનાર છે અને અમુક (રક્ત, માંસ, અસ્થિ આદિ) શોભાકારક નથી એવાં વિવેચનને નહિ કરતાં, એ ચક્ષુ માત્ર પોતાના રૂપ વિષયને જ અનુભવ કરનાર હોવાથી અવસ્તુ (મિથ્યાવસ્તુ) તરફ પણ દોડે છે. મરણાદિક ચાનર્થો કે જેઓ અનર્થમાત્રમાં મુખ્ય દરજ્જે ગણાય છે, તેમને ઉત્પન્ન કરનારાં દુર્વ્યસતોમાં તે તે વિષયના પ્રાપ્તિથી દૂષિત થઈ તેમાં આસક્તિ પ્રાપ્તિથી પતંગિયાની જેમ આંધળું બની જઈ તેમાં જ તત્પર થઈ રહેલું અને તાત્પ્રકારનાં પાંખો વડે પ્રાપ્ત થયેલું ચિત્ત ત્યાં સુધી વિપત્તિ વડે ઘેરાઈ જઈ તેને પરાધીન થતું નથી, ત્યાં સુધી તે વિષયમાંથી શાંત થતું જ નથી. હે પ્રિય ભુશુંડ ! આ નાક પણ અનેક ચાનર્થો ઉત્પન્ન કરવાને આરે તરફ પ્રસિદ્ધ રીતે દોડવા કરે છે, તેને જેમ કોઈ તેજ થોડો નથી રોકી શકતો, તેમ હું રોકી રાખવાને સમર્થ થઈ શકતો નથી. અતિ દોષવાળી ધ્રાણુ-ઈંદ્રિય કોઈ અતિ દોષવાળા (મહાદુષ્ટ) શત્રુની જેમ પ્રવેશ આદિ દુર્ગંધો જળને આલવાની પરનાળરૂપ અને મુખના સ્વાસ સાથે સંપ્રાપ્ત રાખનાર નાકની બાહ્યમાં અને નાખી હીધો છે. અમુક ભક્ષ્ય છે અને અમુક અભક્ષ્ય છે, ઈત્યાદિ વિચારથી રહિત અતિભાવથી આ જીભે ઘણા કાળ સુધી મને કૃમિ, કીડ અને પશુ આદિ અધમ યોનિઓરૂપી પર્વતોમાં સંપૂર્ણ રીતે રખડાઓ છે કે જે યોનિઓમાં (ખળવાનમાં) ગળે અને (બુદ્ધિમાનમાં) શિયાળ (શ્રેષ્ઠ હોવાથી) રક્ષક ગણાય છે. જેમ ઉત્તરમાં અતિ તીક્ષ્ણ હિરણ્યવાળા સૂર્યનારાયણને સખત તડકો રોકી શકતો નથી, તે રીતે આમકીને ચંદન - વનિતા આદિના સ્પર્શમાં જે કાંઈ લાલચુપડું છે, તે હું રોકી રાખવાને સમર્થ થઈ શકતો નથી. હે મહારાજ ! જેમ ખડકી તૃણા, હરિણને કોઈ

તૃણ વડે ઠંકાયેલા ઊંડે કૂવામાં નાખી દે, તેમ જાનને મધુર લાગે તેવા શબ્દોના સ્પર્શની બહુ દુઃખ રાખનાર જાનની ઈંદ્રિય મને વિપત્તિમાં નાખે છે. મારા તરફ ચિનયભાવે આવેલી, મારું પ્રિય કરનારી, આશામાં રહેનારા નોકરવર્ગોએ નિવેદન કરાયેલી અને વાળ તથા ગાયનો વડે મિશ્ર થોલી ઉત્તમ શબ્દરચના મેં સાંભળી છે. વૈભવ વડે મનને હરણ કરનારી અને મધુર શબ્દ કરનાર મણિમય ભૂષણોથી તથા મણિરૂપ ભૂષણોથી શોભતી ચોરી સ્ત્રીઓ, લકઝીઓ, દિશાઓ, સમુદ્રો તથા પર્વતોના તટોએ સર્વ મેં જોયાં. આશામાં રહેનાર સ્ત્રીઓએ આણેલાં સ્પર્શ અને અમત્કારને લીધે ચિત્તનું આકર્ષણ કરનાર તથા તજની જ વડે તૈયાર કરેલા હોવાથી બહુ ગુણવાળા મીઠા-ખાટા આદિ છ રસોનો મેં ઘણા લાંબા કાળ સુધી સ્વાદ લીધો. ભોગો ભોગવવામાં રેશમી વસ્ત્રો, સુંદર સ્ત્રીઓ, હારો, પુષ્પો, સુંદર બિદ્યનાં અને મંદમદ વ્રાતા પવનો એ સર્વનો મેં નિર્વિધનપણાથી પૂર્ણ રીતે સ્પર્શ કર્યો. હે મહારાજ ! સ્ત્રીઓના મુખના, ચંદન, વાળો, અગરુ આદિ ઔષધિઓના, પુષ્પોના અને કપૂર-ઝરૂરી આદિ મેળવેલા બીજા સુગંધી પદાર્થોના મંદ વાયુ વડે નાસિકા તરફ લપાયેલા ગંધોનો પણ મેં અનુભવ કર્યો. વારંવાર જે જે સાંભળવાનું છે તે મેં સાંભળ્યું છે, જે જે સ્પર્શના વિષયો છે તેનો તેનો મેં સ્પર્શ કર્યો છે, જે જે જોવાનું છે તે તે મેં જોયું છે, જે જે ખાવાનું છે તે તે મેં ખાધું છે અને જે જે સૂંધવાનું છે તે તે મેં સૂંધ્યું છે; મતલબ કે શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ અને ગંધ વગેરેનું મેં વારંવાર બહુ સેવન કર્યું છે. આ બધું મેં વારંવાર ભોગવ્યું છે, તેથી તે બધું હવે મને સૂઝ લાકડાના જેવું નીરસ લાગે છે, તો હવે હું કોનું સેવન કરું તે આપ જ મને તરત કહે. બ્રહ્માથી માંડીને નાના તથા બધા સુધી સર્વ દુષ્ટ ભોગોના સમૂહને હજારો વર્ષો સુધી ભોગવવામાં આવે, તોપણ તેથી તૃપ્તિ

થતી જ નથી. ઘણા કાળ સુધી સામ્રાજ્ય કરીને, સ્ત્રીઓના સમૂહોને ભોગવીને ચત્તે શત્રુઓની સેનાઓને જીતીને પણ શું એવું ઉત્તમ અને અપૂર્વ ફળ પ્રાપ્ત કરી શકાય છે? જેમનો નાશ થવાનું કાંઈ સાધન જ ન હતું અને જેમણે આ ત્રણે ભોગોને સ્વામીપણથી ભોગવ્યા હતા તેવા મહાધરાક્રમી પુરુષો પણ થોડાક જ સમયમાં સર્વ ભોગ જ કાળની ઝાળમાં ભસ્મ થઈ ગયા છે. જે વસ્તુ અળ્યા પછી ફરી બીજું કંઈ મેળવવાનું રહેતું નથી, તે જ વસ્તુને મેળવવાને માટે ખૂબ કષ્ટ વેઠવું જોઈએ, મહેનત કરવી જોઈએ. જેમણે ઘણા કાળ સુધી અતિ મનોહર ભોગો ભોગવ્યા છે, તે કોઈના મસ્તક ઉપર કલ્પવૃક્ષ ઊગેવું દીઠું નથી, કે તેની છાયામાં નિરંતર બેસીને સર્વ કામનાઓ પૂરી કરાય અને વિકાસિત લેવાય. વળી તેવા પુરુષો આકાશમાં ઉપર ગતિ કરી શકે તેવું વિમાનાદિક પણ ચિહ્નરૂપે જોવામાં આવ્યું નથી કે તે વિમાનથી ગતિ કરી શકાય. જેમ ધુતારા બાળકો કોઈ બિચારા ભોળા છોકરાને છતરી લે છે, તેમ ઇન્દ્રિયોએ મને ઘણા લાંબા કાળ સુધી આ ભૂંડ ફળની વિષયોરૂપી અનેક વતપંકિત-ઓમાં જોતર્યો છે. આ કષ્ટ દેનાર ઇન્દ્રિય નામના શત્રુઓ હોય છે એટલે તેઓ ખરી રીતે પોત-પોતાના શબ્દ આદિ વિષયોમાં લોભાઈ રહેલા છે. પોતાના શબ્દાદિક વિષયોરૂપે થઈ રહેલાં પંચભૂતોનો જ જે વિકાર છે, તેમને મેં બરાબર રીતે યોગબદી લીધો છે. તે વિષયલંપટ દુષ્ટ ઇન્દ્રિયો તો પારથીઓ છે. હું મનુષ્યરૂપે એક અતિ મૂઢ મૂંગ છું અને અનેક તપોથી તપી રહ્યો છું. આ શૂન્ય સંસારરૂપી વતમાં એ પારથી અને ફેસલાવી ફેસલાવીને મારે મારે છે. મહાભયંકર ઝેરને દૃષ્ટિમાં ધારણ કરનાર આ વિષયલંપટ ઇન્દ્રિયોરૂપી સર્પોએ જેના તરફ દૃષ્ટિ કરી નથી અને જેને તાપ વડે તપાવેલા નથી, તેવા પુરુષો આ જગતમાં એ ત્રણ પણ માંડ ભાગ્યે જ નીકળશે. હે પ્રિય ભુશુંડળ! આ ઇન્દ્રિયોરૂપી એક દુષ્ટ સેના છે. ત્યાં ભોગો નામના ભયંકર હાથીઓ

છે. તુષણરૂપી જળ છે. લોભરૂપી કરવતો છે અને ક્રોધરૂપી ભાલાઓ છે, સુપદ્મખદિ કંઠેરૂપી સ્થો છે, અધકારરૂપી રક્ત સેનાપતિ છે, યોદ્ધાઓરૂપી ઘોડા છે અને કામના કોલાહલોથી તે ભરપૂર છે. તેણે સંસારરૂપી નગરના સીમાકાની અંદર પોતાની સત્તા બેસાડી છે. જેઓ આ સેનાને જીતી શકે છે, તેઓ જ ખરા યોદ્ધાઓ છે. મદેન્મત્રા એશવત હાથીનાં ગંડરબળને ભેદી નાખવાં એ વાત હજી સહેલી છે, પરંતુ અવળે માગે જતી પોતાની ઇન્દ્રિયોને સારી રીતે સંયમમાં લાવવી એ વાત કાંઈ સહેલી નથી. હે સુશીલ ભુશુંડળ! એ ઇન્દ્રિયો ક્યવે કરવી એ વાત જ મોટા તત્ત્વવેત્તાઓના પણ પરાક્રમના, મહત્તાના, ઉત્તમ ધૈર્યના અને વિશ્રાંતિરૂપી સમૃદ્ધિના પરમ અધિરૂપ છે. જ્યાં સુધી પુરુષ એક હલકા તણખલાની જેમ ઇન્દ્રિયોને આધીન નથી થઈ જતો, ત્યાં સુધી તેની ખૂબ દેવો પણ કરે છે જે મહાધૈર્યવાળા પુરુષો આ પૃથ્વીમાં જિતેન્દ્રિય છે તે જ ખરૂ પુરુષો છે; બાકીના ખીન્ન પુરુષોને તો પ્રાણ આદિ પવનના યોગથી આલનારાં માંસચંચોના સમૂહરૂપે જ હું સમજું છું. હે મહારાજ! મનરૂપી સેનાપતિની આ પાંચ ઇન્દ્રિયોરૂપી સેનાને જો હું જીતી લેવાને યત્ન કરું, તો સારી રીતે જીતી લઉં. ઇન્દ્રિયોરૂપી પ્રબળ સેનોની શાંતિને માટે ભોગોની આશા છોડી દેવી એ એક જ ઉપાય છે, તે સિવાય ઔષધો કે મંત્રો તેની શાંતિ કરી શકતાં નથી. જેમ કોઈ એકલા બેમારુને મોટા આરણ્યની અંદર ચોરો હેરાન કરે, તે રીતે ચોતરફ દોડનાર ઇન્દ્રિયોએ મને પણ ખહુ જ હેરાન કરેલો છે. જેમ નાનાં તળાવો પંકવાળાં (ગારવાળાં), પ્રસન્નતાથી (નિર્મળતાથી) રહિત, મહાદુર્ભાગ્ય (દુર્દેશ) વાળાં અને ગંધાઈ ગયેલ શેવાળો વડે યુક્ત હોય, તે પ્રમાણે ઇન્દ્રિયો પણ પંકવાળી (પાપવાળી), પ્રસન્નતાથી (નિર્મળતાથી) રહિત, મહાદુર્ભાગ્યવાળી અને ગંધાઈ ગયેલ શેવાળના જેવી અલિનતા વડે તુચ્છતાવાળી છે. જંગલો જેમ દુઃખ વડે

માંડ ઓળંગી શકાય તેના હોય છે, કાઠળી વડે ઘસાયેલા હોય છે અને અનોઢ ભયોને ઉત્પન્ન કરે છે; તે રીતે હિન્દીયો પણ દુઃખ વડે માંડ ઓળંગી શકે તેવી, જડતાથી ઘસાયેલી અને અનોઢ ભયોને ઉત્પન્ન કરનારી છે. જેમ કમળ પંડમાંથી (ગાંઠમાંથી) ઉત્પન્ન થાય છે, છિદ્રોવાળાં હોય છે અને અતિ સૂક્ષ્મ હોવાથી દુર્લભ્ય રીતે (અતિશય મહેનતે માંડ કાંઈક લક્ષ્યમાં આવે તેવી રીતે) રહેલા ગુણોને (અંદરના તંતુ ઓળંગે) ધારણ કરી રહેલાં હોય છે, જડ (જડમય) અવયવો ણાં હોય છે અને પ્રથિ ણાં (ગાંઠવાળાં) હોય છે, તેમ હિન્દીયો પણ પંડમાંથી (પાપમાંથી) ઉત્પન્ન થયેલી છે, છિદ્રોવાળી છે, અતિસૂક્ષ્મ હોવાથી દુર્લભ્ય રીતે (અતિ-ઘણી મહેનતે માંડ કાંઈક લક્ષ્યમાં આવે તેમ રહેલા) ગુણોને (વાસનાઓને) ધારણ કરી રહેલી છે, જડ અવયવોવાળી છે અને ગ્રથિ (આંધારરૂપી ગાંઠ) વડે યુક્ત છે. જેમ સમુદ્રનાં જળો કકણ (ભારે) હોય છે, સ્તનોને અંદર સંઘરી રાખનાથી સ્તનોના હોલનાળા હોય છે, ઊર્મિઓ (તરંગો) વડે યુક્ત હોય છે અને દુઃખ વડે માંડ પકડી શકાય તેના મૂંઝોથી ભયંકર અને ખરાં હોય છે, તેમ હિન્દીયો પણ કઠોર છે, સ્તનના જેવી જે જે આમૂલ્ય વસ્તુ હોય, તે તે તરફ ઝોલાઈ જાય છે, કુખપિપાસા આદિ પદ્ધિર્મિ વડે યુક્ત છે અને દુઃખ વડે માંડ પકડી શકાય તેવા કામકોષાદિ મૂંઝો વડે મહાભયંકર છે. જે રીતે મરણ બાંધવોને દુઃખ આપે છે, બીજા દેહની સાથે જીવનો સંબંધ કરાવે છે અને દયા ઉપજાવે તેવી સહે પડાવે છે, તે રીતે હિન્દીયો પણ બાંધવોને દુઃખ આપે છે, બીજા દેહ સાથે જીવનો સંબંધ કરાવે છે અને દયા ઉપજાવે તેવી સહે પડાવે છે. વર્નો જેમ વિવેકથી (વનમાં અમુક રીતે વર્તવું, અમુક રીતે ન વર્તવું) અત્યાદિ વિવેકથી) રહિત પુરુષોને રત્નની પેઠે પીડા ઉપજાવે છે તથા જે લોકો વિવેકી (વનમાં વર્તવાની રીતભાતને સારી રીતે જાણનારા) હોય

તેઓને મિત્રની રરજ સારે છે; વળી કાઠીને લીધે દુઃખ વડે પણ માંડ પ્રવેશ કરી શકાય તેના હોય છે, અવધિ વગરનાં હોય છે અને ઉભરડા હોવાથી કોઈ જ વાતચીત કરનાર મનુષ્ય મળી આવે છે, તેમ હિન્દીયો પણ વિવેકથી (અમુક વસ્તુ નિત્ય છે, અમુક અનિત્ય છે, દત્વાદિ વિવેકથી) રહિત પુરુષોને રત્નની પેઠે પીડા ઉત્પન્ન કરે છે તથા વિવેકીઓને મિત્રની રરજ સારે છે, દુઃખ વડે માંડ ઓળખી શકાય તેવી છે, અવધિથી રહિત છે અને તેને શાંતિ હોતી નથી. જેમ અગર વાદળાં વરસાદની ગર્જનાથી યુક્ત હોય છે, સારથી રહિત હોય છે, મલિનતાવાળાં (શ્યામ) હોય છે, જડ (જળમય) હોય છે અને બીજાનીના ઠપકાસ વડે પ્રકારાયુક્ત હોય છે, તેમ હિન્દીયો પણ પસ્પર કલેશ ઉત્પન્ન કરતી ખજા કોડી ગર્જના કરી એ આદિ શબ્દોને પેદા કરે છે, સારરહિત છે, મલિનતાવાળી છે, જડ છે અને વીજળીની પેઠે ક્ષણમાત્ર ક્ષણભંગુર (વૈષ્ણિક) સુખનો પ્રકાર કરે છે. જેમ ખાડાઓમાં કુદ પ્રાણીઓને (કીડા આદિ જીવોએ) આશ્રય લીધેલ હોય છે, ચતુર પુરુષો તેને છોડી દઈને જ ચાલે છે અને રજથી (ધૂળથી) તથા તમથી (અંધારથી) વ્યાપ્ત હોય છે, તેમ હિન્દીયો પણ કુદ પ્રાણીઓ વડે (તુચ્છ વિષયસુખમાં જ આસક્ત થઈ ગયેલ જીવો વડે) આશ્રય કરાવેલ છે. ચતુર પુરુષો એ હિન્દીયોને આધીન નહિ થતાં તેનો ત્યાગ કરે છે અને સ્વેચ્છથી તથા તમોચ્છથી એ હિન્દીયોને વ્યાપ્ત છે. જેમ જૂના થઈ ગયેલા ખાડાઓના મોખરાના ભાગો મનુષ્યોને પાડી નાખવામાં પૂર્ણ કુશળ હોય છે, દોષવાળા સર્પો વડે આશ્રય કરાયેલ હોય છે અને લાખો કઠોર કાંડાઓથી વ્યાપ્ત હોય છે, તેમ હિન્દીયો પણ મનુષ્યને ઉદામ પદમાંથી નીચે પાડી નાખવામાં જ પૂર્ણ કુશળ છે. તે સગદોષ આદિ દોષોરૂપી સર્પો વડે આશ્રય કરાયેલ છે અને કઠોર નિષ્પતિરૂપી લાખો કાંડાઓ વડે વ્યાપ્ત છે, જેમ સક્ષરો દ્વંત્ર પોતાના પોષણની

જ વાત જાણનારા હોય છે, નીચ જુતિના હોય છે, કેવળ મહાસાહસિક જ હોય છે ને અંધકરમા વિહાર કરનારા હોય છે, તેમ હિન્દુઓ પણ ફક્ત પોતાના ષોષણની જ વાત જાણનારી છે, નીચ જુતિઓવાળી છે, કેવળ મહાસાહસિક જ છે અને અજ્ઞાનરૂપી અંધકરમાં વિહાર કરે છે. જેમ ખરાબ જૂનાં વાંસ આદિનાં લાડાં અંદર શૂન્ય (ખોલાં) હોય છે, નિસાર હોય છે, વક્ર (વાંકાં) હોય છે, ગ્રથિ (ગઢે) વાળાં હોય છે અને ફક્ત બહાર રાતે જ યોગ્ય હોય છે, તેમ હિન્દુઓ પણ અંદર શૂન્ય (ખોલાંવાળી), સ્થા રકત, માંસ આદિ વડે ભરેલી હોવાથી નિસાર, વક્ર (વાંકાં, ગ્રથિ) આગ્રસ્થની અને ગ્રથિ (અંધકરરૂપી ગાંડ અથવા જડ મોતન ગ્રથિ) વડે યુક્ત છે, જેમ ખરાબ વસ્તીવાળાં નગરો બહુ દૂર રીને બંધાઈ ગયેલા મોરને લીધે ચોરી, જૂગડું, કનિષ્ઠ વગેરે દુર્લભસનોનાં બંધા મુશ્કેલી હોય છે, ખરાબ કુટાઓનાં અને માંડ મેસી શરૂ થયેલા જંગલી હોય છે તથા મોટામોટા કચરચોના ઢગલાનોથી ન્યામ હોવાને લીધે તુચ્છ હોય છે તેમ હિન્દુઓ પણ બહુ દૂર રીને બંધાઈ ગયેલા મોઢાને લીધે ચોરી, જૂગડું, કનિષ્ઠ ઇત્યાદિ દુર્લભસનોનાં બંધાવાળી હોય છે. ખરાબ ફૂવાઓનો પેકેટુ ડેંગા-વાળી છે અને મોટા કચરાના ઢગલાની પેઠે સાવ નિસાર હોવાથી તુચ્છ છે. જેમ ફુલરોના આકારમાં ઘટ આદિ અનંત પદાર્થોના પ્રારણરૂપ છે, ભ્રમ વડે (સ્વાની કિયા વડે) યુક્ત હોય છે અને પંકજાળા (અસાળા) હોય છે; તેમ હિન્દુઓ પણ ઘટ આદિ અનંત પદાર્થોના પ્રારણરૂપ છે, (ભ્રાંતિ વડે) યુક્ત છે અને પંકજાળી (પાવળાળી) છે. ગરબાગત પુરુષોનો ઉદ્ધાર કરનારા હે ભુશુંડળા! તું કે જે ઉપર અણાવ્યા પ્રમાણે હિન્દુઓનો ઉત્પન્ન કરેલ અનેક આપત્તિઓરૂપી સારમાં રૂબેલો છું અને સર્વસ્વનો ત્યાગ કરી કથી. પણ પરિવ્રજ નહિ થતાં આપને શરણે આવેલો છું, તેનો આપ કૃપા વડે ઉદય પામનારા તત્ત્વજ્ઞાનના ઉપદેશથી

ઉદ્ધાર કરો; કેમ કે આપ જેવા જે કોઈ દુષ્ટાણ સાધુઓ આ જગતમાં સર્વનાથી શોષણરૂી વર્તી રહ્યા છે, તેઓનો સમાગમ કર્યો એટલે તેમને શરણે જવું તે શોષકનો અત્યંત નાશ કરનાર છે એમ ઉત્તમ શાસ્ત્રો અને વિવેકી પુરુષો કહે છે. ૧-૬૦

આપન્નિમમ્મિમેવમર્કિચનં ત્વં મામુદ્ધરો-
હરણશીલ વયાવયેવા યે નામ કેચન જગન્તુ
જયંતિ સતસ્તત્સંગમં પરમશાકરં વદન્તિ ॥૬૦॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં નિર્વાણપ્રકરણ
ઉત્તરાર્ધનો 'વેરવ્યવર્ણન' નામનો સર્ગ
૬૪૯ સમાપ્ત

સર્ગ ૭ મો*

સંસારવૃક્ષનું વર્ણન

સુશુંદ કથાવત

તતસ્તસ્ય મયા બ્રહ્મસ્વચ્છન્દા પાવનં વચા ।

શ્વસુકં યથાપૃષ્ઠં સુસ્પષ્ટપદવા ગિરા ॥૧॥

ભુશુંદ બોલ્યો : હે મહારાજ! પછી તેનાં એ પવિત્ર વચન સાંભળી તેના પ્રશ્ન સ્વનુસાર જ મેં આત્મ સ્પષ્ટ પદવાળી વાણી વડે તેને નીચે પ્રમાણે કહ્યું.

હે વિદ્યાધરોના રાધિપતિ! શુંકે ભાવ્યોદય થઈ જવાથી મોહકસ્થિતો પ્રાપ્ત થવા માટે તમે અજ્ઞાનરૂપી નિદ્રામાંથી સીક જતી ગયા છો અને હમણાં છણે લાંબે દિવસે આ સંસારરૂપી અંધારા ફૂવાની બાબોલમાંથી નીકળવાને ઈચ્છો છો. અત્યંત વિવેકવાળી આ તમારી પવિત્ર બુદ્ધિ, જેમ અમિત વડે અતિ જ્ઞાત થઈ રહેલો સુવર્ણરસનો સમુદ્ર આત્મ પ્રાપ્તિ વડે દીપી નીકળે, તે રીતે બહુ દીપે છે. જેમ નિર્મળ ચરિત્રામાં હરકોઈ મનોહર દ્રવ્યનું વગરમહેતને (માત્ર પાસે રખવાથી જ) પ્રતિબિંબ પડે છે, તેમ તમારી પવિત્ર બુદ્ધિ

*આ સાતમો સર્ગમાં જગત બ્રહ્મરૂપ છે, દુષ્કારક અજ્ઞાન જ જગતરૂપે થઈ રહેલ છે અને અંધકારરૂપ બીજમાંથી જ જગતરૂપ વૃક્ષ ઉત્પન્ન થઈ આવે છે એ કહેવામાં આવ્યો.

અનાયાસે જ મારે ઉપદેશવાણીના અર્થને બરાબર ગ્રહણ કરે લેશે. જે કાંઈ આ હું તમને કહું છું તે 'અંગીકાર કરવા યોગ્ય જ છે' એવી યુક્તિ વડે તમે સ્વીકારી લેવાને યોગ્ય છે; કેમ કે અમે આ બાબતમાં ઘણા લાંબા કાળ સુધી શોધ કરેલી છે; માટે હવે તેમાં બીજને કશો વિચાર કરવા જેવું નથી. જે કાંઈ અહંકાર આદિ તમારા હૃદયની અંદર દૃશ્યરૂપે જોવામાં આવે છે, તે રૂપ તમે નથી. 'દૃશ્ય પદાર્થોમાત્રમાં કોઈક પણ આત્મા છે અને તે શોધી કાઢી મારે તેને પ્રાપ્ત થવું છે' એવા વિચારથી ઘણા લાંબા કાળ સુધી દૃશ્યવર્ગની અંદર શોધ કરી છતાં પણ તમે કે જે આત્મરૂપ છે, તે (સાક્ષીરૂપે સર્વતાથી જુદા હોવાથી) દૃશ્ય વર્ગમાં જોવામાં આવતા નથી; માટે દૃશ્ય પદાર્થરૂપ આશ્વાતને મુક્તિ દઈ સર્વતા સાક્ષીરૂપ શુદ્ધ આત્માને તમે ઓળખી લો. 'હું પણ નથી, તમે પણ નથી અને આ જગત પણ નથી' એવો તમે નિશ્ચય બાંધશો, એટલે સર્વ પરમ મંગલરૂપ એક બ્રહ્મભાવે થઈ રહેશે કે જે તમને મુખ કે કુખ એ બંનેમાંથી કશું ઉત્પન્ન કરશે નહિ. શું અજ્ઞાનથી જગત ઉત્પન્ન થયેલ છે? અથવા શું અજ્ઞાન જ જગતથી ઉત્પન્ન થયેલ છે? એ વિશે વિચાર કરતાં એ બંનેનું (અજ્ઞાન રૂપે અથવા બ્રહ્મભાવે) એકરૂપપણું હોવાથી બરાબર જણી શકાતું નથી. આ જગત દેખાવમાં આવતાં છતાં ઝાંઝવાના જળની પેઠે અવસ્તુરૂપ હોવાથી મિથ્યા જ છે. જે કાંઈ આ દૃશ્યરૂપે ભાસે છે, તે આધ્યારોપદૃષ્ટિએ (જગતની દૃષ્ટિએ) જોઈએ તો અજ્ઞાનનો નાશ થતાં જગત જ બાંધિત થઈ જવાથી કાંઈ પણ નથી, માત્ર બ્રહ્મરૂપ જ છે અને અધિષ્ઠાનદૃષ્ટિથી (બ્રહ્મદૃષ્ટિથી) જોઈએ તો જે કાંઈ છે તે સર્વ બ્રહ્મરૂપ જ છે, ઝાંઝવાનાં જળની પેઠે આ જગત સાવ મિથ્યા હોવાથી તે છે જ નહિ! કિંવા જો કાંઈ છે તો તમે કે જે બ્રહ્મરૂપ જ છે તેનો જ એ સ્વર્ગનો વિવર્ત છે, સર્વ એક બ્રહ્મરૂપ હોવાથી આભાસ પડવાનો કાંઈ પણ જુદો વિષય જ

નહિ હોવાનો લીધો, આભાસ (ચિદાભાસ) પણ નથી, તેથી સર્વ એક પરમ મંગળ બ્રહ્મરૂપ જ છે. જગતનું મૂળ બીજ અહંકાર જ છે એમ તમે સમજો. એ અહંકારરૂપી બીજમાંથી જ પર્વતો, સમુદ્રો, પુષ્પો, નદીઓ અને રાજસ્યો ઇત્યાદિ સહિત જગતરૂપ એક જબરદસ્ત વૃક્ષ ઉત્પન્ન થાય છે. અહંકારરૂપ સૂક્ષ્મ બીજમાંથી જ આ જગતરૂપ વૃક્ષ ઉત્પન્ન થાય છે. વિષયોમાં અસહિત થવારૂપી રસ વડે ભરેલા નીચેના લોષ્ટ્રો જગતરૂપ વૃક્ષના મૂળરૂપ છે. અધિવતી આદિ સત્તાડીસ તારાઓનો સમૂહ તેની મોટી કળીઓરૂપ છે. બીજનાં તાતાં નક્ષત્રોનો સમૂહ તેની નાની કળીઓરૂપ છે. બાસનાઓ તે જગતરૂપ વૃક્ષના ફૂલના ગુચ્છના સમૂહરૂપ છે. પૂણ્યચંદ્ર એ તેના ફળના ગુચ્છરૂપ છે. સ્વલોક, જનલોક, તપલોક અને સત્યલોક ઇત્યાદિ મોટા લોકોના સમૂહ એ જગતરૂપ વૃક્ષના અંતરના ક્ષેત્રોના ભાગરૂપો છે. મેરુ પર્વત, મંદરાચળ અને સહ્યાદ્રિ આદિ પર્વતો તેના પાંદડાંની હારરૂપ છે. સાત સમુદ્રો તેના કથારૂપ છે. પાતાળ એ તેના મૂળની રહેવાની જગ્યારૂપ છે. સત્યયુગ આદિ યુગો ધર્મરૂપ સારને અંદરથી ખોતરી આવવાથી તેના ઘણરૂપ* છે. જુદા જુદા યુગોનાં વર્ષ, રવિ, ચંદ્ર, માસ ઇત્યાદિ અનેક ગોણુઓ એ જગતરૂપ વૃક્ષના પર્વરૂપ છે. અજ્ઞાન તે જગતરૂપ વૃક્ષની ઉત્પન્ન થવાની જગ્યારૂપ છે. સર્વ જીવો એ તેનાં પક્ષીઓરૂપ છે. ભ્રાંતિજ્ઞાન એ તેના મોટા સ્તંભરૂપ (શ્વરૂપ) છે અને તત્ત્વજ્ઞાન વડે જે મોક્ષ થવો તે એ જગતરૂપ વૃક્ષને બાળી નાખવાના દાવાનળરૂપ છે. દિનિદ્રા વડે પદાર્થોનો સંગ્રાંધ થવો અને મન વડે સંપ્રલપ્ત-વિકલપ થવા એ સર્વ જગતરૂપ વૃક્ષના સુગંધના સમૂહરૂપ છે. આ રવિનત આશ્રણ તેના વિશાળ વનરૂપ છે. તેવની પાંપણો અને બંને હોઠો કે જે તેવ તથા હાસ્યરૂપ મોતીને પ્રકટ કરવામાં છીપતા જેવા

* ઘણા નામનાં જીવણ લોકોને અંદરથી ફેલી આવે છે.

છે, તે જગતરૂપ વૃક્ષની ડાંખળીઓરૂપ છે. આત્મચૈતન્ય એ તેના જીવનનું આધારરૂપ સ્થાનો પ્રવાહ છે. સૂર્ય-ચંદ્ર-અગ્નિ આદિનો પ્રલયગ્રણમાં લય કરી દેનાર સૂત્રાત્મ એ તેના પવનની લહરરૂપ છે. પ્રતિદિન ઉદય અને અસ્ત-ને પ્રાપ્ત થનારી અને અપળ, ચંદ્રમાની તથા સૂર્યની ક્રાંતિ તે જગતરૂપી વૃક્ષની મુખમંજરી છે. સૂર્યની સાથે (સૂર્યનો પ્રકાશ પડતાં) ભમતાં અંધારું તે એ જગતરૂપ વૃક્ષનું ફરતાર ભમ-રાઓ રૂપ છે. આ જગતરૂપ વૃક્ષ સાથે મિથ્યા છતાં સત્યની પેઠે માતાળને, સર્વ દિશાઓને અને અંતરિક્ષલોકોને પૂર્ણ કરી કે વ્યાપ થઈ રહેલું છે. તેનું ચલકરૂપ બીજું 'હું જ એવું કંઈ પણ છે જ નહિ' એમ નિરંદ્રારૂપણરૂપ અગ્નિ વડે શેડી લેવામાં આવ્યું હોય, તો પછી માત્ર આભારરૂપે દેખાતું આ સંસારરૂપી વૃક્ષ પુનર્જન્મ આદિરૂપે ફરી વર ઊભી શકતું જ નથી. ૧-૨૦

**પાનાલમાશાગમનંરિક્ષમાપૂર્વં તિષ્ઠત્યસદેવ
સદ્ગુણે રોહઃ ॥ ૨૦ ॥**

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં નિર્વાણપ્રકરણના ઉત્તર-
અર્ધમાં 'જગદ્ગુણીજ્વર્ણન' નામનો

સર્ગ ૭ માં સમાપ્ત

સર્ગ ૮ માં*

સંસારવૃક્ષના ઉચ્છેદનવિધિ

મુચુક સ્વાચ

વિદ્યાધર ધરાધારો ગિરિકંઠરમંચિરઃ ।

વિગંતરાંકરાચારાચરસવારંચરઃ ॥ ૧ ॥

ભુશુંક બોલ્યો : હે વિદ્યાધર ! નીચેના સાત લોકો સહિત પૃથ્વીરૂપ મૂળ પ્રદેશમાં રહેલું, લોકલોક સુધી સર્વ પર્વતોના અંદરના ભાગોરૂપી ક્રયાચલણ, દશદિશાઓની અંદર આવી શાખાઓ વડે, આકાશની અંદર ઊભી શાખાઓ વડે

*આ આત્મા સર્ગમાં સંસારરૂપી વૃક્ષને જ્ઞાનથી ઉચ્છેદ થઈ જાય છે તે કહેવાયે; અને સંકલ્પથી ખડ થઈ ગયેલા કોઈ એક મંડપના તિથો જ આ સંસાર સંકલ્પમાત્રથી થયેલા છે, એ પણ કહેવાયે.

અને તેની અંદર વસતાં પ્રાણીઓના સંચાર વડે સમગ્ર થઈ રહેલું તથા આગળ જણાવ્યા પ્રમાણે અતિ વિસ્તારવાળું આ જગતરૂપી વૃક્ષ અંદરરૂપી બીજમાંથી જ ઉત્પન્ન થાય છે. તેનું એ બીજ જગતરૂપી અગ્નિ વડે બાળી નાખવામાં આવે તો પછી કશું ઉત્પન્ન જ થતું નથી. તારિવક ફક્તિ જે અંદર શોધવા જઈએ તો સર્વ બ્રહ્માત્મ જ જણાયાથી એ અંદર કોઈ દિવસ છે જ નહિ, એટલું જ માત્ર તેનું જ્ઞાન છે કે જેથી એ અંદરરૂપી બીજ પળી (શેડી) બને છે. 'હું અમુકરૂપ છું' એવી ભાવના થતાં અંદર ઉત્પન્ન થાય છે કે જે આ સંસારરૂપ વૃક્ષના બીજરૂપ છે. 'હું એવું કંઈ પણ છે જ નહિ, જે કંઈ છે તે બ્રહ્માત્મ જ છે' એવી ભાવના થતાં અંદર રહેતો નથી; માત્ર એક બ્રહ્મબુદ્ધિ જ સર્વત્ર રહે છે અને એ જ ઉત્તમ જ્ઞાન છે. સૃષ્ટિના આરંભગ્રણમાં આ સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન જ નહિ થયાથી હુંપણું કે તમારાપણું એ બંને કયાંથી છોટા અને દિવ - એકત્વ આદિ ભ્રાંતિ પણ કેમ સંભવે! (ન સંભવે.) જે મુમુક્ષુ પુરુષો સમૂળ સંકલ્પના કરતા માટે ગુરુનાં ઉપદેશ-વચન સાંભળી તેમણે બતાવેલા નામ પ્રાણે પોતાના પુરુષાર્થ વડે યત્ન કરે છે, તેઓ જ્ઞાન-પ્રાપ્તિ થયા પછી પરમપદને પ્રહોંચવામાં જ્ય મેળવે છે, જેમ સ્પૈદિયા પોતે પાકશાસ્ત્રનો સારી રીતે અભ્યાસ કરીને, તે પ્રમાણે સ્પૈઈ બતાવે તે, જ પોતાની બાબતમાં ફોટા મેળવે છે, તેવી જ રીતે વિવેકી અધિકારી પુરુષ ગુરુ-શાસ્ત્ર આદિ દ્વારા સર્વ જાણી લઈ, તેમણે બતાવેલા માર્ગ અનુસાર યત્ન કરે, તો જ તે મોક્ષ પર્યંત ફળ આપનારા પોતાના સ્વરૂપના રિવેકને પ્રાપ્ત થાય છે; બાકી તે : થી વિના ફળ જ્ઞાનમાત્રથી કશું થતું નથી. 'આ જગત સ્વપ્ન-ઈન્દ્રજાળ આદિની પેઠે કેવળ ચૈતન્યતત્ત્વનો જ અમલકાર છે, તે વિના બીજું કંઈ જ નથી' એમ તમે સમજો. એ જગત ચૈતન્યસત્તા સિવાય દિશાઓમાં પણ કયાંય નથી અને બહાર કે અંદર પણ કયાંય

છે નહિ. જેમ ચિત્રકરના ચિત્રમાં કલપાયેલું ચિત્ર મનમાં ઠંડપ સ્ફુરતા દેખાય છે અને સંકલ્પ ન સ્ફુરે તો લય પામી જાય છે, તેમ આ જગતરૂપી ચિત્ર માત્ર સંકલ્પ સ્ફુરવાથી જ જનવ.માં આવે છે અને સંકલ્પ જ ન સ્ફુરે તો તે લયને પ્રાપ્ત થઈ જાય છે (દેખાનું નથી.) મોટા થાંભલાઓવાળો, મુકતામણિ વડે ખતાવેલો અને અનેક લક્ષ યોજન સુધી મુવણીના મનોહર ચિત્રો વડે શોભતો કોઈ એક મંડપ છે કે જે મેરુના જેવા કંતિમાન ગુણ વડે ઉપરના ભાગમાં શોભાવાળા હજારો મણિઓના થાંભલાઓથી વીંટાયેલો છે અને કોઈ કોઈ હજારો ઇન્દ્રધનુષ્યના જેવો અને કોઈ કોઈ પ્રલયકાળના સંધ્યાકાળનાં વાદળોના જેવો મનોહર દેખાય છે. જે મંડપની અંદર વસનારાં સ્ત્રીઓ, પુરુષો અને યાજ્ઞોની ક્રીડાને માટે એકબીજાની વચમાં પર્વતો, નદીઓ, જગલો, ક્ષાથીઓ, ઘોડાઓ, દેવતાઓ, પશુ-પક્ષીઓ અને મનુષ્યો ઇત્યાદિ નાના પ્રકારની રચનાવાળા, પ્રાણીઓરૂપી બીજો તથા તેનાં ઉપભોજનાં સાધનો વડે ચારે તરફથી ભરપૂર; અંધકારનો નાશ કરનાર મણિઓ, દીવાઓ, સૂર્ય, ચંદ્ર આદિ વડે પ્રકાશ થતાં, લોકોની વ્યવહારમાં પ્રવૃત્તિ થવાથી શબ્દો વડે યુક્ત થઈ રહેલ, કોઈ કોઈ એ અંધકારથી અને કોઈ કોઈ પ્રકાશથી વિચિત્ર તરેહની શોભાને ધારણ કરનાર, પાતાળ, સ્વર્ગ આદિ બીજાં લોકોરૂપી સંપુટો તે મંડપમાં ખૂંકવામાં આવ્યા છે. ક્રીડા સંબંધી શોભાની ખાણરૂપ એ મંડપની અંદર મુગંધ વડે મનોહર અને સ્વપ્ન મેઘપંક્તિઓના જેવાં ચંચળ પંદડાંને ધારણ કરી રહેલાં કલ્પવૃક્ષો છેદાઈ જઈ, સ્ત્રીઓનાં કર્ણબૂષણ આદિ ચલંદ્રસે-માં ઉપયોગી થાય છે. એ મંડપની અંદર યાજ્ઞકના સ્વાસથી પણ ડોલતા અતિ હલકા ફુલાચળ પર્વતો યાજ્ઞોને રમવાના દડાઓરૂપી કલ્પાયેલા છે. એ મંડપની અંદર સંધ્યાકાળનાં વાદળો, દિશાઓરૂપી સ્ત્રીઓનાં કર્ણબૂષણરૂપે કલ્પવામાં આવેલાં છે અને શરદઋતુનાં વાદળો દિશાઓરૂપી

સ્ત્રીઓના ચામર તરીકે કલ્પાયેલાં છે. એ મંડપની અંદર પ્રલયકાળનાં વાદળો વીંજણાઓરૂપે કલ્પવામાં આવ્યાં છે અને આ ચામર પૃથ્વીનું તળ જૂગારું રમવાની ચોપાટ તરીકે કલ્પાયેલું છે તથા તારાઓથી ગોભતું આકાશ, એક ચંદરવા તરીકે ગણવામાં આવ્યું છે. એ મંડપના આકાશરૂપ આંગણમાં જેની અંદર જગતની ઉત્પત્તિ અને લય થવાની પ્રતીતિરૂપી પ્રતિજ્ઞા લેવામાં આવે છે, એની જૂગારાં રમત રમાય છે અને તે રમતારા તે મંડપના બ્રહ્માદિ દેવાઓ જસયુગ આદિ ચાર પ્રકારનાં પ્રાણીઓરૂપી સોગડોને જન્મ-મરણાદિ વડે વારંવાર આમનેમ ફેરવ્યા કરે છે; તથા તેમાં ચંદ્ર-સૂર્ય આદિ પ્રજો રમવાનાં પાસાંઓરૂપ છે. આવી રીતનો એક મંડપ છે, એમ સંકલ્પ કરનારા પુરુષને તે સંકલ્પ જ ઘરો લાંબો કાળ જાવના કરવાથી આવ્યહુપ કેમ જાણે નજર આગળ તરતો જ હોય તેમ થઈ જઈ સાચાના જેવે ભાસે છે. તેવી રીતે આ જગતરૂપી મંડપ પણ વિધાતાના સંકલ્પ-માત્રથી જ ઉત્પન્ન થયેલો છે અને ચિત્રકારના ચિત્રમાં રહેલા ચિત્રની પેઠે તે માત્ર ચૈતન્ય-તત્ત્વના જ સમત્કારરૂપ છે અને મિથ્યા છતાં સંકલ્પમાત્રથી જ તે સ્ફુરી આવે છે. જોકે સર્વ દૃશ્યમાત્ર અભાસરૂપે રહેલ છે, પરંતુ તાત્ત્વિક દૃષ્ટિએ તે છે જ નહિ. ફક્ત કોઈ માયાવીની માયાની પેઠે મિથ્ય છતાં પણ કોણ જાણે ક્યાંથી ઉત્પન્ન થયેલ હોય તેમ જોવામાં આવે છે. જેમ સોનાની અંદર કંકણ-કુંડળ આદિ ભાવો રહેલ છે, તે રીતે સંસાર પણ ચૈતન્યતત્ત્વના સમત્કારથી અંદર જ રહેલો છે કે જે (સંસાર) સંકલ્પનો ક્ષય થતાં તરત ક્ષય પામી જાય છે. હવે સંકલ્પ કરવો અથવા સંકલ્પ જ ન થવા દેવો, એ બંને વાત તમરા પોતાના ખાસ તાબાની જ છે; માટે જેમ તમારી ઇચ્છા હોય તેમ તમે કરો, જે પુરુષ કરવા યોગ્ય કર્મોનો જોકે ત્યાગ કરતો નથી; પરંતુ અભ્યપાન આદિ કૌહિક (આ લોક સંબંધી) ભોગની સામગ્રી અને દાન, યજ્ઞ આદિ

પરસ્પૃષ્ઠિક (પરસ્પૃષ્ઠ સંબંધી) જોગની સામગ્રી એ ધર્મોમાં નિષ્કામ હોવાથી કાંઈ પણ ફળની અભિલાષા સપ્નનો નથી, તેના લીતરાગ પુરુષનો આ છેલ્લો જન્મ છે. હે શુદ્ધ યુક્તિમાન નિઘાધર! પણ જોડાને પતિત કરવાવાળી, મહાપતિત અને પૂર્વની અપિવેક દશાના કરતાં વળી કાંઈ બીજી જ તરેહની ત્રિવેક પદવીને તમે પ્રાપ્ત થઈ ગયેલા છો. તમારા આ મનના સંકલ્પબળથી પણ ઉત્તમ એવી પદવીથી હવે તમે નીચે પડશો નહિ; માટે વાણી અને મનના વ્યાપારરહિત (મન-વાણી વડે અગમ્ય) શુદ્ધ ચિદરૂપ પરમાત્માનું અવલંબન રાખી, મન આદિ સર્વ દૃશ્ય વર્ણને છોડી દો. ૧ ૨૩

પ્રાપ્તો વિવેકપદવીર્મલ પાવનાત્મન
પુણ્યો પવિત્રિજગત્ત્રિવયાં ત્રિતીયામ્ ।
નાથઃ પતિષ્વસિ પુત્રમનસાડતુનેતિ
જાનામિ મૌનમમલં પદમુચ્ચુજ ત્વમ્ ॥૨૩॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠમહારામાયણમાં નિર્વાણપ્રકરણના
ઉત્તરાર્ધનો 'માયાસંકલ્પવર્તન' નામનો
સર્ગ ૮ માં સમાપ્ત

સર્ગ ૯ મો*

જગત ચિન્માત્ર છે

સુસુંદર ઠવાવ

મધુસૂદનમાનશ્ચેત્યાદિ ચિદ્રૂપમપિ ચાડનચ ।

દ્વાંતરચિદ્વ્યવન ઇવાસ્ય નિર્મલાવસ્તંતરાંચુવત્ ॥૨૪॥

ભુશુંડ ધોલોયો : હે નિષ્કામ નિઘાધર! દૃશ્યવર્ણને તેમાં રહેલ કિંમ, ગુણ, દોષ એ આદિને તથા તેને દ્રશ્યરૂપે જોનારા તેથી જુદા જણના જીવચૈતન્યને—એ સર્વને તરફદિશી મિથ્યા સમજી તે તરફ—કાંઈ લક્ષ્ય નહિ આપતાં નિર્મળ જગતી અંદર પ્રતિબિંબરૂપે રહેલાં સૂર્યકિરણની પેઠે તાપથી રહિત થઈ જઈ, શાંતપણાથી સર્વત્ર ભરતૂર પ્રકાશમય એક શુદ્ધ ચિદાત્મારૂપ જ થઈને

તમે રહો. જેમ પરસ્પર સ્પર્શીબળના ધર્મોનું વિરુદ્ધમણું હોવા છતાં સમુદ્રમાં (જળમાં) સ્પર્શરૂપી રીતે વડવાનલ રહેલા છે, તે રીતે દૃશ્યવર્ણ પોતે ચૈતન્યતરવા કરતાં અચેતન વગેરે વિરુદ્ધધર્મોવાળો હોવા છતાં, સમાનપણાથી એ ચેતન સત્તાની અંદર જ (આભાસરૂપે) રહેલો છે; કેમ કે તે જડવર્ગમાં જે ચૈતન્યની પ્રતીતિ થાય છે તે ચેતનસત્તાથી જ છે. જેમ અગ્નિની જ્વાળાના નાશનું અને ઉત્પત્તિનું કારણ પવન જ છે, તે રીતે જગતમાં જણાતા જડ અને ચેતન એ ધર્મો ભાગના હેતુરૂપ એક ચેતનસત્તા જ છે, કારણ કે તેઓનું ચેતનપણું ચૈતન્યસત્તાને જ આધીન છે. 'હું' એવી કાંઈ પણ વસ્તુ છે નહિ, જે કાંઈ છે તે ચૈતન્ય છે. એ પ્રમાણે તમે પ્રેવળ ચૈતન્ય આત્મામાં જ શાંત થાઓ અને પછી જેનું થઈ રહેવાય તેવા થઈને રહો. જેમ નિર્મળ જગતી અંદર વ્યાપી રહેલું દૂષ્ય અગ્નિ વડે જગતો નાશ થઈ જતાં પણ પોતે બહાર (જળ બળી જતાં-તેથી જુદું) અને અંદર (જળ ભેગું થયું હોય ત્યારે તેની અંદર) બાકી રહે છે, તે રીતે તમે કે જે ચૈતન્ય છો તે સર્વ પ્રદાર્થોની અંદર અને બહાર રહેલા હોવાથી તે પ્રદાર્થોનો નાશ થઈ જાય, તોપણ અવશેષ જ રહે છે. હે પ્રિય નિઘાધર! હું એવું કાંઈ અલંકારનું જુદું સ્થાન છું નહિ, જે છે તે ચૈતન્ય આત્મા જ છે. એ પ્રમાણે તમારું જીવચૈતન્ય જો બ્રહ્મચૈતન્યનાં અખંડ એકતાને પ્રાપ્ત થઈ ગયું, તો પછી તેનાથી બીજાં કાંઈ પણ વિષય જુદા જ નહિ રહેવાથી, તમારા યુદ્ધરૂપની કોને ઉપમા આપી શકાય તેમ છે? (કોઈને નહિ.) દેવતાઓ અને દાનવો સહિત પાતાળલોક, ભૂલોક અને સ્વર્ગલોક, કેમ જાણે મૂર્તિમાન બહા થઈ રહેલા હોય તેમ દેખાનું તથી અને ક્રિતિ, કર્મ, ક્રોધ, યુદ્ધ, જય, પરાજય ઇત્યાદિ નાના પ્રકારના ભાવો બતાવવાથી તથા ભાગી જવું, દેડેડું, ઇત્યાદિમાં ઉતાવળું ચરાટ્ટી બીજા પણ ભાવો બતાવવા વડે કેમ જાણે તે તે વખતના ક્રિયા થવાના

*આ નવમ સર્ગમાં જગતની ઉત્પત્તિ, લય, રૂપા, રક્ષિતિ ઇત્યાદિ સર્ગ ચેતનને આધીન હોવાથી અને એ સઘળો ચેતનનો જ અવતાર હોવાથી જગત પણ ચિન્માત્ર છે, એમ કહેવાશે.

કાળને મૂર્તિમાન રીતે બતાવતું હોય, તેમ વ્યાકુળતાનો દેખાવ આપતું, ભીંતમાં રંગમય ચિત્રમાં આલેખેલા જગત જેમ ભીંતની અંદર આલેખેલા કોઈ ચોક્ક મુનિના પૂતળાની પેઠે ભીંતમાં ભીંતરૂપે વ્યાપ્તસંહિત જ થઈ રહે, તેમ આયામાં પ્રતિબિંબિત થયેલ શબ્દબ્રહ્મ (ઈશ્વર)રૂપી ચિત્રમાં આલેખેલું આ દૃશ્યમન જગતરૂપી ચિત્ર પણ શુદ્ધ ચિદ્રાકાશરૂપી ભીંતની અંદર શુદ્ધ ચિદ્રાકાશ કે જે પોતાનું વાસ્તવ સ્વરૂપ છે, તે રૂપે જ રહેલ છે, જડ સંબંધી કે ચેતન સંબંધી જેવા જેવા સંસ્કરણો વિશેષ કરી વારંવાર ચિત્રમાં અડાનિંશ સ્ફુર્તી કરે, તેવું તેવું પોતાની મેલે જ થઈ જવાય છે; માટે જેમ તમારી ઇચ્છા હોય તેમ તમે કરો. જેમ સૂર્યનાં કિરણો જ કાંઠાવાના જળરૂપે ભ્રાંતિ વડે પ્રતીતિમાં આવે છે, પરંતુ તેવું વાસ્તવસ્વરૂપ જાણનારા પુરુષને તે તરફ જગા-આવવામાં અટકાવ કરી શકતાં નથી, તેમ ચિદ્રાત્માના ચમત્કારો જ ચૈતન્યરૂપ આકાશની અંદર ભ્રાંતિ વડે જગતના આકારે દેખાય છે; પરંતુ જાણવાનું સર્વ જેણે જાણી લીધેલું છે એવા જ્ઞાની પુરુષને તે શુદ્ધ ચૈતન્ય જાણ્યાથી તેના પારમાર્થિક વિચારમાં તે કાંઈ અટકાવ કરવાર થતું નથી. જેને આંખમાં તિમિર-રોગ થયો હોય તે પુરુષને આકાશની અંદર કેશ, મશક આદિ જેવા આકારોની પ્રતીતિ થવી વગેરે આને ભ્રાંતિ સ્ફુર્તી આવે છે તે રીતે આ સંસારમાં જ રચ્યાપચ્યા રહેનાર અને અજ્ઞાતરૂપ અંધકાર વડે વ્યાપ્ત થયેલ દૃષ્ટિરાજા પુરુષને પોતાના આત્મામાં જ જગતરૂપ ભ્રાંતિ સ્ફુર્તી આવે છે. ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે જગત તમે આને હું-સર્વ ખરી રીતે બ્રહ્મસ્વરૂપ જ છે, ફક્ત આભાસ-માત્ર જ છે, માત્ર અજ્ઞાનને લીધે જ દેખાય છે. તાર્ત્વિક દૃષ્ટિએ જ્ઞેતાં એ જગત થયેલું જ નથી અને અજ્ઞાનદૃષ્ટિએ જ્ઞેતાં થયેલું જણાય છે. સૂર્યનાં કિરણોમાં ભ્રાંતિ વડે રચાયેલા ગંધર્વનગરના જેવું આ જગત વ્યવહારદશામાં ભીંત આદિમાં ચિત્રરૂપે આલેખાયેલા જગતની પેઠે દેખવામાત્ર

જ છે; યાત્રી તેને જગતરૂપે જોવા જઈએ તો આકાશની ભતની પેઠે તે સત્ય નથી. ૧-૧૨

एवं जगत्समूहमित्यवबोधरूपमाभासमात्रमदितं न च मोक्षिन् च। अर्कांशुजालरचनानगराभ-मत्र कुड्यादि सत्यमिवमस्ति न खेलतेव ॥११॥

શ્રીચોગવાસિકાબ્રહ્માભાષ્યભૂમી નિર્વાણપ્રકરણના ઉત્તરાધ્યાયે 'ચિત્તનસ્તિયોગ' નામનો

સર્ગ દ્વિતીયો સમાપ્ત

સર્ગ ૧૦ મો*

બ્રહ્મ નિર્વિકાર છે અને જગત મિથ્યા છે

સુચંદ્ર ઉવાચ

વિજિત્ત્વં ચેતનાદેવ ચેતનેતરચેતનત્તમ।

जलेऽग्निरिव चिच्छादये नातोमिन्नमनागपि ॥१॥

ભુશુંદે બોલ્યો : ચૈતન્ય તરવથી જુદા જણતા આ જડ જગતની જે કાંઈ સ્ફુર્તિ થાય છે, તે ચેતનસત્તાથી જ છે, એમ તમે સમજો. જેમ જળમાં પદ્મચારૂપે પડેલા અગ્નિ ભિન્નરૂપે દેખાતાં છતાં જળથી જુદો કહી શકાતો નથી, તેમ જડ વસ્તુ તરફદિગે ચેતનસત્તાથી જુદી નહિ હોવાથી જડચેતન એ બંને જગ પણ જુદાં કહી શકાતાં નથી. માટે જડચેતનનો અભેદ હોવાથી તમે દેહ વગેરે માપવાળા આકારનો આધાર રાખ્યા વિના ચિત્રકારના ચિત્રમાં ખુદારૂપે ઊઠેલ ચિત્રની અંદરના પરમતરવની પેઠે, અનેક ગંધર્વનગરના અધિષ્ઠાનરૂપ આકાશની પેઠે, કાંઈ નિષ્કેપ નહિ ખામતાં રવસ્થ થઈને રહો. જેમ ચંચળતા વિનાના નિર્ભય જળની અંદર કંઈક ફીણના પરપોટાનો સૂક્ષ્મ ભાવ જવિભવમાં થવા માટે રહેલો જ હોય છે, તેમ બ્રહ્મ કે જે માયાનો સંબંધ થતાં ઈશ્વરપદ વડે સંયોધાય છે, તે સર્વશકિતમાન હોવાથી તેની અંદર સૂક્ષ્મરૂપે જડરાકિત પણ રહેલી જ છે; પરંતુ જેમ કારણ વિના જળમાં સૂક્ષ્મ ભાવથી રહેલો ફીણનો ઝીણો

* આ દશમો સર્ગમાં નિર્વિકાર, કારણથી રહિત બ્રહ્મ જ યથાસ્થિતપણે રહેલ છે તે અને કોઈ કાળે અથવા કોઈ સ્થળે જગત ઉત્પન્ન જ થયેલ નથી એ વાત કહેવામાં આવ્યો.

પરપોષે પણ ઉત્પન્ન થતો નથી, તેમ સાત્ત્વિક દૃષ્ટિએ જોતાં ઓ આદિતીય પરમતત્ત્વમાં આપા જ નહિ હોવાથી નિર્વિકાર બ્રહ્માંથી કારણ મિત્રા સૃષ્ટિ આદિ કાંઈ ઉત્પન્ન જ થતું નથી. આ સૃષ્ટિની સ્થિતિ કારણ મિત્રા જ બ્રાંતિમાત્રથી જોવામાં આવે છે અને તેનું કારણ શોધ ૧ જઈએ તો કશું દેખાતું નથી; માટે જગત આદિ કાંઈ ઉત્પન્ન પણ થતું નથી અને તેનો તાર પણ થતો નથી. કારણનો અત્યંત અપાય હોવાથી જગત આદિ કાંઈ પણ થયેલું જ નથી; અને જેમ ઓંકારાનું જળ દેખરમાં આવતાં છતાં મિથ્યા જ છે, તેમ આ જગત નજરથી દેખાતાં છતાં પણ સાત મિથ્યા જ છે. બ્રહ્મ કે જે અતંત છે, જન્મ આદિ વિદ્યારથી રહિત છે અને શાંત છે, તે જ આ સર્વ દૃશ્યરૂપે બ્રાંતિથી જોવામાં આવે છે; બાકી તેમાં કારણનો અપાય હોવાથી તામરૂપવાળી સૃષ્ટિ છે જ નહિ, તેથી આ સર્વ ફક્ત એક નિર્વિકાર પરબ્રહ્મરૂપ જ છે. માટે તમે બ્રહ્મરૂપે સર્વત્ર ભ્રમરૂ છો, ઝિલાના અંદરના શર્મની પેઠે છેદ અને ભેદ વિનાના છો અને આકાશના અંદરના ભાગની પેઠે નિર્વિકાર છો તથા તેને લીધે જ જન્મથી રહિત છો, નિરપય છો અને શુન્યરૂપ છો. વ્યવહારદૃષ્ટિએ જોતાં તમે સર્વમાં કાંઈ અનિર્વચનીયરૂપે રહ્યા છો અને તત્ત્વિક દૃષ્ટિએ જોતાં (સર્વ મિથ્યા હોવાથી) તમે કશામાં કંઈ પણ રૂપે નથી; માટે તમે નિઃશકપણે સારી રીતે સુખપૂર્વક રહો. બુદ્ધિ અને વિદ્યાભામ એ બંનેથી રહિત પોતાના શુદ્ધ આત્મસ્વરૂપમાં તમે પોતાની મેળે જ શાંત થઈ જાઓ. જન્મ આદિ વિકારથી રહિત પરબ્રહ્મ પોતે તિત્ત્વ ચાંતદૃશ્ય હોવાથી તેને કાંઈ એવું પ્રયોજન નથી કે જેથી તે આ સૃષ્ટિ આદિ કાર્ય કરે; માટે સૃષ્ટિ આદિ ક્રિયાનો સંભવ જ નહિ હોવાથી જે કાંઈ છે તે જન્માદિ વિકારથી રહિત પરમ કલ્યાણરૂપ પરબ્રહ્મ જ છે. જે અજ્ઞાની પુરુષો પોતાના આત્મને બ્રહ્મથી રહિત અને ચૈતન્યરૂપ નથી સમજતા, તેઓને અજ્ઞાનરૂપ બંધ કાંઈ દિવસ નહિ ટળવાથી આ

સૃષ્ટિનો તાર થતાં તેમની ગતિ વિશેનો શોધવાર કરવો જ જ્યાં જ્યાં પરબ્રહ્મ છે, ત્યાં ત્યાં જગત પોતાના તામરૂપથી રહિત પરબ્રહ્મરૂપે જ રહેલું છે. તરુખલામાં, લાકડામાં, જળમાં, ભીતમાં અને સર્વ કંઠાણે પરબ્રહ્મ રહેલું છે અને પરસ્પર એકબ્રાંત થઈને રહેલો અનેક સૃષ્ટિઓનો સંગ પણ (ચેતનતત્ત્વના અલૈકિક અમત્કારથી) સર્વત્ર રહેલો છે. બ્રહ્મમાં શું આમ જગતની પ્રતીતિ થયા કરતી એ તેનો સ્વભાવ હશે કે જ એવી શંકા લાવવાનો અહીં અવકાશ જ નથી; કેમ કે એ અતંત પરમતત્ત્વમાં તે તત્ત્વ પોતે એક જ હોવાને લીધે પોતાપણ અને પારબ્રહ્મણું એ આદિનો અત્યંત અભાવ હોવાથી જ, બીજાનાથી પોતાને જુદો પાડનારો સ્વભાવરૂપ ધર્મ તેમાં સંભવતો જ નથી. દરેક વસ્તુનો સ્વભાવ કે જે પોતાના આશ્રયને બીજાનાથી જુદો પાડવામાં મુખ્ય સાધનરૂપ છે, તે (જેમ અગ્નિનો ઉગ્રતારૂપી સ્વભાવ બીજે કંઠાણે જળ આદિમાં અભાવવાળો હોય છે, તે રીતે) પોતાના આશ્રયથી અન્ય સ્થળોમાં અભાવવાળો જ હોય છે; તેને લીધે પરબ્રહ્મ કે જે અતંત છે તેમાં જુદી પાડવાની બીજી વસ્તુ જ નહિ હોવાથી સ્વભાવ આદિ બીજી કલ્પનાઓ ટકી શકતી નથી. તિત્ત્વ અને અતંત પરમાત્મામાં વિજ્ઞનીયપણું કે સજ્ઞનીયપણું એ બંનેનો અત્યંત અસંભવ હોવાથી, સજ્ઞનીયવિજ્ઞનીય આદિથી પોતાના આશ્રયના ભેદને બતાવનારા સ્વભાવવિકારો તેમાં છે જ નહિ. વસ્તુગતિની સ્વયંપ્રકાશ તે પરમતત્ત્વ પોતાની મેળે જ સિદ્ધ છે, લોકમાં પણ જે જે ધર્મ કે જે જે ભાવો પોતાની મેળે સ્વતઃસિદ્ધ જ છે અને પોતાના આશ્રયને બીજાઓનાથી જુદા પાડી આપવાના સ્વભાવનું કાર્ય નથી કરતા, તેમાં સ્વભાવતો વ્યવહાર થતો નથી. હે સુરીય પિઠાવર! જેમ બ્રહ્મમાં જગત ખરી રીતે છે જ નહિ, તેમ સુદૃશ્યુદ્ધથી જોવામાં આવે તો આહંકાર પણ અંદર જોવામાં આવતો નથી; પણ જેમ બાળકની બ્રાંતિએ કદગોલો હાઉ મિથ્યા છતાં

આગળ આવી ઊભો રહે, તેમ આકાશર મિથ્યા છતાં કોણ જાણે કયાંથી આવે તો બધું જાય છે! આકાશરના નામરૂપને છોડી દઈએ, તો જે શેષ રહે તે પરબ્રહ્મ જ છે અને આકાશરને નામરૂપ સંહિત ખાતી લઈ તેના સ્વરૂપની તત્ત્વ-દૃષ્ટિથી શોધ કરીએ, તો તે (મિથ્યા હોવાથી) કયાંય જતો રહે છે. એ રીતે જગત તથા બ્રહ્મ એ બંનેનો જે કાંઈ ભેદ જણાય છે, તે કલ્પિત હોવાથી ખરી રીતે અભેદ જ છે અને પર્યાય શબ્દોનો અર્થ જેમ ચોક્કસ હોય તેમ ચોક્કસ જ છે. જેમ સોનાનો અને કાંડાનો ભેદ તો સંકલ્પમાત્ર જ તથા મિથ્યા જ છે, તેમ બ્રહ્મનો અને જગતનો ભેદ પણ સંકલ્પમાત્ર તથા મિથ્યા જ છે, એમ વિદ્વાનોએ નિશ્ચય કર્યો છે. ૧-૧૬

મેદો જગદ્ભ્રમશોરમેદઃ પર્યાયશ્વાદ્યર્થ-
વિલાસનુલ્લયઃ । સકલ્પમાત્રં કથિતો ન સત્યો
યથાનયોર્થે કટકત્વહેમ્નોઃ ॥ ૧૧ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠમહારાજભગવાં નિર્ણયપ્રકરણના
ઉત્તરપદ્યો "સર્ગપરવર્ગપ્રતિપાત્તયોગોપદેશ"
નમસ્તે સર્ગ ૧૦ મો અષ્ટામ

સર્ગ ૧૧ મો*

જગત પ્રભરૂપ છે

મુચુંદ ડવાવ

શસ્ત્રાણિ કથિતાંગાને લક્ષ્મ્યાંગે નિરંકરે ।

યો બુદ્ધ્યમાનઃ સુલભઃ સપરસ્મિન્નવે સ્થિતઃ ॥૧॥

ભુશુંડ યોદ્ધાઓ : વસ્ત્રાદિકથી સંહિત એવા પોતાના કિંગ્ડમર શરીરમાં વસ્ત્રો વાગે અથવા પ્રિય સ્ત્રીઓના સ્તનાદિક અવયવોનો અપર્શ થાય તોપણ તે બંનેને મનમાં ક્રોધો વિકાર નહિ લાવતાં જે સમાન રીતે ગણતો હોય, તે ધીર પુરુષ પરમપદમાં રહ્યો છે. પદાર્થોથી વિકારોનો ઉદય થવાના સંયોધમાં 'એ સર્વ મિથ્યા છે'

* આ અગિયારમા સર્ગમાં ઈન્દ્રધેનુ જેટલી લઈ, નિર્વિકાર ચિત્તની પૂર્ણ પરમાત્મામાં સ્થિતિ શખવાનું અને દેવદાંડ દ્વારા પદાર્થો તરફ દૃષ્ટિ જ નહિ રાખવાની સ્થિતિને દૃઢ કરવાનું કહેવામાં આવ્યો.

એમ સમજી જ્યાં સુધી સુખસિદ્ધિ આવસથાના જેવી, પરમસુખમય, નિર્વિકાર દશા પ્રાપ્ત થાય, ત્યાં સુધી ધીરતા સામી પોતાના પુરુષપ્રત્યક્ષથી અભ્યાસ કરવાનો છે, જે પદાર્થ (જગત) જેવો (પ્રભરૂપ) છે, તેને તેવો (પ્રભરૂપ) જાણનાર તત્ત્વ સ્વરૂપનો, મનનો દુઃખ ઉપભવનારી પીડાઓ પોતાની આગળ મૂર્તિમાન આવી ઊભી રહે, તોપણ જળ જેમ કમળને આકર્ષી શકતું નથી તેમ જગત પર ઈર્ષ્ય કરી શકતી નથી. શાંત બુદ્ધિવાળો જે વિવેકી પુરુષ સંકલ્પનો ઉદય જ નહિ થવા દેતાં શક્તો અને સંયોગનાઓ કે જેઓ ભ્રાંતિ વડે મૂગજળની ધોડે દેખાતાં છતાં તત્ત્વ-દૃષ્ટિએ જોતાં આકાશના જેવાં શૂન્ય જ છે, તેઓ દેવયોગથી પોતાના સંયોગમાં લાગેલ હોય તોપણ તે વડે કરો હર્ષ-શોકાદિક વિકાર ન પામતાં, નહિ લાગેલા જેવાં જ દેખે છે, તે જ ખરું દેખે છે. જેમ ઝેર પોતે પોતાના મૂળ સ્વભાવને નહિ છોડતાં પોતાની મેળે જ ઘણું આદિ દુષ્ટ ક્રીડાઓરૂપે બની જાય છે, પરંતુ ખરી રીતે કાંઈ એ ક્રીડા વગેરે વિષયો જુદું નથી, તે રીતે આત્મા કે જે પ્રભરૂપ છે, તે પોતાના મૂળ (પ્રભ) સ્વરૂપને નહિ છોડતાં જીવભાવે (વિવર્તરૂપે) બની જાય છે, કે જે જીવભાવ પોતાના તાર્કિક સ્વરૂપનું જ્ઞાન થતાં લાય પામી જાય તેવો છે. જેમ મરણધર્મથી સંહિત જગત વિષ પોતાના સ્વભાવને નહિ છોડી દેતાં મરણધર્મવાળા ક્રીડા આદિ જીવભાવને પ્રાપ્ત થઈ જાય છે, તેમ પ્રભરૂપત્ય કે જે મરણધર્મથી સંહિત છે, તે પોતાના મૂળસ્વભાવને નહિ છોડતાં મરણધર્મવાળા જગત પદાર્થોના રૂપે વિવર્ત પામેલ છે. બ્રહ્મ કે જે અત્યંત છે, તેના કોઈ ચોક્કસ પ્રદેશમાં જેમ વિષ પોતાના વિષપણને નહિ મૂકતાં, પોતામાં જ ક્રમે કરી ઝેરી કૃમિરૂપે થઈ જાય છે, તે જોકે ખરી રીતે તો વિષરૂપ જ છે; પરંતુ કેમ જાણે તેથી જુદો હોય તેમ દેખાય છે અને તે પ્રભમાં વિવર્તરૂપે ભાસે છે; તે આ પ્રમાણે આ જીવરૂપી ઝેરી ક્રીડા પણ પ્રભથી જુદો નહિ હોવા છતાં

કેમ જાણે જુદો હોય તેમ રહ્યા છતાં, કેમ જાણે તેમાં ન રહ્યો હોય અને બ્રહ્મરૂપ છતાં કેમ જાણે બ્રહ્મરૂપ ન હોય અને તેથી જુદો હોય તેમ થઈ રહેલ છે, તેને બ્રહ્મદૃષ્ટી જોઈએ તો જન્મ કે મરણ સાથે કર્મા સંપન્ન જ નથી અને જીવદૃષ્ટિએ તેને જન્મ-મરણની દૃશ્ય જોવામાં આવે છે. દેહકલિદ્રવ્ય અને વિષદરૂપે પદાર્થોમાં 'અ. મુક હું હું' અને 'અ. મુક મારું' છે' એવી અસંતિ વડે નહિ બોધાતાં, પોતાના સ્વરૂપને નહિ ભૂલી ગયેલા તથા શ્રદ્ધાદિક પ્રવૃત્તિ વડે પોતાના આત્માનો સ્વપણેસુ આનુભવ કરવામાં ઉપયોગી થઈ પડતા પોતાના આત્માથી જ (પુરુષપ્રવૃત્તિ વડે) આ સંસારસાગર ગાથના એક પગલાની પેઠે સહેલાઈથી તરી શકાય છે. આથી ક્રૂર દેવના ઉપર જ આધાર રાખવાથી કરું થવું નથી. અને આતિપ્રિય પદાર્થોની ચાંદર સારરૂપે જે સુખ રહેલું છે, તેની ઉત્તમ અવસ્થાને ઉત્પન્ન કરનારી જે પરિપૂર્ણ આત્માની ચાંદર સર્વ ભાવોને યોગબીને રહેલી શીતળતા છે કે જે સર્વ તાપો ની નિવૃત્તિ થતાં અનુભવમાં આવે છે, તેવા સુખરૂપ આત્મલાભમાં શો સત્તાદર કરવાનો છે? સર્વ જગતના પદાર્થોની જે કાંઈ સરા જણાય છે, તેની ચાંદર જ સર્વ બ્રહ્મ કે જે સદ્-રૂપ છે, તેની જ તત્કાળ ભાવના કરવામાં આવે, તો પછી નિર્મળ અદિતીય આત્મામાં મન, આહંકાર, બુદ્ધિઆદિ દોષો કદાચી જ રહે હોય પ્રિય વિદ્યધર! જેમ ધરપટ આદિ પદાર્થોને તટસ્થપણથી તમે પોતે સાક્ષીરૂપે જુદા રહી જોયા કરો છો, તેમ શરીરને, આહંકારને, મનને, બુદ્ધિને અને સનુભવ આદિને પણ પોતે તેથી જુદા રહી કર્મમાં મમતાનું કે આત્મભાવનું અભિમાન ન કરતાં સાક્ષીરૂપે જોયા કરો અને પછી બહાર જે કાંઈ જગતના પદાર્થોના સમુદ્ધાના પ્રવાહ જોવામાં આવે છે, તે સંબંધી અને ચાંદર મનબુદ્ધિ આદિ જે કાંઈ રહેલ છે, તે સંબંધી કાંઈ પણ સંકલ્પ જ ન કરતાં તે સર્વને મિથ્યા જ સમજી

પોતાના આત્માના જ્ઞાનસ્વરૂપને યોગબી લઈ, તમે પોતાની સ્વાભાવિક સ્થિતિમાં જ રહો. એ જીવન્મુક્ત દશાની સ્થિતિ એથી છે કે તેમાં સંપત્તિ કે વિપત્તિ, સુખ કે દુઃખ વગેરે કોઈપણ હેતુથી કે.ઈને કે.ઈ પાછા કાળમાં કોઈ જાતનો ગુણદોષ લાગતો જ નથી, કેમ કે સર્વ એક આત્મમય જ હોવાથી તેમાં કર્તાપણું કે ભોક્તાપણું કરું રહેતું જ નથી. ૧-૧૫

ન કેન ચિત્કરણચિદેવ કશ્ચિદ્દોષો ન લેચ્છે
ગુણઃ કદાચિત્ । સુસેત વુસેત મવામવેન ન
ચાલિત્ ભોક્તા ન ચ કર્તૃતા ચ ॥ ૧૫ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠમહારામાયણમાં નિર્વાણપ્રકરણના

ઉત્તરાર્ધનો 'યથાભૂતાશ્વેદન' નામનો

સર્ગ ૧૧ માં સમાપ્ત

સર્ગ ૧૨ મો*

અવિદ્યાના નાશનો ઉપાય

શ્રીસુદંડ ઉવાચ

લ પવ દ્યોમસંપન્નમિતિ સંકલ્પનં યથા ।

આતિમાત્રમસદ્વૃપં તથાહંભાવભાવનમ્ ॥ ૧ ॥

ભુશંડ બોલ્યો : જેમ આકાશની ચાંદર વળી ધીજીવું આકાશ ઉત્પન્ન થયું એવો સંકલ્પ વસ્તુતઃ આકાશ એક જ હોવાથી કેવળ ભ્રાંતિરૂપ અને મિથ્યા છે, તેમ આત્મા કે જે પોતાનું વાસ્તવ સ્વરૂપ છે તે ભુલાઈ જઈ, તેની ચાંદર આહંકાર કે જેમાં સૂક્ષ્મ રૂપથી આ સવળે પ્રાપ્ત થઈ રહેલો છે તે આત્માનું એકપણું હોવાથી માત્ર ભ્રાંતિરૂપ અને મિથ્યા જ છે. આકાશની ચાંદર વળી ધીજીવું આકાશ ઉત્પન્ન થવું એ સંકલ્પનો કરનાર હું (અ. મુક પુરુષ) જેમ તેવાથી જુદો છું, તેમ મન-વાણી વડે અગમ્ય હોવાથી નિર્દેશ ન કરી શકતો, આત્મા કે જે સદ્-રૂપ છતાં અવિદ્યા વડે હંકારી જવાથી કેમ જાણે જીવભાવને પામી જઈ અસદ્-રૂપ બની ગયો હોય, તેમ થઈ

*આ બારમા સર્ગમાં અહંકાર ભ્રાંતિમાત્ર છે, જગતનો જે ભ્રમ જોવામાં આવે છે, એ એક ચૈતન્ય-તત્ત્વનો વિવર્ન જ છે અને તેમ થવામાં અવિદ્યા કારણરૂપ છે; માટે અવિદ્યાશ્લેષ થવાનો ક્રમ કહેવાયો.

રહેલ છે. તે પોતે ચિદાત્મસરૂપે જુદો કલ્પાર્થ જઈ પોતાના ભુલાઈ ગયેલા આત્મસ્વરૂપમાં જ આહાર વગેરેની કલ્પના કરે છે. જેમ આહારને આહારનું પોતાનું જ એક સ્વરૂપ રહેલું છે કે જે એક જ છે; તેમાં જે બીજું આહાર ઉત્પન્ન થવાનો સંકલ્પ થયો એ તો માત્ર કલ્પના કરનાર પુરુષના સંકલ્પમાં જ રહેલો છે. એની જ રીતે અવિધાની ઉપાધિ વડે બીરાયેલો ચૈતન્યરૂપ આત્મા જ (જીવભાવને પામી જઈ) પોતાના અવિદ્યારૂપી દેહમાં જ “હું” અમુકરૂપે દ્રશ્ય છું અને અમુક દૃશ્ય છે” એ રીતે કલ્પના કરી તે રૂપે ભાસે છે; માટે તાર્ત્વિકદૃષ્ટિએ જોતાં અહંકાર પણ અજ્ઞાનથી જુદો નથી અને અહંકારથી જુદું જે કંઈ આ પ્રાંચરૂપે ભાસે છે, તે પણ અજ્ઞાનથી જુદું નથી. સર્વ અજ્ઞાનરૂપ ભ્રાંતિમાત્ર જ છે, એટલે પછી એમ જ સિદ્ધ થાય છે કે સર્વ કલ્પનાઓના અધિષ્ઠાનરૂપ બ્રહ્મચૈતન્ય જ સત્ય છે અને તે એવું તો સૂક્ષ્મ છે કે જેની પાસે અતિ ઝીણામાં ઝીણું આહાર પણ સ્થૂલ જ છે. એ પરમ સૂક્ષ્મતત્ત્વમાં જેમ એક આણમાં મહામેઠની કલ્પના કરવામાં આવે, તે પ્રમાણે આ આહાર આદિ સુષ્ટિની કલ્પના કરવામાં આવી છે. આહારથી પણ અતિ સૂક્ષ્મ અને અત્યાદિ અવિદ્યા કે જેને લીધે સઘળું દૃશ્યવિવર્તરૂપે જોવામાં આવે છે, તે પણ એ પરમતત્ત્વની પાસે સ્થૂલ જ છે. એ પરમ સૂક્ષ્મ ચૈતન્ય પોતાની અંદર જેવાજેવા સ્વભાવની ભાવના કરી, તે તે આ સુષ્ટિને આકારે ઘઈ રહેલ છે. જેમ ચક્રરી આદિતું ઝૂંકણું જળ કે જે પોતે પ્રવાહરૂપે છે તેનો જ એક જાતનો ફેલાવો છે; તે પ્રમાણે અંદર અહંકાર આદિ અને બહાર આહાર આદિ આ સર્વ જગત આત્મચૈતન્યના જ વિવર્તરૂપ ફેલાઈ રહેલું છે. જળ કે જે પોતે પ્રવાહરૂપે છે, તેની જો વ્યક્ટી આદિ કાર્દન થતું હોય, તો તે પોતાના શાંત સ્વરૂપમાં જ રહે છે; તે રીતે જ્ઞાન વડે કે મહાપ્રલયમાં ન્યારે એ ચૈતન્યતત્ત્વનો જગતરૂપે વિવર્ત શાંત થઈ જાય, ત્યારે તે પરમ તરત

સ્ફુરણ વિનાના શાંત પવનના જેવું અને કેમ જાણે આહારના જેવું નિર્વિઠાર અને શૂન્ય દ્વલ્લવાળું થઈ ગયું હોય, તેમ પોતાના શાંત નિર્વિઠાર સ્વરૂપમાં જ રહે છે. એકરસ ઘઈ રહેલ સર્વ દૃશ્યપ્રાંચમાંથી શૂન્ય અને આભાસથી પણ રહિત, કેવળ ચિન્માત્ર બ્રહ્મતત્ત્વ જ વિવર્તરૂપે આ જગતને આકારે દેખાય છે. તે વિના આ જગતનું અને તેની અંદર પ્રસરી રહેલાં અનેક કાર્યોનું બીજું કંઈ પરમાર્થિક રૂપ ધરી શકતું નથી. તથા તેમાં દેશકાળ આદિની કલ્પના પણ ઘટતી નથી. જેમ મા. ૧.—સ્વપ્ન આદિમાં ભ્રાંતિ વડે થોડા કાળમાં ઘણો કાળ ગયો. લાગે છે. જેમ ભ્રાંતિથી આહારની અંદર નીલ, પીત આદિ અનેક વર્ણો અને ઘર્વનગર વગેરે દેખાય છે, જેમ વહાણમાં બેઠેલા પુરુષને ભ્રાંતિથી કાંઠાનાં આડ પણ ચાલતાં દેખાય છે; જેમ મરુભૂમિમાં ભ્રાંતિથી ઝાંઝનાનાં જળ દેખાય છે અને જળની અંદર જેમ ભ્રાંતિથી ચંદ્રમાંનું પ્રતિબિંબ ચાલતું હોય તેવું લાગે છે, જેમ નિદ્રાની અંદર સ્વપ્ન આવતાં તેમાં અનેક તરેહન. આકારો મિથ્યા રીતે જ દેખાય છે અને બદ્ધત અવસ્થામાં પણ મનનાં (કલ્પના) રાત્રી વગેરે સ્વપ્નની પેઠે માત્ર ભ્રાંતિથી જ કેમ જાણે પાસે મૂર્તિ માત્ર ખડા થઈને આવી ઊભાં હોય, તેમ મન વડે અનુભવાયેલ છે; તે પ્રમાણે ચોતરફ ફેલાયેલ એ ચિન્માત્ર પરમતત્ત્વમાં આ જગત પણ પરમાત્માની અંદર ભ્રાંતિમાત્રથી જ ઉત્પન્ન થયેલ હોય તેમ ભાસે છે. શુદ્ધ ચૈતન્યતત્ત્વ કે જે આહાર કરતાં પણ અતિ સ્વચ્છ અને નિર્વિઠાર છે અને હમેશાં ફોલ (ગંધળતા) આદિ સર્વ વિકારમાત્રથી રહિત છે, તેનું (જગતરૂપે) ફેલાઈ જવું અને (પાછું) સંકોચાઈ જવું એ બંને સંભવતાં જ નથી. સુખ—દુઃખનો ભોગવવા-પણ તથા દેહ વગેરેમાં અહંકાર થયો ઈત્યાદિ જે વિકારો દેખાય છે, તેનો સંયમિત માત્ર ચિદાભાસ સાથે જ છે; બાકી કૂટસ્થ ચૈતન્ય કે જે સર્વ વિકારથી રહિત છે, તેમાં સુખ—દુઃખનો ભોગવવાપણ

ઈત્યાદિ તથા દેવ તોરેમાં ચ્વહંકાર થવો એ
આદિ ક્રોધ જ વિદ્યાર છે જ નહિ, એ નિર્વિદ્યાર
પરમતત્ત્વ કે જે ખરી રીતે એક જ છે, તે જળમાં
જેમ સ્વાભાવિક રીતે જ પ્રવાહ રહેલ છે, તેમ
પોતાના શુદ્ધ સ્વરૂપમાં જ રહેલ છે. જેમ
અંધારમાં સર્પોના પગ દેખવામાં નથી આવતા
તેમ સંકલ્પથી રહિત થઈ ગયેલા જ્ઞાતી પુરુષને
પણ ચિંતા, લાજ, હર્ષ, ભય, સ્મૃતિ, કીર્તિ
અને ઈચ્છા ઈત્યાદિને ઉત્પન્ન કરનાર સર્વ
વિષયસમૂહ (મનનો લગ્ન થઈ જવાથી) દેખવામાં
આવતો નથી. આ સૃષ્ટિ કે જે તોત્ર આદિ ઈન્દ્રિયના
જ્ઞાનથી જ અનુભવમાં આવવાથી પ્રકારૂપ
અંદ્રિયલક્ષી સ્ફુરેલ ચિદ્ભાસ (જીવ) રૂપ આંદ-
નીના અંશરૂપ તોત્ર આદિ વડે થતા જ્ઞાનરૂપી
અમૃતના રસ જેવી છે, તેની પોતાના આધારરૂપ
દિશા અને કાળ એ બંનેનો નિરવયવ અને
નિષ્કલ્પ પરપ્રાપ્તમાં અસંભવ હોવાથી, બ્રહ્મથી
જુદી પડી શકતી નથી. એ પ્રમાણે તે પરમતત્ત્વ
કે જે પોતાથી અવિદ્યભાવે રહેલા આ જગતના
આધારે દેખાય છે, તે સર્વત્ર ચોક્કસપણે રીતે સત-
ચિત્ત અને આનંદરૂપે પ્રકાશી રહેલ છે. તેની
અંદર કોઈ દેહરૂે દેહ વગેરેમાં વિશેષ અભિમાન
બંધાઈ જવાથી, દેહ આદિ જે જે અનુકૂળ હોય
તેમાં રાગની અને જે જે પ્રતિકૂળ હોય તેમાં
દ્વેષની કલ્પના કરી લઈ, અતોક પીડાઓનું પાત્ર
થઈ રહેલો અહંકાર કેમ જાણે પ્રૌત્યતત્ત્વથી
પોતે જુદો હોય તેમ દેખાયા કરે છે. તે તો
હાતિ વડે આજ્ઞાનમાં અથડાતા ચિરાતું જ
ચોક રૂપ છે કે જે ચિરાતી અંદર જળમાં
જેમ અતોક ચક્રીઓ રહે તેમ, આ જગત
તેના જીવો અને તેના બંધમોક્ષ આદિની અનેક
કલ્પનાઓ રહેલી છે. અંદર કુખડી મારવાના
અને પછી બહાર નીકળવાના કોલાહલથી રહિત
તથા જળતા વિર્વારરૂપે દેખાતાં ચક્રીઓનાં કૂંડાળાં
વડે નાશ ન પામતી અનાદિકાળની આ સૃષ્ટિરૂપી
ઝાંઝવાના જળની નદી તેના સ્વરૂપનું ખરેખરું
જ્ઞાન થતાં તત્કાળ નાશ પામી નય છે. જેમ

જળ ચક્રીઓરૂપે જ્ઞાનમાં આવે છે અને પુષ્પાદ-
નો ઘાટે સમૂહ ચોક્કસ થઈ જાય છે તેથી
વાદળોરૂપે દેખાય છે, તે પ્રમાણે અજડ (ચેતન)
આત્મા અને જડ મન એ બંનેના કલ્પનાં બની
સૃષ્ટિ થીજ જ તરેહની જડ અને ચેતનરૂપે જોડા
આવે છે કે જે જડરૂપ છે અને મન્યતારૂપે સ્ફુરે
આવવાથી એ બંનેમાં અજડ (ચેતન) પણ કહી
જાય છે. જેમ લાકડું કે જે જાતે જડ છે, તેને
કરવત વડે રહેલી સાક બનાવી તેનાં ચક્રી આગ
ચેતનધર્મનાં બનેલ ચિત્રો બતાવવામાં આવે
છે, તેમ પરમતત્ત્વ કે જે પોતે એક જ હોયથી
દિશા, કાળ આદિ મર્યાદા (માપ) થી રહિત છે.
તેમાં જડચેતનરૂપે દેખાતી આ સૃષ્ટિભ્રાંતિ વડે
કલ્પવામાં આવી છે. પોતાના સ્વરૂપથી નિષ્કલ-
પણાને લીધે કોમળ દેખાતા, છતાં અધિષ્ઠાન-
સત્તાથી પથ્થરની રોંઠે આતિ દૃઢતાવાળા તથા
સ્કટિકની શિલાની અંદર પ્રતિબિમ્બિવાળા થયેલા
કેળતા થાંભલામાં અને અધિષ્ઠાન ચેતન્યમાં
રહેલી આ સૃષ્ટિમાં સંકલ્પ વડે કદથી કાઢેલી
પાંદડીની વિલસણુતા વિના કશું વિલસણુપણું
જણાતું નથી. હજારો ખરીઓના, હજારો મસ્ત-
કોના, હજારો આંખોના, હજારો હાથોના અને
હજારો મુખોના હાલના બને બતાવનારા આકારો
અને ચેષ્ટાઓવાળા અનેક પર્વતોને; જરાયુગ,
ચંડાજ, ઉદાલિજગ્ગ અને સ્વેદજ, એ આદિ
અનેક પ્રાણીઓનાં શરીરોને; દિશ્વઓને, દેશોને
અને નદીઓને એક પ્રાદેશમાત્ર જેટલા જ
ભાગમાં ધારણ કરી રહેલ; અંદર શૂન્ય (શૂન્યતા-
વાળું અને નિરવયવ), નિસાર અનેક તરેહના
રોગો (કામો અને રંગો) વડે રંગાયેલ, પિરાગ
(વૈરાગ્ય અને જુદા રંગનાળું, રંગ મટાડનારું દ્રવ્ય
તે) વડે થતારી મુદ્ધિથી જ જતું રહેનારું; દેવો,
દેત્યો, ગંધર્વો, વિદ્યાધરો અને મોટા નાગોવાળા
જડ સ્વરૂપવાળા પવન (સૂતાત્મા અને વાયુ ને)
વડે ચલાયમાન સર્વનાથી ઉત્કૃષ્ટ ચેતનતત્ત્વ

* અંગૂઠો અને તેની પાસેની આંગળી એ બંને
વચ્ચેનો ભાગ તે પ્રાદેશ કહેવાય છે.

(જ્યોત્સ્વયંત્યે અને જ્યોત્સ્વયંત્યે) સ્વેદ, પ્રસ-
મર્શનો (વિચારનો અને ખીજના સંઘર્ષણ-
નો) સહન ન કરી શકતું, પ્રત્યક્ષવાળું સુંદર, સ્મ-
ણીય અને વિહ્વલ વડે જ અનુભવમાં આવતું
આ જગત પટમાં ચિત્રરૂપે ચાલેખેલા કોઈ મોટા
રાજ્યના જેવું આભાસમાત્ર જ છે. વિહ્વલભૂતિ-
વાળું અને સંકલ્પરૂપે ઉદય પામતું મન કે જેનું
સ્વરૂપ શાવ મિથ્યા અને ભ્રાંતિરૂપ છે, તેની
અંદર પ્રતિબિંબરૂપે પડેલ ચિદાભાસરૂપ જ્યોત્સ્વ-
તરવ, જેમ જળની અંદર પડેલું તેલનું બિંદુ
ચોતરફ પ્રસરી જાય, તેમ વાસનાઓરૂપી જાળોના
સમુદાય વડે ખંધાઈ જઈ, સર્વ પ્રકારનાં સુખ -
દુઃખ આદિ તરંગો વડે વીર્યાઈ રહી, જેમ બને
તેમ સ્ત્રી-પુત્ર આદિમાં ફેલાઈ ગયેલા સ્નેહનો
અનુભવ લેતાં જડ અને તરવદૃષ્ટિએ જોતાં
મિથ્યા હોવાથી ઉત્પન્ન જ નહિ થયેલા, ભ્રાંતિ-
વડે માત્ર દેખાતા શબ્દ, સ્પર્શ આદિ વિષયોનો
અનુભવ લેવો એ આદિ અનોરૂપે એ તરવ જ
પ્રસરી રહેલ છે. એ પ્રમાણે તે આદિજ્યોત્સ્વ 'હું
આમુક દેહ આદિરૂપ છું' એવા વિકલ્પો વડે
બહિર્ભૂષ થઈ, કેમ જાણે જીવજાતને પ્રાપ્ત થઈ
ગયેલ હોય તેમ ભાસે છે; પરંતુ ખરી રીતે જેમ
જળ અને પાણી એ બંને જળના પર્ણશબ્દ
હોવાથી, એ બંનેના અર્થમાં કશું જુદાપણું
નથી, તે પ્રમાણે જીવાત્મા અને પરમાત્મ, એ
બંનેનો (ઉપાધિનો ત્યાગ કરી દેતાં) એક
ચેતનતરવમાં જ વિરામ થતો હોવાથી, પર્ણશ-
બ્દની પેઠે તે બંનેનો પરિણામ એક જ
અર્થ હોવાને લીધે, જ્યોત્સ્વયંત્ય પરમાત્માથી
જુદું પડી શકતું નથી. ખોતાનો આત્મા કે જે જ્યોત્સ્વ-
રૂપ છે અને સૂર્યદેવની પેઠે આપોઆપ પ્રકાશવાળો
છે, તે જ અહંકારરૂપ બની જઈ ખોતાના આપક
સ્વરૂપમાં ભોજ્યરૂપે આ મુહિતે કલ્પી લે છે,
એટલે આ મુહિ કે તેનો સ્વનાર એ બંને જ્યોત્સ્વ
આત્માથી જુદાં નથી. જળ કે જે પોતે સ્વાભા-
વિક રીતે પ્રવાહી છે, તે ખોતાની સરા કે જે
તરંગ આદિ રૂપે ગતિવાળી છે, તેમાં ગતિથી

રહિત ખોતાના ખરા સ્વરૂપમાં જ તે પોતે રહેલ
છે; તેની રીતે આત્મા કે જે પોતે જ્યોત્સ્વ જ્યોત્સ્વ
અને નિર્ગુણ છે, તે આપ્રશ આદિ પ્રપંચની
સ્થાનામાં કારણરૂપ ભાસે છે પરંતુ તેમાં એ રહેલ
છે એમ પણ નથી તથા આપ્રશ આદિ પ્રપંચના
ક્તીરૂપ પણ નથી અને એ આપ્રશ આદિ
પ્રપંચને પોતે જુદા રહી જાણનારો છે, એમ
પણ નથી, એ સર્વ તો વિકલ્પમાત્ર છે. બ્રહ્મા એ
આત્મા તો ખોતાના વાસ્તવ સ્વરૂપમાં જ રહેલ
છે. પ્રથમ વ્યાવહારિક દરજ્જામાં રહી (અધ્યારોપ
દૃષ્ટિથી) દેશકાળ આદિની સ્થાનાનો અંગીકાર
કરી લઈ, ચેતનતરવની આપ્રશ આદિ પ્રપંચરૂપે
દેખાવાની વાત અમે કહીએ છીએ, તેથી તેમાં
જળતરંગના દૃષ્ટાંતનું સમાનપાણું જરા પણ જોડે
જતું નથી, પણ ખસખસ થતું આવે છે, જેમ
જળના તરંગ આદિરૂપે થવામાં અમુક દેશકાળ
હોય છે, તેમ એ આત્મતરવના પણ જગત
આદિરૂપ વિવર્ત થવામાં અમુક દેશકાળની કલ્પના
કરવામાં આવે છે, એટલે દૃષ્ટાંત-દૃષ્ટાંતિત્ર-
(સિદ્ધાંત)ની ખરબર સંગતિ મળે છે. મન,
અહંકાર અને બુદ્ધિ આદિ જે કંઈ વિકલ્પરૂપે
સ્ફુરે છે, તે સર્વનો તમે અવિદ્યારૂપ જ છે એમ
સમજો; અને તે પુરુષપ્રયત્ન વડે તરત નાશ
પામી જાય છે. અવિદ્યાનો અધો ભાગ કે જે
સ્ત્રી-પુત્ર-ધનાદિમાં મમતાનો અધ્યાસ થવામાં
કારણરૂપ છે, તે વિનય, નમ્રતા, દાન, સન્માન
આદિથી પોતે વર જવા કરી લીધેલા તરવર
મહાત્માઓ સાથે પરસ્પર વાર્તાલાપ વગેરેથી જ
પ્રથમ ભૂમિદાનો લાભ થઈ અધ્યાસ કરેલા તીવ્ર
વેરાગ્ય આદિ સાધનની સિદ્ધિ થતાં નાશ પામી
જાય છે અને એ અવિદ્યાનો પા ભાગ કે જે
ખિલકુલ ન સમજતું, ક્ષિણ સમજતું કન્યાદિરૂપે
દેહાદિકમાં અલંકારરૂપે રહેલ છે તથા અવિદ્યાની
વિક્ષેપરાહિત રૂપે કહેવાય છે, તે શાસ્ત્રવિચારથી
શ્રવણ-મનન આદિ થતાં નાશ પામી જાય છે.
ખાકીનો જે પા ભાગ અવશેષ રહ્યો કે જે આવ-
રણશકિતરૂપ છે, તે નિદિધ્યાસન આદિ દ્વારા

આત્માનું અપરોક્ષ જ્ઞાન થવાથી નષ્ઠ થઈ જાય છે, એ રીતે થોડું પછી એક ભુમિકાના અભ્યાસની સાથે કર્મ કરી અથવા સાથે ચોક્કિ-વળને જ અવિદ્યાના ચારણે ભાગતો ઉપર અનુભવ પ્રમાણે ક્ષય કરી દેવામાં આવે એટલે પછી જે અવશેષ રહ્યું તે નામરૂપથી રહિત સદ્રૂપ આત્મતત્ત્વ જ છે કે જે પુરુષાર્થરૂપ છે.

સમ બોલ્યા : માહાત્માઓ સાથે પરસ્પર વાર્તાલાપ કરીથી શી રીતે અવિદ્યાનો અડધો ભાગ નષ્ઠ થઈ જાય છે? અને પા ભાગ શી રીતે શાસ્ત્રવિચારથી શ્રવણ-મનન આદિ દ્વારા નાશ પામી જાય છે? તથા બાકી રહેલો ચોથો ભાગ આત્માનું અપરોક્ષ જ્ઞાન થઈથી શી રીતે નાશને પ્રાપ્ત થાય છે તે કહો. વળી હું મહારાજ! આપ જે કહે છે કે બધા ભાગેતો ભેગો પણ ક્ષય થઈ શકે અને કર્મ કરીને પણ ક્ષય થાય, એ વિષે આપ શું કહે છો? તેમ જ જે બાકી રહે તે નામરૂપથી રહિત અને સત્તારૂપ જ રહે છે એમ જે આપે કહ્યું, તેમાં સત્તારૂપ શું કહેવાય અને અસત્તારૂપ શું કહેવાય? એ સર્વ આપ મને કહો.

વસિષ્ઠ બોલ્યા : જે પુરુષ પોતે નિરક્ત હોય, સંસાર તરીકે જવાને ઈચ્છા સખતો હોય અને આત્મવેત્તા હોય, તેવા સત્જન પુરુષનો સાથે અને ખીજા પણ સુમુક્ષુ સાથે આ સંસાર સંબંધી વિચાર કરવો. ડાહ્યા વિવેકી મનુષ્યે અંત્યાથી શોધ કરી, વૈરાગ્ય આદિ સાધનવાળા અને મત્સર આદિ દોષોથી રહિત થઈ, આત્માના ખસ સ્વરૂપને અપરોક્ષ રીતે અનુભવનારા કોઈ સત્જન પુરુષનું યત્ન વડે આરાધન કરવું. બાલ્યાનું સર્વ જેણે બાળી લીધું છે એવા તત્ત્વવેત્તાઓમાં શ્રેષ્ઠ હે સમચંદ્રણ! મહાત્મા પુરુષનો સમાગમ થતાં જ તે સર્વ ભુમિકાના મૂળરૂપ હોવાથી, સર્વના કરતાં મુખ્ય અને વૈરાગ્ય આદિ ચાર સાધનરૂપી સંપત્તિને લીધે સર્વથી શ્રેષ્ઠ એવી પ્રથમ ભુમિકામાં સ્થિતિ થવારૂપી

ઉત્તમ દશાનો ઉદય થવાને લીધે, અવિદ્યાના અડધા ભાગનો તો તમે નાશ થયેલો જ સમજો. અવિદ્યાનો અડધો ભાગ મહાત્માઓના સમાગમથી ફીણ થઈ જાય છે, પા ભાગ શાસ્ત્રવિચારથી શ્રવણ-મનન આદિ દ્વારા નાશ પામી જાય છે અને બાકીનો પા ભાગ નિદિધ્યાસન આદિ દ્વારા પોતાના પુરુષ-પ્રયત્ન વડે જ નાશ કરવાનો છે. ક્રૂર મોક્ષની તીવ્ર ઈચ્છારૂપી એક જ અભિલાષા ઉત્પન્ન થાય, તો તે પુરુષને વૈરાગ્ય આદિ સાધનસંપત્તિ દ્વારા ભેગોથી અને તેને મેળવવાનાં સાધનોથી રોકે છે અને મોક્ષની ઈચ્છા સિવાય બીજી બધી ઈચ્છાઓ દૂર થતાં પોતાના પુરુષાર્થથી અનિદા-નો ચોથો ભાગ ક્ષય પામી જાય છે. માહાત્માઓના સમાગમથી, શાસ્ત્રવિચાર વડે, શ્રદ્ધામવગાદિ દ્વારા અને પોતાના યત્નથી એ અવિદ્યારૂપી મેલનો ક્ષય થઈ જાય છે, એ દરેક ક્રમથી મળે તો ક્રમથી તેને નાશ થાય છે અને એ સર્વ એક જ વખતે પ્રાપ્ત થઈ જાય છે એવો યોગ આવી જ્યને, તો તેવે વખતે જ નષ્ઠ થઈ જાય છે. અવિદ્યાનો ક્ષય થઈ જતાં સર્વ નિર્વેધના અવધિરૂપ જે તત્ત્વ અવશેષ રહે તે (દૃશ્ય વર્ગમાંનું) કાંઈ જ નથી; અને જો કાંઈક છે એમ કહીએ તો અનિ-વચનીય જેવું કાંઈક છે એ જ પરમતત્ત્વરૂપ છે. તે નામરૂપથી રહિત છે, આરોપિત દૃષ્ટિથી અસદ્રૂપ (મિથ્યા) છે અને અધિષ્ઠાત દૃષ્ટિથી (સત્ય) છે. હે સમચંદ્રણ! એ અવશેષ રહેલ વસ્તુ બ્રહ્મ જ છે કે જે જગત્-ભરણ આદિ વિકારથી રહિત છે, અપ્રાપ્ત છે, એક છે અને આનંદ વડે ઘટ્ટ (ભરપૂર) છે, તેમાં જે કાંઈ જીવ-જગત આદિ સંકલ્પરૂપે સ્ફુરી આવે છે, તે તો સાવ મિથ્યા જ છે અને ભ્રાંતિ વડે જ માત્ર ભાસે છે એમ સમજી લઈ, પ્રમાતા, પ્રમાણ અને પ્રમેયરૂપી ત્રિપુટીના મોહને દૂર કરી બ્રહ્મરૂપ થઈ રહી, સર્વવ્યાપી આત્મસ્વરૂપ વડે વિહાર કરતાં તમે શોકથી રહિત અને કેવળ આનંદ

મૂર્તિ થઈને રહે. ૧-૪૧

બ્રહ્મેદં ઘનમજધ્વેચનંતમેકં સંકલ્પસ્ફુરણ-
મવિધમાનમેવ । શુદ્ધ્વેદં ઘણમગતમાનમેયમોહો
નિર્વાણ પર્વિવિહરન્નિશ્ચાકમાસ્વ ॥ ૪૨ ॥

શ્રી શેખવાસિકમહાચાર્યભૂતો નિવાસિપ્રકરણના

ઉત્તરાધર્મો ‘સંકલ્પસર્ગપ્રતિપત્તિ’ નામનો

સર્ગ ૧૨ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૧૩ મો*

ત્રસરેણુમાં ઇંદે કરેલી રાજ્યકલ્પના

શુદ્ધ ઉવાચ

જગત્પત્તરૂપમ્થ ન દેશા ઉપયુજ્યતે ।

ન કાલો ધારણે સ્તંભ માલોકમ્યાચરે યથા ॥૧॥

ભુશુંડ ઓલ્યો : પ્રથમ અધ્યાયોપ દૃષ્ટિથી
અનિવેડીઓનો સમજવવા ખાતર દેશજાગની
કલ્પના સ્વીકારવામાં આવી છે; પરંતુ તારિવે
દૃષ્ટિએ તો આ જગત કે જે ચેતનતત્ત્વના
અમત્કારના એક ફેલાવારૂપ જ છે, તોમાં જેમ
આજાગની અંદર ચોતરફ પ્રસરી રહેલા સૂર્ય
વગેરેના પ્રકાશનો ધારણ કરી સામવાને થાંભલાની
જરૂર નથી, તો સીને દેશજાગની કરી પણ જરૂર
નથી. આ ત્રણ લોક ફક્ત મનના સંકલ્પમાત્રરૂપ
જ છે અને વાચુની અંદર ફેલાઈ રહેલા સુગંધના
કરતાં તથા સૂર્યના પ્રકાશના કરતાં પણ અતિ
સૂક્ષ્મ, શાંત, હલકા અને સ્વચ્છ જ છે. હે
સુશીલ વિદ્યાધર! આ જગતરૂપ આણું કે જે
ચેતનતત્ત્વના એક અમત્કાર માત્ર જ છે; તેની
પાસે વાચુના ફેલાઈ રહેલ સુગંધ અને ચોતરફ
પ્રસરી રહેલો સૂર્યનો પ્રકાશ એ પણ યોગ્યઓનાં
આપ, નહિ વગેરે દ્વારા અનુભવવામાં આવવાને
હીધે મેરુતા જેવાં મહા સ્થૂલ ક્ષણે છે. જેમ
મનના કલ્પેલા પદાર્થ કે જે મનોમય હોવાથી
અનરૂપ જ છે, તેને તે મન જ સાક્ષી-ચૈતન્યની

સત્તા વડે જાણે છે; તથા જેને સ્વપ્ન આવેલ
હોય, તે જ પુરુષ તે સ્વપ્નની વાતને દેખે છે. તે
સીને આ સૃષ્ટિ કે જે દૃષ્ટિમાત્ર જ છે, તે પણ જે
પુરુષ પ્રત્યે જેવી સીને ઉદય પામે છે, તે
પુરુષ જ તેવી સીને તેને દેખે છે. આ સંબંધમાં
ઇન્દ્રે ત્રસરેણુમાં જેનો અનુભવ કર્યો હતો તે
વિષયનો એક પુરાતન ક્ષતિહાસ કેસાક (વૃહો)
કહે છે, એક વખત કે.ઈ.એ.કે. (શ.પલ્લવ્રહ્મ-
રૂપી) એક કલ્પવૃક્ષ ઉગી નીકળ્યું. તેની
(ધુગરૂપી) એક ઢાળીએ (પ્રહ્લાદરૂપી) ઉદુબર
જનનું એક ફળ થયું. તે ફળ પર દેવો, દાનવો
અને માનવ આદિ પ્રાણીઓરૂપે મધુરું ગણ-
ગણાટ કરતાં હતાં. જેમાં પર્વતોરૂપે ખીલા જડ-
વામાં આવ્યા છે, તેવાં પાતાલલોક, પૃથ્વીલોક
અને સ્વર્ગલોક નામનાં મજબૂત બારણાંથી
તેને ઢાંકી દેવામાં આવ્યું હતું. તે ફળ ચિત્તને
આનંદ આપે તેવી અનેક વાસનાઓરૂપી રસધી
ભરેલું હતું, તેમાં અનેક પ્રકારના અનુભવોરૂપી
સુગંધ ભરેલી હોવાથી જ ચિત્તને એવો તેવું
હતું. એ ફળ કલ્પતરૂની વચમાં જગતની સૂક્ષ્મ
સત્તાઓરૂપી ખીચીખીચ વેલોથી ઘીટળાયેલું
હતું. તેને આહારરૂપી મોટી ટીટકીઓ હતી,
તે સાક્ષીચૈતન્યના પ્રકાશથી તેજવળું, મોક્ષના
ખુલ્લા બારણોરૂપી મુખ ઘળું, નદીઓ અને સમુદ્ર-
રૂપી રેસાઓવળું, પાંચ તનમાયાના કે.ઈ.એ.કે.
અને (આકાશમાં) તરતા તારાઓના શ્રાવણથી
ભરેલું હતું. મહાપ્રલય સમયે તે ફળ પાકીને
ગળી જાય તેવું હતું. તે (અતિદ્વારૂપી) ઘડકી
કે (નિહારૂપી) કૌયલને ખાવા લાયક હતું. તે
ફળ ખરી પડ્યા પછી શાંત ચનારું અને ફેરળ
વાસના વિનાનું ખની જાય તેવું હતું. તેની અંદર
ત્રિલોકીની આધિપતિ ઇન્દ્ર મધપૂઢા ઉપર બેઠેલી
મધમાખીઓનો જેમ કોઈ મોટી મધમાખ તાયક
હોય તે સીને સર્વ દેવતાઓનો અધીશ્વર હતો,
આજુબાજુના વિચાર જાણનારા પુરુષોમાં શ્રેષ્ઠ
એ મહાત્મા ઇન્દ્રનું અગ્રાનરૂપી આવરણ ગુરુના
ઉપદેશથી અને ખોતાના અભ્યાસનાં બળથી

*આ ત્રેમના સર્ગમાં માયાનું જે કાર્ય છે, તેમાં
દેશ આદિની અપેક્ષા રહેતી નથી એ કહેવાયે અને તે
સંબંધમાં ઇન્દ્રે ત્રસરેણુની અંદર રાજ્યની કલ્પના
કરી એ વાત વિસ્તારથી જણાવવામાં આવશે.

આત્મતત્ત્વની જ્ઞાપના કરવા વડે ક્ષીણ થઈ ગયું હતું. પછી કોઈ એક દિવસે નાચયણ આદિ મહા-પરાક્રમી દેવો (દૈત્યોના ભય વડે) ક્યાંય જતા રહ્યાથી, તે ઈન્દ્રે શસ્ત્રોચ્ચી જ્ઞાપનામય અગ્નિને ધારણ કરનારા મહાજાળરહસ્ય દૈત્યો સાથે પોતે એકલાઓ જ યુદ્ધ કર્યું; પરંતુ મહાજાળરહસ્ય દૈત્યોએ તેનો આગરે પરાજય કર્યો, તેથી ચોતરફ ધ્યાન રાખી તે જ સમયે તેણે પલાયન કર્યું. અતિ વેગથી દરો દિશાઓમાં તોણે દોડ કરી, પરંતુ સર્વ દેહાણે શત્રુઓ પહોંચી વળવાથી પાપી પુરુષનો જેમ પરલોકમાંથી શાંતિનું દેહાણું ન મળે, તે સીતે ઈન્દ્રને ક્યાંય પણ શાંતિનું દેહાણું મળ્યું નહિ, પછી દૈત્યો કે જે ઈન્દ્રના શત્રુઓ છે, તેની જરાક નજરચૂક થતાં પોતાને છુપાઈ જવાની તક જોઈ ઈન્દ્રે દેહનો આપ્રરે યજ્ઞ રહેલા પોતાના સ્થૂલ આકારરાળા સંકલ્પને ભૂતસૂક્ષ્મમાં જ સમેટી લઈ, પોતે અતિસૂક્ષ્મ બની જઈ, સૂર્યનાચણનાં કિરણોના સમૂહોની અંદર રહેલા કોઈ એક ત્રસરેણુમાં, કોઈ એક કમળગેરામાં જેમ ભરો સંતાઈ પેસે તેમ પ્રવેશ કર્યો. એ ત્રસરેણુની અંદર તરત તેણે ચારામ લીધો અને ઘણી લાંબી મુદત ગયા પછી તેનું ચિત્ત સ્વસ્થ થયું. સંગ્રામના પ્રસંગને ભૂલી જઈ, પછી તે બીજે ક્યાંય બહાર ન નીકળતાં, ત્યાં ત્રસરેણુમાં જ શાંત થઈને રહ્યો. પછી એ ત્રસરેણુમાં ઈન્દ્રે એક ક્ષણભાગમાં જ ઘરની કલ્પના કરી તેનો આનુભવ કર્યો અને તે ઘરમાં પત્નાસનની કલ્પના કરી, પોતાના લોકમાં સિંહાસન ઉપર બેસી જેમ ક્રીડા કરાય તેમ એ પત્નાસન ઉપર ઈન્દ્ર ક્રીડા કરવા લાગ્યો. પછી તે ત્રસરેણુની અંદર પોતે સંકલ્પ વડે બૃહસ્થ બની જતાં મંજિષ્ઠો, મોતીઓ અને પરવાળાં અદિથી તૈયાર કરેલા કિલ્લાઓથી અને મહાનોથી શોભાનું એક નગર તે ઈન્દ્રે દીકું કે જે તેણે પોતાની કલ્પના વડે મનની અંદર જ ઊભું કર્યું હતું. ઈન્દ્રે એ નગરની અંદર રહી પછી નાના પ્રકરના પર્વતો, ગામડાં, નહેરો, શહેરો અને જંગલો વડે શે.ભાયમ્યન

એવા દેશનો પોતાની કલ્પના દ્વારા દોહો. પછી પર્વતો, સમુદ્રો, પૃથ્વી, નદીઓ, સગ્નઓ અને તે તે દેશના સીમાકાઓ સહિત જગત તેવા દૃઢ સંકલ્પને લીધે ઈન્દ્રના જોવામાં આવ્યું કે જે પોતાના સંકલ્પને લીધે મનોમય જ હતું. ત્યાર પાદ પાતાળલોક, ભૂલોક, સ્વર્ગલોક, સૂર્ય આદિ બ્રહ્મા અને પર્વતો સહિત ત્રણેય લોકની તેવા પ્રબળ સંકલ્પના બળથી ઈન્દ્રે કલ્પના કરી લીધી અને એ ગિલોડીમાં પોતે અનેક ભોગસમૂહ વડે શોભતા ઈન્દ્રના સ્થાન ઉપર બેઠે. ત્યાં તે કુંદ નામનો એક મહાપરાક્રમી પુત્ર થયો, પછી કાળે કરીને જીવનનો અંત આવી જતાં, સ્તુતિ કરવા લાયક આચરણવાળો એ ઈન્દ્ર એ દેહનો ત્યાગ કરી દઈ, સ્નેહથી (તેલ ચાથવા ધીથી) સહિત થઈ ગયેલા દીવાની પોઠે નિર્વાણને (વિદેહકૈવલ્યને) પ્રાપ્ત થઈ ગયો. પછી કુંદ ત્રેલોક્યનો રાજા થયો અને તે પણ પોતાના એક પુત્રને ઉત્પન્ન કરી કાળે કરી જીવનનો અંત આવી જતાં પરમપદને પ્રાપ્ત થઈ ગયો. એ કુંદનો પુત્ર પણ પોતાના પિતા પ્રમાણે જ પોતાના પુત્રને રાજા સોંપી જીવનનો અંત આવી રહેતાં પરમ પવિત્ર પદનો પામી ગયો. હે! સુંદર વિદ્યાધરા! એ સીતે તે ઈન્દ્રના હજારો પૌત્રો આલ્યા ગયા કે જેઓના રાજ્યમાં આજે પણ અંશક નામનો રાજા વિદ્યમાન છે. ઉપર વર્ણન કર્યો પ્રમાણે આજ દિવસ સુધી તે ઈન્દ્રે ત્રસરેણુની અંદર કલ્પી લીધેલ લોકમાં એ ઈન્દ્રનો જ વંશ ઈન્દ્રના રાજ્યનું પાલન કરે છે અને આપ્તશના કોઈ પણ દેશમાં સૂર્યના પ્રકાશ વડે પવિત્ર થયેલો એ ત્રસરેણુ હણાય, ગળી જાય, શિથિલ થઈ જાય કે નાશ પામી જાય, તોપણ એ ઈન્દ્રનું મનોમય રાજ્ય કદી પણ ગલિત કે નષ્ટ થતું નથી.

इत्यद्य वावदमरेश्वरं वंश एव संकल्पिते जगति
शक्रपदं विद्यते । तस्मिन् कालेऽपि गालतेऽपि हते
विनष्टे काप्यहरे दिनकरावपपावनाणी ॥३०॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠમહારામાયણમાં નિર્વાણપ્રકરણના

ઉત્તરાર્ધના 'ત્રસરેણુવંશ સંગ્રહવર્ણન'

નંબરો સર્ગ ૧૩ માં સમાપ્ત

સર્ગ ૧૪ માં*

રાખલબ્રહ્મમાં ત્રિલોકીનું દર્શન

મુચુંદ ઉગ્રવ

તસ્ય શકસ્ય કુલજઃ કલિદાસીપુત્રાધિપઃ ।

તત્રોત્તમગુણઃ ક્રીમાન્ પાશ્ચાત્યા યસ્ય સા તનુઃ ॥૧

લુશુંડ ઓલ્યાઃ એ ઇન્દ્રપદ ઉપર દેવોના અધ્યક્ષ તરીકે તે જ ઇન્દ્રના વંશમાં થયેલા ઉત્તમ ગુણોવાળો અને સદગુણોથી શોભતો કોઈ એક ઇન્દ્ર થયો કે જેનું વૈ શરીર (પછી પાછો જન્મ જ ન થવાને લીધે) છેલ્લું જ હતું. તે ઇન્દ્રનાં કુળના છેલ્લા પુત્રને તે જ સ્થાને યુક્તપતિના વ્યવસ્થા પ્રભાવથી જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થઈ. પછી જાણવાનું સર્વ જેણે જાણી લીધેલ છે એવા અને દૈવયોગથી, જે આવી મળે તે વડે કામ ચલાવી લેનારા એ દેવતાઓના રાજા ઇન્દ્રે ત્રિલોકીનું રાજ્ય કર્યું. આજ્ઞાતને તારી ગયેલ શુદ્ધ ચિત્તાવાળા તે ઇન્દ્રે દાનવો સઘે યુદ્ધ કર્યું, સર્વ શત્રુમંડળનો પરાજય કર્યો અને સૌ અશ્વ-મેધ યજ્ઞો કર્યા. એ ઇન્દ્રે કોઈ કારણસર કમળતાળના કોમળ પાળતંતુની અંદર ઘણાં લાંબાં કાળ સુધી રહ્યો હતો અને ત્યાં તેણે ધીજન પણ સેંકડે. મુરતોનો આનુભવ કર્યો હતો. જ્ઞાનના પળ વડે દીપ્તી નીકળનારા એ ઇન્દ્રને એક દિવસ એવી ઈચ્છા થઈ કે, ‘પ્રાણતત્ત્વ કે જે માયાનો સંપાંધ થતાં શ.ખલબ્રહ્મ એવા નામથી જોળખાય છે, તેનું હું કથાનસથ થઈ બસાવર આવલોકન કરું.’ આવા વિચાર કરી પછી તેણે એકાંતમાં બેસી બહાર અને અંદર પ્રિયેષ થવાનાં સર્વ કારણોનો ત્યાગ કરી, યુક્તિને શાંત રાખી, સમાધિ દ્વારા પ્રાણતત્ત્વનું આવલોકન કર્યું, સર્વ શક્તિવાળું, સર્વ વસ્તુઓરૂપે રહેલું, સર્વવ્યાપી, સર્વશક્તિમાન છેવાથી સર્વદા સર્વ પ્રકારે સર્વરૂપ થઈ રહેનારું, સર્વે સર્વ પદ્મથીમાં રહેલું, સર્વ તરફ ક્ષત્રપગ

*આ ચૌદમા સર્ગમાં તે જ ઇન્દ્રના કુળમાં ઉત્પન્ન થયેલા કોઈ એક ઇન્દ્રને કમળતાળના તંતુમાં જળતની પ્રતીતિ થશે અને બ્રહ્મદશિ થતાં પોતાની ઇન્દ્રપ પણ બ્રહ્મમાત્ર જણાશે એ કથા કહેવામાં આવશે.

આદિ અવયવોવાળું, ચારે તરફ આંખો, મસ્તકો અને મુખોને ધારણ કરનારું, ચોતરફ શ્રવણો-ન્દ્રિયોવાળું, બ્યવહારદૃષ્ટિએ સર્વ ઈન્દ્રિયોના રૂપ આદિ પોતપોતાના વિષયોને ગ્રહણ કરવાની શક્તિરૂપી ગુણો વડે રુક્ત અને પરમાર્થદૃષ્ટિએ જોતાં તે સર્વ ઈન્દ્રિયોના ગુણોથી સંહિત; બ્યવહાર-દૃષ્ટિએ સર્વને ધારણ કરી રહેલું અને પરમાર્થ-દૃષ્ટિએ આસંગ; બ્યવહારદૃષ્ટિએ ગુણોને ભોગવનારું અને પરમાર્થદૃષ્ટિએ નિર્ગુણ પ્રાણીમાત્રની અંદર તથા બહાર ચસચરરૂપે રહેલું, ચાતિસુક્ષ્મ છેવાથી નિશેષે કરી તરત જ જાણી શકાય તેવું, દૂર પણ રહેલું અને ખાસે પણ રહેલું, સર્વત્ર અનેક સૂર્ય - ચંદ્રોને ધરણ કરનારું, સર્વત્ર અનેક પૃથ્વીઓને ધારણ કરી રહેલું, સર્વત્ર અનેક પર્વતોને ધારણ કરનારું તેમ જ સર્વત્ર અનેક સમુદ્રોને ધારણ કરી રહેલું, સર્વત્ર ઘણાં સારાણું, સર્વત્ર અનેક આકાશોને ધારણ કરી રહેલું, સર્વત્ર અનેક સંસારો(જન્મ-મરણ આદિ પ્રપંચો) ણું, સર્વત્ર અનેક જગતને ધારણ કરનારું, પરમાર્થ-દૃષ્ટિએ સર્વત્ર મોહસ્વરૂપે જ રહેલ અને સર્વત્ર ચીત્તસ્વરૂપે રહેલ છે, સર્વત્ર ચારે તરફથી સર્વ પદ્મથીરૂપે દેખાતું અને વસ્તુતઃ સર્વથી સંહિત એવું બ્રહ્મતત્ત્વ સમાધિ દ્વારા ઇન્દ્રનાં જોવામાં આવ્યું. ઘડામાં, કનડામાં, વડમાં, ખાડામાં, ગાડામાં, વાંદરામાં, તેજમાં, ઘરમાં, આકાશમાં, વૃક્ષમાં, પર્વતમાં, પવનમાં, જળમાં, અગ્નિમાં અને માત્ર પરમા યજ્ઞા ઉપરના, તીવ્રતા, મધ્યતા વગેરે સૂક્ષ્મ ભાગમાં પણ ઇન્દ્રે ત્રણે લોક દીક કે જેઓ નાનાં પ્રજાસનાં આચારો અને વિચારોવાળા તથા વિવિધ પ્રજાસનાં આવાગમન(સ્વાર્થ-નરકાદિમાં જઈ પાછું ફરીને ત્યાંથી આવવું) ને નાના હતા. જેમ મરીની અંદર તીખાશ અને આકાશની અંદર શૂન્યતા (શૂન્યપણ) રહેલ છે, તેમ ચીત્તસ્વરૂપ આત્મા કે જે જગત પ્રકટ કરવાના કારણે પણ છે અને જગતનો લય કરવાના કારણે પણ રહેલ છે, તેમાં આ ત્રણે લોક રહેલા છે. ઉપર પ્રમાણે જીવભાવથી સંહિત થઈ ગયેલી

પોતાની શુદ્ધ બુદ્ધિ વડે દેખાતો એ ઈન્દ્ર તેના
તે જ ક્રમથી પોતાના તે જ દેહ વડે તેવે જ
પ્રકારે ધ્યાનસ્થ થઈને રહ્યો. ઘણા લાંબા કાળ
સુધી ધ્યાન વડે સર્વને એકે શબ્દભ્રમમાં જ
દેખનારા ઉદાર બુદ્ધિવાળા મહાબુદ્ધિશાળી એ
ઈન્દ્રના જોવામાં આ આપની સૃષ્ટિ પણ આવી
અને પછી તેણે આ આપની સૃષ્ટિના ફરતાં
ફરતાં પ્રાતાળલોક, પુષ્પલોક આદિને ક્રમે કરી
જોયા. ત્યાર બાદ સ્વર્ગલોકને જોઈ ઉપર તેમાં
ઈન્દ્રનું દર્શન થતાં એ ઈન્દ્રમાં અહોરાર પાંચાતના
સંસ્કારો જગવાથી તથા પ્રથમ કરેલા સ્વપ્નમેષ
અર્થાત્ કાંઈ પણ સ્વદૃશ્ય રૂપ સ્વપ્ન અર્થાત્
હેવાથી તે (આ સૃષ્ટિના) ઈન્દ્રપણુને પ્રાપ્ત
થઈ ગયો અને સેંકડો વૃત્તાંતોથી ભરેલું ત્રિલોકીનું
રજ્જીજા કરવા લાગ્યો. હે વિદ્યાધરોના કુળના
આધ્યક્ષ! ત્રસરેણુની અંદર રહેલા ઈન્દ્રના કુળમાં
ઉત્પન્ન થયેલા એ (કમળનાળના તંતુમાં રહેલ)
ઈન્દ્ર આ બ્રહ્માંડમાં પણ આ જ દિવસ સુધી
ઈન્દ્રપદ ઉપર રહ્યો છે એમ તમે સમજો. પછી
આ બ્રહ્માંડમાં ઈન્દ્રપદ ઉપર રહ્યા બાદ પોતાના
હૃદયમાં બીજની પેઠે સૂક્ષ્મ રીતે સંસ્કારરૂપે રહેલા
અને પૂર્વકાળમાં સુષ્પન્ન કરી એક જ ક્ષાન્તયોગના
કરેલા અભ્યાસના બળથી ધ્યાનરિથત રીતે કમળ-
નાળના બાળતંતુમાં નિહાસ થયો એ અદ્વિત પોતાનું
પ્રથમનું વૃત્તાંત તેના સ્મરણમાં આવ્યું. જેની
રીતે ત્રસરેણુની અંદર રહેલા ઈન્દ્રની તમને મેં
વાત કરી અને તેના જ કુળમાં થયેલા કમળનાળના
બાળતંતુમાં રહેલા આ ક્ષતિમાત ઈન્દ્ર મિથે
તમને કહ્યું, તેવી જ રીતે ત્યાં. અહીં અને બીજે
કેન્દ્રણે તેવી જ ભતના વ્યાપકારવાળા સેંકડો
અને હજારો ઈન્દ્રો આ અનંત (અહિંતરૂપ)
આકાશમાં થઈ ગયા છે અને હાલ પણ છે
એવી રીતે અનેક તરંગોવાળી સૃષ્ટિરૂપી નદી
ઘણા લાંબા કાળથી (અનાદિકાળથી) સતત
રીતે વહ્યા કરે છે. આ દૃશ્યરૂપી નદી ત્યાં સુધી તો
ખૂબ વેગથી વહે જાય છે કે જ્યાં સુધી અડધી
પ્રાપ્ત થયેલી ને અડધી નહિ પ્રાપ્ત થયેલી એથી

ભૂમિકાથી માંડી છઠ્ઠી ભૂમિકા સુધીની પરમપદ
અસ્થામાં આ સમગ્ર માત્રમય છે એવો અનુભવ
નથી થતો; પરંતુ જ્યારે તેનું ખરેખરું સ્વરૂપ
જોવામાં આવે કે તરત જ તે વ્યતિ લાંબી અને
ચોતરફ ફેલાઈ રહેલી દૃશ્યરૂપી નદી (અંકવાના
જળની નદીની પેઠે) કયાંય લય પામી જાય છે.
હે નિષ્પાપ વિદ્યાધર! આ માયા એવી તો
નિમિષ છે કે હરકોઈ કારણથી ગમે તે કાળે
ચાને ગમે તે સ્થળે હરકોઈ પ્રકારે ખડી થઈ જતી
જોવામાં આવે છે. જેમ જળથી ભરેલાં વાદળા-
માંથી વૃષ્ટિ થાય છે, તેમ આ માયા પણ અદ્ય-
કારત. જ માત્ર ચમત્કારથી ઉત્પન્ન થાય છે
અને સત્યરૂપે જોવા જતાં તરત જ ઝાકળની
પેઠે નાશ પામી જાય છે. જે સર્વના સાક્ષીરૂપ
બ્રહ્મચૈતન્ય છે, તે ખરી રીતે સર્વ ચિકિત્સોથી
રહિત છે અને અદ્યકારને લીધે વિસ્તાર પામેલા
અનેક મનોરથોથી (આનસિક સંકલ્પોથી તથા
દ્રષ્ટ, દર્શન અને દૃશ્યરૂપી ત્રિપુટીથી) પણ રહિત
છે, અર્થાત્ તે જગત્તત્ત્વ તથા વિનાનું છે,
સ્વપ્નમાં વળી વાસનામય છતાં દેખાતા પદાર્થોથી
પણ રહિત છે અને સર્વ શૂન્યતારૂપે સુગુપ્તિ
અવસ્થામાં જ જણાતા અગ્રાંતથી પણ શૂન્ય
જ છે તથા જે આકાશના જેવું સદા પરિપૂર્ણ છે,
તે અિદરૂપ આત્મતત્ત્વ જ (ખરી રીતે જોઈએ
તો) અવશેષ રહે છે. ૧-૨૯

યોનાયતમિતદર્શનદ્વદશ્યમુક્તસ્વભાવમવ-
શાસનમાત્મનત્ત્વમ્ । સર્વાંયશ્યમ્પ્રત એવ જ શૂન્ય-
રૂપમેકં સ્વમાર્જમિવ માત્રત્રિકલપમેવ ॥૨૯॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠમહારામાયણમાં નિર્વાણપ્રકરણના ઉત્તરાર્ધના

‘સંગ સંકલ્પના એકમનું પ્રતિપાદન’

નામને સર્ગ ૧૪ માં સમાપ્ત

સર્ગ ૧૫ મો*

અહંકારની નિવૃત્તિથી જગતની હાંતિ
દૂર થાય છે

ચુલક ઉઘાડ

યજ્ઞાહ્નં ત્વં જગત્ત્ર પૂર્વમાગમ્ય નિષ્પત્તિમ્ ।

પરાવંતરણીદ્રવ્ય ત્રસરેણુરે વથા ॥૧૧॥

ભુશુંડ ખોલ્યોઃ જેમ ત્રસરેણુની ચાંદર
રહેલા ઇન્દ્રને ચોક ત્રસરેણુમાં પણ જગત દેખાતું
હતું, તેવી જ રીતે જ્યાં આહંકાર હોય ત્યાં જગત
તો પ્રથમ જ (તૈયાર થઈ) આવી જીતું રહે છે.
હાંતિ વડે જ આહંકારની ચાંદર દેખાતા અનેક
રંગોની પેઠે માત્ર અગત્યને લીધે અનુભવમાં
આવતી આ જગત સંબંધી હાંતિનું પહેલું
મૂળ તપાસવા બેસીએ, તો આહંભાવ જ કહી
શકાય છે કે જે હું કાંઈક અગુરૂપ છું એમ માની
બેસે છે. વાસનારૂપી સસથી સિંચાવેલા આહંકાર-
રૂપી ખીજના કણમાંથી જ ઘ્રાણરૂપી પર્વતની
ચાંદર આક્રમણ(અભ્યાક્રમ)રૂપ જંગલમાં તારા-
ચોરૂપી પુખ્તસમૂહને ધારણ કરનારું, વાદળો,
ઝાકળ, જંગલ વગેરેથી ઢંકાયેલા પર્વતોરૂપી
પાંદડાંચાળું, ગંગા આદિ ઉત્તમ નદીઓરૂપી
રેસાઓના સમૂહને ધારણ કરી રહેલ અને
વાસનાઓ જ જેમાં દૃઢ બીજરૂપે રહેલ છે એવા
ભોગોરૂપ ફળોવાળું આ ત્રિલોકીરૂપી વૃક્ષ પેદા
થાય છે. આ જગત આહંકારરૂપી જળનો ચોતન-
તરવના ચમત્કારરૂપ, નિષ્પન્ન સંબંધી સુખોરૂપી
મધુસ્તાવાળો, તારાચોરૂપ જળબિંદુઓની વૃદ્ધિ-
ઓને ધારણ કરી રહેલો, વાસનાઓના ફેલાવા-
રૂપી પ્રવાહવાળો, આહારરૂપી અન્નત ચોટાળવાળો
મોટી ખાઈઓવાળો, આપત્તિઓ અને સંપત્તિ-
ઓરૂપી મોટી ધૂમરીઓવાળો, નાના પ્રકારના
પર્વતોરૂપી તરંગોથી શોભતો, ત્રિલોકીનાં મનુષ્યો-

*આ પંદરમા સર્ગમાં અહંકાર જ જગતરૂપ
હાંતિના બીજરૂપે કહેવાશે. અને એ આહંકારને નિવૃત્ત
કરી દેવાથી જગતરૂપી હાંતિ પણ નિવૃત્ત થઈ જતાં
બુદ્ધ આત્મા જ શેષ રહે એટલે કૃતાર્થપણું પ્રાપ્ત થાય
તે જણાવવામાં આવશે.

રૂપી ચિત્તના જેવી પ્રકટ થતી રેખાઓવાળો,
અપળ સૂર્ય-ચંદ્ર વગેરેના પ્રકાશોરૂપી કિરણોને
ધારણ કરનારો, ઘ્રાણોરૂપી અનેક પરપોદાને
પ્રકટ કરનારો, પાટની પેઠે મોક્ષદારને રોટ્ટી ચાખનાર,
મોહરૂપી સેતુ વડે વૃદ્ધિ પામનારો, દૃઢ રીતે બંધાઈ
રહેલા પુષ્ટીલોકરૂપી સમુદ્રદીણના પિંડને ધારણ
કરી રહેલો. અનેક જીવોરૂપી જળમગ્ધાઓ,
જીવેનાં વિચિત્ર પ્રકારનાં ત્વચથી ઊંચે. નીચે
અને આડંચર્યાં બ્રમણો થવાથી ઊંચળાનો
અને શમી જવાનો દેખાવ આપતો તથા જસ, મરણ,
મોહ આદિ અનેક લોહાના ચમત્કાર તથા;
ઉત્પન્ન થતા તરત ક્ષણમાત્રમાં જ નાશ થઈ
જનારાં અનેક દેહ આદિ બિંદુઓના સમૂહથી
ખીચોખીચ ભરેલો ચોક જગતનો વિલાસ જ છે
એમ કહી શકાય છે. જગત આહંકારરૂપી પતનું
સ્ફૂરણ જ છે, એમ તમે સમજો, તેમ પાંદ-
કારરૂપી કમળના સુગંધરૂપ જ આ જગત છે
એમ પણ સમજી શકો. જેમ પવન અને તેની
ગતિ જુદી થયી, તેમ જળ અને તેનો પ્રવાહ
જુદાં થયો અને જેમ અગ્નિ તથા ગરમી જુદાં
થયી, તે રીતે આહંભાવ અને જગત એ બંને
જુદાં થયી. આહંકારની ચાંદર જગત રહેલ છે અને
જગતની ચાંદર આહંકાર રહ્યો છે. એ બંને ચોક-
ખીજમાં પરોવાયેલાં છે, ચોકખીજમાંથી ઉત્પન્ન
થતાના રત્ના ઘાળાં છે અને ચોકખીજને આધીન
સ્થિતિવાળાં છે; એટલે કે આધારસ્વાધેય ભાવની
પેઠે પરસ્પર થઈ રહેલ છે. જે રીતે ચિત્રો જળ વડે
ધોઈ તપાય, તે રીતે આહંભાવ કે જે જગતના
ખીજરૂપ છે, તેને જે પુરુષ શૂન વડે સંકલ્પનું
સ્ફૂરણ જ ન થવા દેત. બે ધોઈ નાખે, તો
તેણે જગતરૂપી મેલ ધોઈ નાખ્યો એમ સમજવું.
હે વિદ્યાધરજી! તારિવદ્વિષ્ટો બેતાં આહંકાર
કે જે 'હું' એવો ભાવ યેદા કરતર છે, તે છે જ
તહિ અને તે વસ્તુ જ ન હો. પ્રથી સસલાતાં શિંગ-
ડાંની પેઠે વિનાશારણે જ અગ્નિ વડે ઉત્પન્ન
થયેલો જાણાય છે. ઘ્રાણ કે જે સર્વેન ચોક્કસપણે
જાપી રહેલ છે, અન્નત છે અને સંકલ્પરૂપ

બુદ્ધિઓ વિનાનું છે, તેમાં અહંભાવ ખેદ થવાનું કાંઈ કારણ જ ન હોવાથી એ અહંકાર દેખાય છે છતાં પણ કોઈ દિવસ સત્ય કહી શકાતો જ નથી. કદાચિત્, કાંઈ કારણ સંભવતું હોય, તોપણ તે વસ્તુ જ નથી એવેલે કાંઈ કામનું નથી, તો પછી સુદ્ધિ આદિમાં તો કાંઈ કારણ સંભવતું જ નથી. એટલે પછી બીજી શી વાત કહેવી? આચાર્યેનુથી વાંઝણીના પુત્રની ખેડે અહંભાવ આદિ કશું પાડે કોઈ જગ્યાએ થયેલું જ નથી એને તે અહંભાવ ન હોવાને લીધે જગત પણ નથી જ. આમ જગતનો વ્યભાવ થતાં એક ચૈતન્યરૂપ આત્મ જ બાકી રહે છે કે જે પોતે જ નિર્વીરૂપ છે. (માટે જ્ઞાનવિષયકપણથી) તમે જેમ તમને સુખ આવે તેમ ભલે શાંતપણે રહો. આ પ્રમાણે જગત અને અહંકાર એ બંનેનો અભાવ શુદ્ધિ વડે સિદ્ધ થતાં તમારા બહારના અને અંદરના વિષયો કે જે બહાર રૂપ, રસ, ગંધ આદિના રૂપે એને સંકલ્પ-વિકલ્પ વગેરેના રૂપે દેખાય છે તે સર્વે શાંત થઈ જશે. તેમ બીજું પણ તેનાથી જુદું (દુષ્ટ આદિ) કશું રહેશે નહિ. જે નથી તે તો છે જ નહિ અને તત્ત્વવિચારથી બાકી જે રૂપ રહે છે, તે દુઃખની અહંબલ્ય આદિથી રહિત, શાંત, અવિનાશી પ્રકરણ જ છે કે જે તમારાં ખોતાનું જ સ્વરૂપ છે. હવે તમે જ્ઞાનવાળા થયા છો, માટે તમે જામને જડમૂળથી ઉખેડી નાખો. તમે બહાર અને અંદર દૃશ્યની કલ્પનરૂપી કલંકથી રહિત છો, શુદ્ધ છો, પરમ મંગળરૂપ છો, શાંત છો, ઇશ્વરરૂપ છો અને અવિનાશી છો. અધ્યા રોપદૃષ્ટિથી જોઈએ તો આગ્રાસ કે જે સાવ શૂન્ય જ છે તે પણ પર્ણાતત્ત્વ જેવું આતિ મોટું તથા વિચાર વડે ખસેડી ન શકાય તેવું ભારે છે અને અપચદૃષ્ટિથી જોઈએ તો આવા પ્રહારે પણ પરમાણુરૂપ એને આકાશના જેવું શૂન્ય જ ભાસે છે. ૧-૨૦

ઇષપમતકલનાકલંકશુદ્ધિઃ શિવમસિ શાંત-
મસીશ્વરોડસિ નિત્યઃ । સમપિ ભવતિ પર્વતોપ-
માનં જગદપિ વા પરમાણુરૂપમેવ ॥ ૨૦ ॥

સર્ગ ૧૧ મે સમાપ્ત

સર્ગ ૧૧ મે*

વિદ્યાધરને સમાધિલાભ અને
નિરહંકારતાની પ્રશંસા

સુઝેડ સ્વાચ

કથયન્તેવ મયેવં સ વિદ્યાધરનાયકઃ ।

આસીન્દ્રજ્ઞાંતસંવિત્તિઃ સમાધિપરિણામવાન્ ॥૨૧॥

ભુશુંડ બોલ્યો : હું ઉપર પ્રમાણે કહેતો હતો તેટલામાં સર્વ વિદ્યાધરોના નયક તરીકે ગણાયેલો એક શ્રેષ્ઠ વિદ્યધર સર્વ સંકલ્પોથી રહિત અને સમાધિના પરિણામવાળો થઈ ગયો. પછી મેં વાંઝાર તેને જગડ્યા છતાં પણ પરમ નિર્વીરૂપને પ્રાપ્ત થઈ ગયાથી ધારે પડેલા દૃશ્ય પદાર્થોમાં કે શબ્દ આદિ વિષયમાં તેની બુદ્ધિ બે આઈ નહિ, હે પ્રિય વસિષ્ઠ! માત્ર એટલા જ મારા ઉપદેશથી જ્ઞાની થઈ એ વિદ્યાધર પરમપદને પ્રાપ્ત થઈ ગયો. તેને માટે વિશેષ યત્ન કરવો પડ્યો નહિ.

વસિષ્ઠ બોલ્યો :* હે સમચંદ્ર! એટલા માટે જ મેં કહ્યું છે કે, જે શુદ્ધ ચિત્ત હોય તો તેમાં આપેલો ઉપદેશ જગમાં જેમ તેલનું મિદુ ચોતરફ ફેલાઈ જાય તે રીતે ચોતરફ ફેલાઈ જાય છે. તમે કે જે શુદ્ધચૈતન્યરૂપ છો, તેમાં વળી અંદર 'હું' એવા જુદા અહંકારનો અંશ છે જ નહિ; માટે એ મિદુ અહંકારની તમે ભાવના જ ન કરો. એથી તમને પરમ શાંતિ પ્રાપ્ત થશે. મારે તમને ઉપદેશ દ્વારા એટલું જ માત્ર કહેવાનું છે, બીજું કશું કહેવાનું નથી. સર્વનો ખરો સાર પણ એ જ છે, આ જ ઉપદેશ વાણી અને અશુદ્ધ ચિત્તમાં પડે, તો જેમ લીસા અને સપાટ ચરીસામાં નિર્ભય મોતી

* આ સોળમા સર્ગમાં ભુશુંડજીના ઉપદેશથી વિદ્યાધરને સમાધિલાભ થયાનું કહેવાયેલું અને નિરહંકાર-પણાની પ્રશંસા વડે બહીમા કલાભાગનો ઉપસંહાર કર્યો.

× આથી ભુશુંડજીની સાથેના પ્રસંગને વચમાં જ રાખી, વસિષ્ઠજી પ્રસંગ ઉપર આવી ગયા છે, તેમ સમજ લેવું.

ચોટી રહેતું નથી, તે રીતે તે વાણી ચોટતી નથી અને શુદ્ધ તથા શાંત ચિત્તામાં જ્યાં પણ વ્યર્થ ન જતાં ધસધસ લાગી જાય છે. જેમ સૂર્ય-કાંતમણિ(આગિયા કાચ)ની અંદર સૂર્યનાં કિરણો પ્રવેશ કરી અગ્નિ ઉત્પન્ન કરે, તેમ એ ઉપ-દેશવાણી શુદ્ધ ચિત્તાની અંદર પ્રવેશ કરી મોહરૂપી અરણ્યને બાળી નાખનારી વિચાર એવા નામની અગ્નિશિખાને પેદા કરે છે. દુઃખમય આ સંસાર-રૂપી બિચારા શબ્દમિ વૃક્ષનું અહંકાર એ જ પ્રથમ બીજ છે અને ‘અમુક મારું’ છે* એવો ભાવ સંસારવૃક્ષના થડરૂપ છે કે જે સગદ્રેષ આદિ બીજ અનેક બળીચોતો ફેલાવો થવામાં કારણરૂપ થાય છે. પ્રથમ તો બીજની ખેંચે ‘હું’ એવો ભાવ પેદા થાય છે. તેની અંદર જેમ બીજમાંથી વૃક્ષ થાય, તેમ ‘અમુક મારું’ છે* એવો ભાવ ઉત્પન્ન થાય છે અને પછી વૃક્ષમાં ડાળીઓ જેમ થાય તેમ પછી અમુકરૂપે દેખાતા સેંકડો પદાર્થોનો સંગ્રહ કરવી અનર્થોને પેદા કરનારી, સંસારના ભારને ઉપાડનારી ધ્રુજા પેદા થાય છે.

હે મુનિશ્રેષ્ઠ વસિષ્ઠજી !* આ વિદ્યાધરના જેવા મૂઠ પુરુષે પણ કેટલાક મિસાય હોય છે, તેને બીધે જ તત્ત્વજ્ઞાન દીર્ઘમુગ્ધ થવાનું કારણ છે એવો કંઈ નિયમ જણાતો નથી. ઘણા લાંબા કાળ સુધી અભ્યાસ કરવાથી જેઓનું ચિત્ત અંદર શુદ્ધ થઈ ગયું હોય, તેઓ તો કંઈ થોડો સહેજસા જ ઉપદેશ આપવાથી પણ અભય આપનારા જ્ઞાન-રૂપ પરમપદને પ્રાપ્ત થઈ જાય છે.

વસિષ્ઠ બોલ્યા : મુદતચિત્તાવાળા એ ભુશુંદ-જી મેરુપર્વતના શિખર પર મને ઉપર પ્રમાણે કહી મેધ જેમ સળ્યમૂક* પર્વતમ. (મનંગત્રાધિ-ન આશ્રમમાં) ગળ્યા ન કરતાં મોત ધારણ કરે છે, તેમ તેઓ મોત ધારણ કરી રહ્યા. હે રામચંદ્રજી ! પછી હું પણ એ વિદ્યાધર વિષે

* આ પાછું ભુશુંડનું વસિષ્ઠજી પ્રત્યે કહેલું છે.

† સ્ત્રબ્યમુક પર્વતમાં મનંગત્રાધિના આશ્રમની અંદર મનંગત્રાધિના શાપન. ભયથી મેધે ગાળતા નથી, એ પ્રસિદ્ધ છે.

ભુશુંડજીને પૂછી, ત્યાંથી વિદ્યાધર પાસે ગયો અને તેને પણ કેટલુંક પૂછી પાછો ખાતરી કરી લઈ, મુનિઓની મંડળીથી શોભતા પોતાના આશ્રમમાં પાછો આવતો રહ્યો. વિદ્યાધરને તત્કાળ થોડા બોધથી જ ઉત્પન્ન થયેલી શાંતિ પ્રાપ્ત થવાની વાત કે જે મને ભુશુંડજીએ કથા-પ્રસંગ દ્વારા કહી હતી, તે મેં તમને આજે કહી સંભળાવી. ભુશુંડજી કે જે સર્વ પક્ષીઓના એક રાજ્ય જેવા છે, તેમની સાથે આ મારો સમાગમ થયો. ત્યાર પછી તો કલ્પના અગિયાર મહા (દિવ્ય) શુભો આજ દિવસ સુધીમાં આલ્યા ગયા છે. ૧-૧૪

एतत्तवाद्य कथितं बलिमुक्तथोकं
विद्याधरोपशमनं लघुशोचनोत्थम् ।
अस्मिन् भुशुंडविहगैर्द्रसमागमे मे
चेकादशेह हि गतानि महायुगानि ॥ ૧૪ ॥

શ્રી યોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં નિર્વાણપ્રકરણના ઉત્તરાર્ધમાં ‘વિદ્યાધરનિવાસ’ નામનો સર્ગ ૧૬ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૧૭ મો*

અહંકારનો નાશ થતાં સંસારનો નાશ
વસિષ્ઠ ઉવાચ

અતઃસંવેદનાદેવ શુભાશુભફલપ્રદા ।
સંહારફલિની નૂનમિચ્છાંતરુપશામ્યતિ ॥ ૧

વસિષ્ઠ બોલ્યા : ‘હું’ એ નામની કંઈ પણ વસ્તુ ચૈતન્યથી જુદી છે જ નહિ, એ પ્રમાણે નિરહંકારપણાનું અવલંબન સમજાથી સારાંતરસાં ફળ આપનારી અને સંસારરૂપ ફળ-વાળી ધ્રુજા જ અંદર શાંત થઈ જાય છે. નિરહંકારતાનો અભ્યાસ કરવાથી હોહું, પથ્થર અને સોનાને સમાન બળુશાને વિવેકી પુરુષ સંસાર સંબંધી સર્વ પીડાઓથી રક્તિ થઈ જઈ પાછો દુઃખને પ્રાપ્ત થતો નથી. અહંકારરૂપી સંપુટમાં

* આ સત્તરમો સર્ગમાં નિરહંકારતારૂપ અગ્નિ વડે અહંકારરૂપ બીજને બળી નાખવાથી ફક્ત આદિ સર્વ સંસારનો નાશ વડે બ્રહ્મ થઈ જતાં તે સર્વમાં મિથ્યા-પણા વિષે વર્ણન આવશે.

(અગ્નિની જ્વાળાની પેઠે) પ્રકટ થયેલા પરબ્રહ્મના સાક્ષાત્કાર થવારૂપ યોગના બળથી દૂર ફેંકી દીધેલો અહંકાર આદિ દૃશ્યવર્ગરૂપી પાપાણુ. અગ્નિના નૈવમમાં ફેંકેલા પાપાણુની પેઠે તરત કોણુ જાણે ક્યાં જતો રહે છે, તે જાણી શકાતું નથી. અહંકારરૂપી સંપુટમાં નિદિધ્યસન આદિના બળથી પ્રકટ થયેલ બ્રહ્મજ્ઞાનરૂપી બળજ્ઞાન વીરે પોતાની સત્તા વડે ઘણે દૂર ફેંકી દીધેલ અહંકાર આદિ દૃશ્યવર્ગરૂપી પથ્થર કોણુ જાણે ક્યાં તરત જતો રહે છે તે જાણુકામાં આવતું નથી. અહંભાવરૂપી સંપુટમાં નિદિધ્યાસનાદિ દ્વારા પ્રકટ થયેલ બ્રહ્મજ્ઞાનરૂપી બળજ્ઞાન વીરે પોતાના બળ વડે ફેંકેલા શરીરચત્રરૂપી પથ્થર તત્ત્વજ્ઞ ક્યાં જતો રહે છે, તેની કશી ખબર જ પડતી નથી. નિરહંકારતાનાથી વૃત્તિમાં ઊઠીને પહેલી ચેતન તરવરૂપી જ્વાળા વડે અહંકારરૂપી હિમ ઊઠી જઈ (ગળી જઈ) સંતાર્ધ જ્વાળી ક્યાંય તત્કાળ જતું રહે છે કે જે જાણવામાં જ આવતું નથી. ઉત્તમ વર્ણનામાં* શરીરરૂપી પાંદડાંમાંથી અહંકારરૂપી રસ કે જે તેની અંદર ખાછો રહેલો છે, તે અહંકારથી રહિત શુદ્ધ ચેતનતત્ત્વરૂપ જ્વાળા લાગતાં તરત જ કોણુ જાણે ક્યાં ચાલ્યો જાય છે કે તે નિષે પાછુ કશું જણાતું નથી. નિરહંકારતારૂપ સૂત્રીકરણ દ્વારા શરીરરૂપ પાંદડાંમાંથી ખેચાયેલો અહંભાવરૂપી રસમય આસવ પરમણુને (પરબ્રહ્મભાવને) તથા પોતાના કારણરૂપ સૂક્ષ્મ જળભાવને પ્રાપ્ત થાય છે. અહંકારરૂપી વહતું બીજ ભલે શબ્દામાં, ગારામાં, ખીનના ઘરમાં, આકાશમાં, સ્થળમાં, જળમાં કે ગમે તે જગ્યાએ સ્ફૂલ્લરૂપે, સૂક્ષ્મરૂપે, નિરાકારપણુથી કે બીજાં રૂપોથી રહેલ હોય કિંવા સૂતેલ હોય, જાગત અવસ્થામાં હોય, ભરમ થઈ ગયેલ હોય, કોઈએ ધારણ કરી રાખેલ હોય, કોઈએ લઈ જવાયેલ હોય, કોઈ દૂર દેશમાં રહેલ હોય કે કોઈ નજીકના દેશમાં રહેલ હોય, પરંતુ જ્યાં સુધી તેમાં અહંકાર-

રૂપી અંકુર અંદર કાયમ હોય, ત્યાં સુધી તરત જ કણુઆતમાં સર્વ દિશાઓ તરફ ફેલાઈ રહેનાર 'સંસાર' એવા નામના ડાળીઓના સમૂહને તે પેદા કરે છે. અહંકારરૂપી વડના બીજની અંદર સૂક્ષ્મ રૂપથી રહેલું દેહરૂપી જળરૂં વડનું ઝાડ જ્યાંત્યાં આ સંસારરૂપી ડાળીઓને પૂર્ણ રીતે ફેલાવી દે છે, જેમ બીજની અંદર જ સેંકડો ડાળીઓમાં શાળતાં સુંદર પાંદડાંને, પુખ્તોને અતે ફેળોને ધારણ કરનાર વૃક્ષ સૂક્ષ્મરૂપે રહેલ જ છે, કેમ કે તે બીજને લેહી અંકુર આદિ હમ વડે બહાર નીકળતું પ્રત્યક્ષ રીતે આંખો વડે જ સર્વેના જોવામાં આવે છે, તેમ અહંકારરૂપી સૂક્ષ્મ બીજની અંદર સર્વ દૃશ્યસંકલપથી વીંટાયેલો દેહ રહેલો જ છે, કે જે સૂક્ષ્મબુદ્ધિ રૂપી દૃષ્ટિ વડે પિદ્ધતોના જોવામાં આવે છે. કથા સંભળી વગેરે વિચારો વડે તરવજ્ઞાન થઈ જાયથી મિદ્ધાશરૂપી પોતાના સ્વરૂપમાં સ્થિતિને પ્રાપ્ત થયેના દેહ હોવા છતાં તેમાં અહંતારૂપ ગ્યાનરૂ સર્વથી ઊંચા પરમપદમાં સ્થિર થઈ રહેલા પુરુષની જીવનુકત દશામાં કે વિદેહનુકત દશામાં જ્ઞાનરૂપી મહાબળવાન અગ્નિ વડે લુંગઈ ગયેલા, અહંભાવરૂપી બીજના અંકુરના ભાગમાંથી તે બીજ હોવા છતાં અંકુર વગેરે કાંઈ ઉત્પન્ન કરવામાં અશક્તપણુને લીધે, નહિ જેવું જ હોવાથી પછી આ સંસારરૂપી વૃક્ષ ઉત્પન્ન થતું નથી. ૧-૧૪

હેદાદહંત્વમનવાતવતો વિચારૈશ્ચિત્રયોમમાજ્ઞ-
વપુનોડવપુનોડવવાચ । નાદૈશ્વરીત્રજડરાદસતોડ-
મ્યુદૈનિ સંસારવૃક્ષ હૃદ્ બોધ મહાર્શિરગ્યાત ॥૧૪॥

શ્રીયોગવસિષ્ઠમહારામાયણમાં * નિર્વાણપ્રકરણના
ઉત્તરાર્ધમાં 'અહંભાવસત્ત્વોગપદેશ' નામનો
સર્ગ ૧૭ માં સમાપ્ત

સર્ગ ૧૮ મો *

જેટલા જીવ તેટલાં જગત

વસિષ્ઠ ઉવાચ

મનં સર્વનાશાયમ ન કદાચન ત્રિયતે ।

સસંસ્કારાત્કર્ય સ્નાતિ-વાંચીયતે ॥૧॥

વસિષ્ઠ એવળા : જનકે પામર પુરુષો મન, મુદ્ધિ, આહાર આદિ સાંત મર્વે દેહદિતો નાશ થઈ જવો એ મરણ છે એમ માને છે ખરા; પરંતુ એવું મરણ તો થતું જ નથી એટલે એક પ્રારબ્ધનો કાય થતાં તે પિંષેનો સંકલ્પ ખસી જઈ, વળી બીજા પ્રારબ્ધને અનુકૂળ પોતાના સંકલ્પનું તે પ્રારબ્ધનો કાય થતાં સુધી દૃઢ થઈ બેસતું તે જ મરણ એવું નામથી કહેવાય છે. તે મરેલા જીવના સંકલ્પ વડે કલ્પાયેલ જગતની અંદર રહેલા મેર અને મંદરાચળ આદિ પર્વતો નદીમાં પ્રતિબિંબવાળા થયેલા પર્વતોની પેઠે મિથ્યા હોવાથી, દૃઢ રીતે નહિ રહ્યા છતાં પણ કેમ જાણે દિશાઓના પવનો વડે આપણી નજર આગળ ખેંચતા હોય, તેમ આરા જોવામાં આવે છે અને તમે પણ તે જુઓ. કેળનાં કોમળ પાંદડાંનાં જથ્થો, જેમ એકબીજામાં રહેલા હોય, તેમ એકબીજાની ઉપર અને એકબીજાની અંદર જોડાઈને રહેલા સમાન પ્રારબ્ધવાળા જીવોને સરખી રીતે અનુભવમાં આવતા અને બીજાઓને વળી જુદી જુદી રીતે અનુભવા આવાનાય અનેક સંસારો આકાશની અંદર રહેલા છે.

રામ યોગ્યા : હે મુનિશ્રેષ્ઠ વસિષ્ઠજી ! મેર, મંદરાચળ આદિ કેમ જાણે આકાશની અંદર આપણી નજર આગળ પવનોથી ખેંચાતા હોય તેમ દેખાય છે ઈત્યાદિ આપે કહ્યું, પણ આ સઘળા ઉપરના આપના વાક્યના અર્થને ખરાબર રીતે હું કાંઈ પણ સમજી શકતો નથી.

*આ અંકારમાં સર્ગમાં મરી ગયેલા જીવોના મનમાં રહેલાં અને પવનોએ આકાશની અંદર ચોતરફ આકર્ષણ કરી વહન કરતાં અનંત જગતો વિષે વર્ણન આપ્યું.

વસિષ્ઠજી યોગ્યા : પ્રાણની અંદર ચિત્ત રહેલું છે અને ચિત્તની અંદર, જે રીતે બીજામાં સૂક્ષ્મરૂપે આપું વૃક્ષ રહેલું છે, તે રીતે આ આપું જગત સૂક્ષ્મરૂપથી રહેલું છે. જેમ પ્રવાહી સમુદ્રનું જળ નદીના જળ સાથે મળી જાય, તેમ પુરુષનું મરણ થતાં બહાર નીકળેલા તેના પ્રાણાયુઓ આકાશમાં રહેલા મહાગુ સાથે મળી જાય છે. આમ આકાશના વાયુ વડે ખાસ કરી ખેંચાયેલા એ પ્રાણાયુઓની અંદર રહેલાં જગતો જોકે માત્ર સંકલ્પરૂપ જ છે, છતાં કેમ જાણે આમતેમ પ્રાણાયુ સાથે ખેંચાતાં હોય તેમ ભ.સે છે. પ્રાણાયુઓ સહિત અને સંકલ્પરૂપે સ્ફુરતાં જગતનો, પોતાના ગર્ભમાં ધારણ કરનારા પવનો વડે આ બધી દિશાઓને હું ચોતરફ ભરપૂર જ દેખું છું. સંકલ્પ વડે કલ્પાયેલાં જગતોના સમૂહની અંદર આપણી નજર આગળ જ મેરપર્વત અને મંદરાચળ આદિ સર્વ દિશાઓના પવનો વડે વહન કરાય છે કે જે મેરના જોવામાં આવે છે અને તમે પણ મુદ્ધિરૂપી દૃષ્ટિ વડે જુઓ. આકાશમાં રહેલા મહાવાયુની અંદર મરણને પ્રાપ્ત થયેલા જીવનના પ્રાણ રહે છે, પ્રાણની અંદર મન રહે છે અને જેમ તલની અંદર તેલ રહે છે, તેમ મનની અંદર આ જગત રહ્યું છે એમ તમે સમજો. જેમ આકાશમાં રહેલા પવનો વડે મનોમય પ્રાણ કે જે આકાશના જેવા અતિ હલકા છે તે ખેંચાય છે, તે પ્રમાણે એ પવનો પ્રાણની અંદર હોવાથી તેના પેદામાં રહેલા આકાશના જેવાં હલકાં જગતોને પણ ખેંચે છે. આર પ્રકારનાં પ્રાણી સહિત આકાશ, પૃથ્વી આદિ દૃશ્યવર્તી ધારણ કરતાં ત્રણે જગત સંકલ્પથી પેદા થયેલાં હોવાથી મિથ્યા છતાં આપણી પાસે જ સર્વ કેટાણે પવન વડે વંધની માફક ધારણ કરાયેલ છે. હે સમચંદ્રજી ! એ ત્રણે લોક સંકલ્પરૂપ હોવાથી પોતાના સ્વપ્નમાં દેખાતાં નગરોની પેઠે અને સ્વપ્નમાં જ તેવાં નગરની અંદર દેખાતાં નદીના પૂરની પેઠે આ અર્થે અહીં વડે દેખાતા નથી; પરંતુ તે મુદ્ધિરૂપી નેત્ર

વડે જ જોવામાં આવે છે. આકાશ કરતાં પણ
અતિ સૂક્ષ્મ એ સર્વ જગતો સદાકાળ સર્વ કોણો
રહેલાં જ છે; પરંતુ જો તેનો સાર તપાસવા જઈએ
તો કલ્પનામાત્ર જ હોવાથી તરવૃદ્ધિએ જોતાં
કશું પવનો વડે ખેંચાતું જ નથી; તોપણ જેમ
તમે આમારી દૃષ્ટિમાં આંખનનાર, ઉપવેશનો ધારણ
કરનાર વગેરે ક્રિયા કરનાર તરીકે આ મારી પાસે
રહ્યો છો તે સત્ય છે, તેવી જ રીતે ચેતન-અંશ
સર્વવ્યાપી હોવાથી એ જગતો પણ તે તે જીવોને
ભોગવવાના તે તે સ્વર્ગ, નરક, પૃથ્વી આદિ
ખોતખોતાના લોકોમાં તેઓની દૃઢ ભાવના બાંધાઈ
જવાથી, તેવા તેવા સુખ-દુઃખ આદિ વર્ગોને
અને ક્રિયાઓને ઉત્પન્ન કરનાર હોવાથી તેઓની
દૃષ્ટિમાં સત્ય જ છે. જળમાં પ્રતિબિંબવાળાં અંધારાં
નગરોની પેઠે આપણી પાસે જ પ્રાણરૂપી નદીના
પ્રવાહમાં આ જગતો કે જે વસનારૂપ જ હોવાથી
પ્રકટ જ થયેલાં નથી, તે વહો જાય છે; અને તે
પ્રમાણે પવનની અંદર મહાવાયુ વડે ખેંચાતાં
છતાં પણ ખરી રીતે જોઈએ તો ખેંચાતાં નથી.
હે સમચંદ્રજી! જેમ પવનો વાયુમાં રહેલ. અતિ-
સૂક્ષ્મ સુગંધને ફેલાવે છે, તેવી જ રીતે પ્રાણવાયુ-
ની અંદર રહેલાં અને આકાશના જેવાં અતિસૂક્ષ્મ
જગતોને પણ તેઓ ખેંચે છે. જેમ ઘસાને
કોઈ એક દેશમાંથી બીજા દેશમાં લઈ જવામાં
આવે, તોપણ તેની અંદર રહેલા આકાશમાં
કશો ફેર પડતો નથી, તેમ ત્રણે લોકની જાતિ-
નો વ્યવસ્થા કરનાર ચિત્ત ભલે સંકલ્પભેદ-દૃષ્ટિ
આદિ ભાવને પ્રાપ્ત થયે, પરંતુ તેની અંદર
રહેલા અધિષ્ઠાનચૈતન્યમાં કશું પણ રૂપાંતર
થતું નથી. જેવી રીતે મરી ગયેલા જીવોને દેખાતું
તેઓનું મનોમય જગત સંકલ્પરૂપ હોવાથી
મિથ્યા છે, તેમ આ તમને દેખવામાં આવતું
જગત પણ સત્ય નથી. કિંતુ મિથ્યા જ છે;
અને કેમ જાણે શાંતિ વડે જ તમને દેખવામાં
આવતું હોય તેમ થઈ રહેલ છે. વાસ્તવિક રીતે
વિચાર કરીએ તો એ જાતિનો નાશ કે ઉદય -
એ બેમાંથી એકે નથી એ જગદૂપ જાતિ પણ

તરવૃદ્ધિએ કેવળ બ્રહ્મરૂપ જ છે. જગત તથા
તે સંબંધી જાતિ એ બંને ઉત્પન્ન જ થયેલ
નથી; અને કદાચિત્ ઉત્પન્ન થયેલ હોય તથા
તે તે પવનોએ વહન કરતું હોય, તોપણ પવ-
નોએ કરેલું આ પૃથ્વીનું ભ્રમણ-પરિવર્તન
આદિ થતાં છતાં પણ આપણે આ પૃથ્વીમાં
રહેલા હોવાની, વહાણમાં બેઠેલા પુરુષને તેની
અંદર જેમ વહાણની ગતિની ખબર પડતી નથી
તેવી રીતે આપણને પણ તે વિષેની કશી ખબર
પડતી નથી. જેમ ખોતાના અંગને લાગી રહેલા
વહાણમાં થવા કરતું ગતિરૂપ ભ્રમણ તે વહાણની
અંદર રહેલા અને વહાણની સાથે એકરૂપ થઈ
ગયેલા ખીલાએ. તે જણાતું નથી, તેમ આપણ
અંગ સાથે સંબંધ સંપન્ન રી આ પૃથ્વીનું
ભ્રમણ આપણે કે જે પૃથ્વીમાં રહેલા છીએ
અને પાર્થિવ શરીરવાળા છીએ, તેના લક્ષ્યમાં
આવતું નથી. જેમ યોગન પર્યંત વિસ્તારવાળું
કોઈ એક મહાવિશાળ ઘર હવડા નાના એક
ગુફાના આંબલામાં પણ ચિત્રચ્ચનામાં અનુર કોઈ
એક ક્ષત્રીગરની યુદ્ધિ વડે દુકામાં ચિત્રરૂપે
ગોઠવાવાથી અનુભવમાં આવે છે, તે પ્રમાણે
સૂક્ષ્મ પરમાણુની અંદર પણ આ મહાવિશાળ
જગત યુદ્ધિની કલ્પના વડે અનુભવમાં આવે
છે, પરમાણુ આદિ પદાર્થમાં જગત આદિ મોટા
પદાર્થો દેખાતા હોવાથી એ પરમાણુ જ અતિ
મોટો હશે એમ સંકલ્પાવવાની નથી; પરંતુ મનન.
અજ્ઞાનનું કે હલકાઈનું એ માહત્તમ્ય છે. જેમ
સ્ત્રીનો ખજાનામાં પેઠેલી ધનના સંબંધ વિનાની
ઉંદરડીઓ સ્ત્રીને બહુ ન માનતાં પોતાના
હાથમાં સમાઈ શકે તેટલું ધાત્ય દેવયોગથી મળી
જાય તો તેને બહુ માને છે અને બાળકો અતિ
મૂલ્યવાળાં આણૂંપણો કે જે પોતાને નિત્ય પહેરા-
વવામાં આવે છે, તેને બહુ ન માનતાં મુગ પક્ષીના
આકારે બનાવેલ માટીનાં રમકડાંને જ બહુ
માને છે, તેવી રીતે હલકા ચિત્તવાળો અજ્ઞાની
મનુષ્ય પણ થોડી વસ્તુને પણ અતિ મોટી માની
લે છે. અજ્ઞાનના આવરણવાળા જીવચૈતન્યને

જે આ જગતરૂપી કામ જોવામાં આવે છે, તેનું સ્વરૂપ વસ્તુતઃ જોઈએ તો સાવ મિથ્યા જ છે. છતાં પણ કેવળ જીવતાં પ્રાણીઓને માટે જ આ મનુષ્યલોક છે, મરી વ્યેલા જીવોને માટે વળી ખીજ લોકો છે અને તેમાં ધર્મ, અધર્મ આદિનાં ફળો પણ ભોગવવાં પડે છે, ઇત્યાદિ સધળું અતિ વિશાળ સ્વરૂપને ખારણુ કરનાર ચિત્તની એક જાતની સંકલ્પરૂપી ભાવના જ છે. ગમે તો સર્વજ્ઞ હોય તોપણ પ્રારંભનો તાશ થાય ત્યાં સુધી વ્યવહાર ચલાવવા માટે અમુક હેય (ત્યાગ કરવા યોગ્ય) અને અમુક ઉપાદેશ (ગ્રહણ કરવા યોગ્ય) છે, એવું અજ્ઞાન સૂક્ષ્મ રૂપથી પણ અંદર રહેલ હોય, ત્યાં સુધી થેડીધણી પણ જગતરૂપ છાંતિની ભાવના થવારૂપી મૂઠના પણ રહેલી હોય છે. જેમ ચૈતન્યવાળા હાથપગ આદિ અવયવવાળા પુરુષ હાથપગ આદિને પોતાના અવયવરૂપ સમજે છે, તેમ સમષ્ટિજીવ (હિરણ્યગર્ભ) પણ પોતાની અંદર જ વ્યાપી રહેલા આ ત્રણે લોકને પોતાના અવયવરૂપે સમજે છે. હે પ્રિય સમચંદ્રજી! આચારૂપી ઉપાધિવાળા ઈશ્વર તો જ્ઞાનસ્વરૂપ, પરમ ચિદાકાશરૂપ, અનંત અને જન્મ નાશ આદિ વિઝરમાત્રથી સંકલિત આકાશના જેવું અસંગ પોતાનું જે સ્વરૂપ છે, તેમાં માયાના સાંધાંધથી અવયવરૂપે કલ્પાયેલા આ સર્વ લોકોને પોતે સમજે છે અને પછી પ્રલયકાળમાં પણ પોતે જેમ લોહાનો ગોળા ચોતન હોય, તો પોતાની અંદર સૂક્ષ્મરૂપે રહેલ હોય, અજ્ઞો વગેરેને ભવિષ્યમાં થનારા વિઝરો તરીકે દેખે, તેવી જ રીતે જ્ઞાની પરમેશ્વર પણ આ ત્રણે લોકરૂપી ભ્રમ પોતાની અંદર જ સૂક્ષ્મરૂપે ભાવિ તરીકે રહેલ છે એમ સમજે છે. હે પ્રિય સમચંદ્રજી! માટીનો પિંડો કે જે અધિષ્ઠાન દૃષ્ટિએ સત્ય છે અને માટી વગેરે આરોપિત રૂપે અસત્ય છે, તેજે જ્ઞાનવાળો હોય, તો જેમ ધડો, કોડિયું વગેરે પોતાની અંદર ભાવિમાં થનાર વિઝરોને સૂક્ષ્મરૂપે રહેલ જ સમજે, તેમ ઈશ્વર પણ પોતાની અંદર સૂક્ષ્મરૂપે ભાવિ તરીકે રહેલા

જે આ જગતને બાણ છે. જેવી રીતે અંકર કે જે જળ, ખીજ અને માટી આદિના યોગથી ચોતન-ધર્મવાળો છે અને મૂળભૂત મૂર્તિપ્રાસવરૂપે જડતાવાળો છે; તે જો જ્ઞાનસંપન્ન હોય, તો પોતાના દેહમાં વૃક્ષના તામરરૂપથી સંકલિત એવા વૃક્ષપણને માની લે; તે રીતે ઈશ્વર કે જે પોતે આચારૂપ ઉપાધિ વિના નેઈએ તો બ્રહ્મરૂપ જ છે, તે આ ત્રણે લોકને પોતાની અંદર ઉપાધિના યોગે તામરરૂપવાળા છતાં તામરરૂપથી સંકલિતપણે રહેલા જ દેખે છે, જેમ અરીસો કે જે અધિષ્ઠાનદૃષ્ટિએ નેઈએ તો ચોતન છે અને આરોપિતદૃષ્ટિએ નેઈએ તો જડરૂપ છે, તે પોતામાં પ્રતિબિંબરૂપે રહેલ અને ખરી રીતે આભાસમાત્ર હોવાથી પોતાનામાં ન રહેલ નગરને (જે પોતે જ્ઞાનવાન હોય તો) બાણે તો રીતે ઈશ્વર કે જે બ્રહ્મરૂપ જ છે, તે આચારૂપિદ્યા આદિ ઉપાધિવાળી દૃષ્ટિએ આ ત્રણે લોકને પોતાની અંદર વિવર્તરૂપે રહેલા સમજે છે અને ઉપાધિસંકલિત શુદ્ધ દૃષ્ટિ વડે તેને નથી જ એમ મને છે. ત્રણે લોક, દેશ, કાળ, ક્રિયા અને દ્રવ્યમાત્ર જ છે અને અલંકર પણ તે સાંપંધી અભિમાનરૂપ હોવાથી એ પાંતેનો (અલંકરનો અને જગતનો) સમાન સ્વભાવ હોવાને લીધે કશો ભેદ સિદ્ધ થતો નથી. માટીનો પિંડ, લોહાનો પિંડ આદિ કલ્પિત ઉપમાનોથી જે જે મારા તરફથી અને શ્રુતિ* આદિ તરફથી ઉપદેશ કરવામાં આવે છે, તેમાં દૃષ્ટાંતના ચોક્ક ભાગની સાથે જ ઉપમેય મળતું આવે છે એમ સમજવાનું છે. જે કાંઈ જડચોતન સ્વરૂપ આ જગત દેખાય છે, તે સર્વ બ્રહ્મભાવરૂપી પોતાની અતિ સૂક્ષ્મતાને નહિ છોડતર જીવચૈતન્યનું વિવર્તરૂપે દેખાતું એક જાતનું સ્ફૂલરૂપ છે. અધિષ્ઠાન દૃષ્ટિ વડે વિવર્તરૂપે દેખાતા જીવ-જગત આદિ સર્વ સંકલ્પમાનનો ત્યાગ થતાં, શુદ્ધ આત્મપ્રકાશનો અનુભવ કરાવનારા પરમપદમાં નિઃસંગ અને ઘટ થઈ રહેલા, પરમરના અંદરના

* જ્યોત્ષ્ણ આદિ ઉપનિષદમાં મૂતપિંડ આદિ દૃષ્ટાંતો છે.

ભાગની ખેડે છવ—જગત આદિનો કશો પણ નિહ રહેતો નથી. આશ્વની છવ જે જે દેશમાં, જેવી જેવી રીતે, જ્યારે અને જે જે પ્રકારે ચિહ્ન રૂપ અંશનો કંઈપણ છે, તે તે ચિહ્ન અનુસાર તેનું સામ્યૈત્ય જ તેવા તેવા વિવર્તરૂપે થઈ જાય છે. મન પોતે સ્વભાવે જઠ હોવાથી જેમ આકાશની અંદર અંકુર થવો સંભવતો નથી, તેમ તેની અંદર સંકલ્પ જ થવો સંભવતો નથી. એ જઠ ચિત્તામાં ચૈતનતત્ત્વની સત્તા વડે જ વિચિત્ર સંકલ્પો થવાનું સામર્થ્ય રહેલું છે; માટે સર્વ કલ્પનાનું મૂળ અધિષ્ઠાનરૂપ ચૈતનતત્ત્વ જ છે અને તેનો જ આ સઘળો વિવર્ત છે, આશ્વની છવના ચિત્તામાં જે જે (છવ—જગત આદિ ભાવરૂપી) ચિહ્નપોની વિચિત્ર શોભા ઉદય પામે તે સર્વ ચિદ્રાક્ષણના અનંતપણાને લીધે અને સર્વવ્યાપીપણાને લીધે ચૈતનસરાત્નો વિવર્ત જ હોવાથી સત્ય નથી. જેવી રીતે આશ્વની મનુષ્યની દૃષ્ટિમાં (છવ, જગત આદિ ભાવરૂપી) ચિહ્નપો ઉદય પામે છે, તેવી રીતે એ નિર્વિકાર શુદ્ધ તત્ત્વનું વાસ્તવ સ્વરૂપ જણાવવામાં આવી ગયા પછી તે કશું ઉદય પામેલું જણાવું જ નથી; અને ચિદ્રાક્ષણના સર્વવ્યાપીપણાથી તથા અનંતપણાથી, અમુક આપેલી કલ્પનાનો તેમાં ટકાવ જ ન થઈ શકતાં તે સાવ મિથ્યા જ લાગે છે. સર્વ સંકલ્પની કલ્પનાઓ મિથ્યા છતાં સત્ય જેવી ભાસે છે. આ વાત તો નાના બાળક સુધી નિર્વિવાદ જ છે, જેમ કે સ્વપ્ન આદિમાં પોતાની અંદર સત્યપણે અનુભવમાં આવેલો પદાર્થ પછી જાગી જતાં કોઈને શું મળે છે કે દે નથી જ મળતો. જગત અને સ્વપ્ન—અવસ્થા કે જે સંકલ્પમય છે તે અને સુષુપ્તિ અવસ્થા કે જે વાસનામાત્ર જ સંસ્કારરૂપે જેમાં શેષ રહેલી હોય એવી છે તે તથા છવ કે જે એ સર્વમાં ચૈતન્યરૂપે પ્રતિબિંબવાળો થઈ રહેલો અને એ સર્વનો ભોક્તા તે છે, આ ત્રણે પદ્ધતી સત્ય, કુદૃશ ચૈતન્યે પોતાના સ્વરૂપની અંદર ચિત્તની પોઠે આલેખેલા છે. આવો ચિત્તના જેવો દેખાતો આ સંસાર સાવ

અસત્ય છતાં અધિષ્ઠાનસત્તાને લીધે સત્યના જેવો અનુભવમાં આવે છે; પરંતુ તે છવ કે જે પોતે અસત્ય છે, તેને જ અનુભવમાં આવવાથી અને અધિષ્ઠાનચૈતન્ય* કે જે ખરી રીતે સત્ય છે તેને તે આરોપિત (સંસારની) સત્તાનો સ્પર્શ જ નહિ લાગવાથી એ સંસાર મિથ્યા જ છે. ત્રણે કાળમાં નારા ન પામનાર સત્ત્વ પ્રકૃતતત્ત્વ જ જેમ આશ્વનદશામાં પોતાની સત્યતાને જગત માં આરોપિત કરી દઈ જગતરૂપે સત્ય ભાસે છે, તેમ શાંત થયા પછી નાશ પામેલા એ જગતમાંથી પોતાની અધિષ્ઠાનસત્તાને પાછી પોતાની અંદર સમેટી લઈ, જગતના રૂપે (આરોપિત દૃષ્ટિએ) અસત્ય પણ જણાય છે. એ પરમતત્ત્વનું શૂન થવાથી મૂકમદેહ સંહિત ચોક્કમાત્ર પોતાનું અશૂન જ દૂર થઈ જાય, ચૈતન્યે પૂર્ણપણાથી વિકાસને પ્રાપ્ત થયેલો પોતાનો આત્મા જ નિત્યમુક્ત અને પરશ્વરરૂપ છે એમ સમજાય છે. આશ્વન દૃષ્ટિએ જોતાં આકાશની અંદર (પ્રાણુચામુ સાથે) જગતનો શાદ્ભવિ વૃક્ષના રૂની પોઠે વાયુઓ વડે ખેંચાય છે અને પારમાર્થિક દૃષ્ટિએ જોતાં, પ્રશ્નરોને જેમ આકાશની અંદર પવત ન ધારણ કરી શકે તે રીતે એ જગતો વાયુ વડે ખેંચાતાં જ નથી; કેમ કે તે સંકલ્પમય હોવાથી ખરી રીતે જ નહિ એવી રીતે પ્રત્યગાત્મા કે જે બરાબર નહિ ઓળખાતાથી સર્વ પદાર્થસમૂહના ખળનારૂપ થઈ રહેલો છે અને સર્વત્ર ફેલાઈ રહેલા શૂન્ય આકાશના જેવો છે, તેની અંદર અનંત જગતો અવિદ્યા વડે રહેલાં છે; તેમાંનાં કેટલાંક તો (કેટલાક છવોનાં પ્રારબ્ધની સમાનતાને લીધે જગત્રત અવસ્થામાં તથા ચોક જ બ્રહ્માંડમાં)

* જેમ સ્વપ્નમાં, ચિત્રમાં અને પ્રતિબિંબમાં દેખાતાં દેહાંશો સ્વપ્નના, ચિત્રના અને પ્રતિબિંબના સ્વારો કે જે અસત્ય છે, તેનાં જે વાહનરૂપ થાય છે; બાકી, સત્ય પુરુષના વાહન તરીકે તે થઈ શકતા નથી, તેમ આ અસત્ય સંસાર પણ અસત્ય છવોને સત્ય જણાય છે. બાકી અધિષ્ઠાનચૈતન્યને તે સાથે કશું લાગતું વળગતું નથી.

પરસ્પર મળતાં આવે છે અને કેટલાંકે તો (બીજા કેટલાક જીવોનાં પ્રારબ્ધની નિયમિતતાને લીધે બીજાં પ્રભાંડો તેમને સ્વપ્નમાં) પરસ્પર મળતાં પણ આવતાં નથી, એ જગતો પરસ્પરનું સર્વ શક્તિમાનપણું હોવાથી મુણ, ક્રિયા, વસ્તુ, જાતિ ઇત્યાદિથી અનંતરૂપે રહેલાં છે અને અનેક કાર્યોના આરંભવાળાં તથા દિશાઓના અંત સુધી રહેનારાં મનુષ્યો વડે સંપૂર્ણ રીતે ભરેલાં છે; છતાં તે અપળ જળની અંદર પ્રતિબિંબરૂપે રહેલા નગરની પેઠે ક્ષણભંગુર તથા પોતાની અંદર સર્વ સામાન વડે ભરપૂર દેખાતાં મોટાં ગંધર્વ-નગરોનાં જેવાં જેવાં માત્ર જ છે. જગતો કે જે ચૈતન્યરૂપ સમુદ્રના તરંગોના જેવાં વિવર્તરૂપે દેખાય છે, તેઓ અધિષ્ઠાનસરાને લીધે ટકી રહે છે, તોપણ ભાવવિદારોવાળાં હોવાથી ક્ષણભંગુર છે અને જન્યત આવસ્યામાં ઇન્દ્રિયોના ધર્મો થવાથી ઇન્દ્રિયોવાળાં ભાસે છે; પરંતુ તત્ત્વદૃષ્ટિએ જોતાં કશી મનુષ્ય આદિ વ્યક્તિ જ તેમાં ન હોવાથી તે સર્વથી રહિત છે તથા આત્મભ્યોતિ વડે જો કે તેઓ પ્રગ્નરાવાળાં છે, તોપણ આરે બાળુ અવિદ્યારૂપ અંધકાર વડે તેઓ બીંદઈ રહેલાં છે. જેમ નદીનાં જળો જુદાં જુદાં તટોરૂપી પ્રાંતોમાં રહ્યા છતાં પણ સમુદ્રમાં ભેગાં થઈ જાય છે, તેમ એ જગતો જુદાં જુદાં રહ્યા છતાં પણ અધિષ્ઠાનચૈતન્યરૂપે એકબીજાને મળતાં આવે છે; અને જેમ આપ્રણની અંદર ભેગા જ ઉદય પામેલા તારાઓનાં તેજ એકબીજાની અંદર પરસ્પર મિશ્ર થઈ ગયા છતાં જુદાં છે, તે પ્રમાણે એ જગતો પણ અધિષ્ઠાનદૃષ્ટિએ એક-બીજાને મળતાં આવતાં હોવા છતાં પણ આરોપિત દૃષ્ટિએ અનિતરૂપ થઈને રહેલાં છે. ૧-૪૭

પૃથક્કલિષ્ઠતાનિ ચ્યતિમિશ્રિતાનિ જ્ઞાતાનિ
જૈવાણુનિધો નદીનામ્ । ઠારાકર્ત્ત્વંદ્રગ્રહમંડલાનાં
સમોદિતાનાં નમસીય માણઃ ॥ ૪૭ ॥

શ્રીયોગવ.સિદ્ધમહારાવલુચ્ચાં નિર્વાણપરજ્ઞના
ઉત્તરધનો* જગજ્જલવક્રોશપસાસાધર્મ્ય યોગોપદેશ*
નામનો સર્ગ ૧૯ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૧૯ મો*

સમષ્ટિ-વ્યષ્ટિ હેહની કલ્પના અને
ભોગોતુ' વણુન

રામ જ્ઞાન

મુને જીવસ્ય ઘટ્ટપમાકૃતિઘટ્ટણં તથા ।

યથા વ પરમાત્મત્વં સ્થાને ઘટ્ટાસ્ય તદ્વદ ॥૧॥

સમ બોલ્યા : હે વસિષ્ઠયુનિ! જીવનું જે કંઈ સ્વરૂપ છે, જે રીતે તે સ્થૂલ-શરીર આદિ આકૃતિને ઘટ્ટણ કરે છે, જે રીતે તે પરમાત્માના સ્વરૂપને પ્રાપ્ત થાય છે અને જે રીતે તે બહારના વ્યવહાર કરે છે, તે આપ મને કહો.

વસિષ્ઠ બોલ્યા : ગ્રાહ અનંત વિદ્યકાશરૂપે જ છે. તે પોતાના સંકલ્પ વડે પોતાથી જ સત્તાવાળી એવી સૂક્ષ્મ શરીરરૂપી ઉપધિમાં પ્રવેશ કરે છે અને તેને ઝાતી સખનાસ પ્રાણોનો પોતે આધાર હોવાથી તે જીવ (સમષ્ટિજીવ) એવા નામથી યોગબ્ધાય છે. પોતે ચૈતન્યરૂપ છે, તેમ જ ચક્ષુ આદિ ઇન્દ્રિય દ્વારા સર્વ દૃશ્ય-વર્ણો જણાવનાર છે, તેથી તેને ચિદ્વરૂપ એવું બીજું નામરૂપ પણ આપ પ્રાપ્ત આવે છે. એ સમષ્ટિજીવનું વાસ્તવ સ્વરૂપ જોઈએ તો તે પરમાણુરૂપ પણ નથી, સ્થૂલરૂપ પણ નથી અને સાવ શૂન્ય એ જ આકાશરૂપ પણ નથી. વળી તે આકાશની અંદર રહેલા કોઈ પણ પદાર્થરૂપ નથી. એ તો કેવળ ચૈતન્યમાત્ર જ છે, પોતાના અનુભવરૂપ છે અને સર્વવ વ્યાપેલું છે. આને સમષ્ટિજીવ કહેવામાં આવે છે. અતિઆણુ પદાર્થોના કરતાં પણ તે અતિઆણુ છે અને અતિ-સ્થૂલ પદાર્થોના કરતાં પણ તે અતિસ્થૂલ છે. ખરી રીતે તે દૃશ્યવર્ણમાં કશારૂપ નથી છતાં સર્વરૂપે થઈ રહેલ છે. તત્ત્વસં પુરુષો તેને સમષ્ટિ-જીવરૂપે સમજે છે. એ સમષ્ટિજીવ જે જે પદાર્થનું જાતિ, ઘુણ, આકૃતિ આદિ જે જે કંઈ અસાધારણ રૂપ છે, તે તે રૂપે તે તે પદાર્થની અંદર રહેલ

*આ યોગણીસમા સર્ગમાં જીવનું સ્વરૂપ, તેનું તત્ત્વ, સમષ્ટિજીવ અને વ્યષ્ટિજીવની કલ્પના તથા સ્થાન ઇન્દ્રિયો આદિ ભેદથી ભેદરૂપ-એ ગ્રંથનું વર્ણન આવશે.

છે, બારંબાર તેનો તે પદાર્થ જોવામાં આવતાં છતાં તેની તે જ આકૃતિ સ્પાદિનું ભાવ (પ્રતીતિ) થાયથી; કેમ જાણે પોતો તે રૂપે જ થઈ ગયેલ હોય તેવી રીતે તે ભાસે છે, એમ તમે સમજો. હે સમસ્તદ્રુષ્ટ! એ સમષ્ટિજીવ પોતાના સત્ય-સંકલ્પપણાને લીધે, જ્યાં જ્યાં જેવી જેવી કલ્પના કરે છે, ત્યાં ત્યાં તેવી જ રીતે થઈ જાય છે અને સર્વના અનુભવમાં આવે છે. જેમ પવનમાં ચલનશક્તિ રહેલી છે, તેમ સમષ્ટિજીવમાં આ વિચિત્ર ચેતનાત્મક સૃષ્ટિ રહેલી છે; એ સૃષ્ટિ માત્ર પોતાના અનુભવથી જ સિદ્ધ અને સ્વાભાવિક છે. હવે બાળકને હાઉની બીક બતાવતાં તેને તે બાતોના સંસ્પર્શ લાગી જાય છે, પરંતુ સમષ્ટિજીવની આ કથા તેની ઉપદેશસાધ્ય નથી તે તો સ્વયંસિદ્ધ છે. આથી અમે તેનો ઉપદેશ કરતા નથી. પવન ચલનશક્તિથી રહિત થઈ જાય તો તે પોતે પોતાના શુદ્ધ સ્વરૂપમાં જ રહે છે અને ચલનશક્તિ તેના સ્વરૂપમાં કલ્પાયેલી છે, એમ સમજાય છે. તે જ પ્રમાણે જીવ પણ બહારના અને અંદરના પવર્થો સંપર્કથી સંકલ્પ-માત્રથી રહિત થઈ જાય છે, તો તે પોતે પોતાના શુદ્ધ સ્વરૂપમાં શક્તિ બ્રહ્માણ્ડરૂપી પરમ ગતિને પ્રાપ્ત થાય છે અને જીવભાવ તો તેમાં કલ્પાયેલો જ છે, એમ સમજાય છે. સમષ્ટિજીવ બ્રહ્માત્મ્યમાં ચોક્કસરૂપે રહેલ છે. તે પોતામાં સમષ્ટિબહુકારને કલ્પી લે છે અને પોતાના સર્વરહિતમાનપણથી દેશ, કાળ, ક્રિયા તથા દ્રવ્ય સંપર્કથી વિવિધ પ્રકારની રહિતઓ પ્રકટ કરે છે. આ રીતે તે સર્વજ્ઞ અને સર્વરહિતમાન એવા રુદ્ર નામથી યોગબાધ છે. પછી એ સમષ્ટિજીવ દેશ, કાળ, ક્રિયા અને દ્રવ્યોના સૂક્ષ્મ સંસ્પર્શરૂપે કોઈક પ્રકટ થવાથી પ્રતીતિમાં આવેલા સ્થૂળપણથી સારી રીતે પ્રકટ ન થાયથી અસ્ફુટપણે રહેલા આસત્ય છતાં સત્યની પેઠે ઘણા વિસ્તારવાળી અને ખરી રીતે પરબ્રહ્મ સ્વરૂપવાળા છતાં મિથ્યા આકારને ધારણ કરી રહેલા સમષ્ટિચિત્તાને પોતાની ચાંદર કલ્પી લે છે, તે વિગણ નામથી કહેવાય છે. પછી એ સમષ્ટિ

ચિત્તા વડે મનરૂપી સમષ્ટિના અભિમાની દેવ ચંદ્રમાની ચાંદર પોતાના સાક્ષીસ્વરૂપને અમૃત કળારૂપે રહેલ દેખે છે, અર્થાત્ મનરૂપી સમષ્ટિનું અભિમાનીપણું ધારણ કરે છે અને જેમ સ્વપ્નમાં કોઈ મનુષ્ય પોતાના મરણાંતો મિથ્યા રીતે અનુભવ કરે છે, તેમ તે પોતાની ચાંદર મિથ્યારૂપે તેને અનુભવે છે. સ્વપ્નની ચાંદર કોઈ મનુષ્ય પોતે સિંહ આદિરૂપે બની જઈ પોતાના હાથપગ આદિ અવયવોને કેમ જાણે બીજા તરેહના થઈ ગયેલા હોય તેમ માને છે. તે જ પ્રમાણે સર્વના મૂળરૂપ એ પરમતત્ત્વ પણ પોતાના સ્વરૂપને સમષ્ટિચિત્તારૂપે સમજે છે. પછી તેને મનરૂપી સમષ્ટિમાં અભિમાન થાય છે; ચોટલે તે પોતાનું ચેતન સત્તારૂપ એવું ખરું સ્વરૂપ ભૂલી જાય છે અને પોતાનામા વિસદરૂપ સ્થૂળ ભાવની કલ્પના કરી લઈ તેરૂપ જ પોતે બની જાય છે. આ વિસદ મનરૂપી સમષ્ટિના અભિમાની દેવ ચંદ્રમા વડે સ્થૂળ ભાવવાળું કલ્પાયેલ છે. આમ, પચીસપણી વિસદરૂપ થઈ જઈ તે પોતાનામાં સ્થૂળભાવની ભાવના વડે વિસ્તાર પામે છે. હવે પોતાનો આત્મા કે જે મનના સમષ્ટિરૂપ છે અને જે ચંદ્રદેવતા વડે નિયમિત હેતુથી ચંદ્રરૂપ પણ કહેવાય છે, તે કેમ જાણે ચંદ્રવિષ્ણુ પ્રવાહી થઈ ગયું હોય હોય તેમ દેખે છે; અર્થાત્ તે બુદ્ધિ સમષ્ટિનું અભિમાન ધારણ કરી લે છે અને તેને બ્રહ્મા કહેવામાં આવે છે. આમ તે વિસદ દેહના ભોગને માટે તેને આત્મા મનરૂપી સમષ્ટિના અભિમાની ચંદ્રવિષ્ણુરૂપ થઈ રહેલ છે અને તેની ચાંદર સૂર્ય, દિશા, જળ, વાયુ અને પૃથ્વી, એ પાંચે ઇન્દ્રિયરૂપી અવયવોને ક્રકતાલીયની પેઠે ભિન્ન-ભિન્ન રૂપે ઉઘડ પામેલા તે અનુભવે છે. પાંચ ઇન્દ્રિયોના બુદ્ધ બુદ્ધ પાંચ અવયવો તેના અનુભવમાં આવ્યા પછી, તે તેનાં બુદ્ધાં બુદ્ધાં સ્થાનરૂપે થઈ રહેલાં ભોગનાં કાસોને અનુભવે છે, એ સૂર્ય આદિ પાંચ અવયવોવાળા વિસદપુરુષ, પાંચ સૂર્ય આદિ ઇન્દ્રિયોના સ્થાનરૂપ અવયવો વડે

પાંચ વિષયોનો અનુભવ કરતાં વિશેષતાએ જાણે (શોભે) છે. એ વિરાટપુરુષ મનના અનંત વિહંગોનો ક્ષીણ અનંત આકરણોળો બંધીને રહે છે. તેનાં એ કાર્યો મિથ્યા છે, તેથી પોતાના કારણમાં જ તે અસ્ફુટપણે રહેલો છે. વસ્તુતઃ અધિષ્ઠનરૂપા સિવાય તેનું બીજું અધિષ્ઠન નથી, તેથી તે નિર્વિહાર છે. પરમાત્માથી એ વિરાટ મનોમયરૂપે ઉદય પામેલ છે. વસ્તુતઃ તે આત્મશત્રુ જેવા સ્વચ્છ, નિર્વિહાર, શાંત, નિત્ય, આનંદરૂપ અને પ્રકાશમય છે. તે પોતે પાંચ ભૂતવાળો નથી, છતાં કેમ જાણે પાંચભૂતરૂપે થઈ રહેલ હોય તેમ જણાય છે. અર્થાત્ તે મનોમય હોય છતાં પણ સ્વતઃસિદ્ધ શાંત, ચોક્કસ અને સર્વશક્તિમાનપણું ધોરેથી સંપન્ન છે; તેથી તે જીવભાવ, ઈશ્વરભાવ આદિને કેમ જાણે પ્રાપ્ત થઈ ગયેલ હોય તેવી રીતે દેખાય છે. એ વિરાટરૂપ પરમેશ્વર સર્વ પુરુષોની સમષ્ટિરૂપે ચોક્કસ જ પુરુષ છે. એ પોતે પોતાની જ મેળે ઉદય પામે છે, પોતાની મેળે જ લય પામી જાય છે, પોતાની મેળે જ સર્વત્ર પ્રસરી રહે છે અને પોતાની મેળે જ પાછો સંગ્રહીને પ્રાપ્ત થાય છે. એ વિરાટપુરુષ પોતાના સંકલ્પ વડે ઉત્પન્ન કરેલ અનોક કલ્પો વડે કે એક ક્ષણમાત્રમાં જ પોતાની ઈચ્છાથી વારંવાર ઉદય પામે છે. આમ વારંવાર ઉદય પામ્યા પછી તે અનેક કલ્પો વડે કે ક્ષણમાત્રમાં જ પોતાની ઈચ્છાનુસાર લય પણ પામી જાય છે, મનોમય રૂપને ધારણ કરનાર એ વિરાટ સર્વના ઉપાદાનકારણરૂપ ઈશ્વરનો એક જાતનો સ્થૂલદેહ છે. વ્યદિલાવે રહેલા સર્વ જીવોનું લિંગ, શરીરરૂપે જે પૃથ્વીજ કહેવાય છે તથા જેના વડે પરમેશ્વરમાં જવાય છે, તે રૂપ પણ તે થઈ રહેલ છે. તે કીડી આદિ સૂક્ષ્મદેહમાં સૂક્ષ્મરૂપે રહેલ છે અને લાકી આદિ સ્થૂલદેહમાં સ્થૂલરૂપે થઈ રહેલ છે. જો કે તે સ્ફુટ રીતે જોવામાં આવે છે, છતાં તે ખરી રીતે ચિદ્રાદેહરૂપ જ છે, અવ્યક્ત છે અને અનંત છે. તે સર્વની બધાર અને અંદર સર્વ ક્ષેત્રે રહેલ છે. પારમાર્થિક

દૃષ્ટિએ જોઈએ, તો તો તે કશારૂપ નથી અને આવશ્યકિ દૃષ્ટિએ જોતાં તે કંઈક અર્પિતરૂપે દેખાય છે. હે સમચંદ્ર! પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિય, કર્મેન્દ્રિય સહિત પ્રાણ, મન તથા આહાર એ આઠ તેના અવયવો છે અને દૃશ્ય તથા અદૃશ્ય પ્રાપંચમાત્રમાં સ્મરૂપે રહેલ છે. એ વિરાટરૂપે બ્રહ્મરૂપે થઈને શબ્દ અને ગર્ભની કલ્પના શાશ્વતા આ વેદો પ્રકટ કર્યા છે. તેણે શાસ્ત્ર સંબંધી સદાચાર આદિની જે મર્યાદા બાંધી છે, તે બાજુ સુધી તેવી તે તેવી જ ચાલી આવે છે. સર્વલોક આદિ ઉર્ધ્વલોક એ વિરાટપુરુષના મસ્તકરૂપ છે, પૃથ્વી આદિ તીરોના લોક તેના પગના નળિયારૂપ છે. એ બંનેની વચમાં રહેલ આકાશ (પોલાણ) એ વિરાટના જઠરરૂપ છે અને આ બ્રહ્મકંઠરૂપ મંડપ તેનું શરીર છે. બીજા અનંત લોકો તેના પડખાના અવયવરૂપ છે. જળ તેના રુધિરરૂપ છે, પર્વતો તેની માંસપેશીરૂપ છે, નદીઓ તેની નિરંતર વહેતારી નાડીઓરૂપ છે અને સમુદ્રો એ વિરાટપુરુષના રુધિરને ધારણ કરનારી પેશીઓરૂપ છે. ક્ષીણ એ તેનાં આંતરક્ષાંત્ર ગૂંચળાંરૂપ છે. આતિ વિસ્તારવાળી દિશાઓ તેના આહરૂપ છે. અને તારાઓ તેનાં સ્વાદાંત્ર સમૂહરૂપ છે. આહરૂપરૂપ આદિ યોગાણુપચાસ વાયુઓ એ વિરાટના પ્રાણવાયુઓ રૂપ છે, સૂર્યમંડળ તેનું તીક્ષ્ણ નેત્ર છે અને વડજાનળ તેના પિરારૂપ છે. ચંદ્રમંડળ એ વિરાટના જીવરૂપ છે, ચીર્ણરૂપ છે, ચરબીરૂપ છે, બળરૂપ છે અને સંકલ્પના મેટા કેશ જેવા મનરૂપ છે. પરમ સોશરૂપ પરબ્રહ્મ એ વિરાટના બધા સારરૂપ પરમતત્ત્વ છે. ચંદ્રમંડળ જ ધરરૂપે વૃક્ષનું મૂળ છે, કર્મોપરે વૃક્ષનું બીજ છે, સર્વ નિષ્ક્રિય પ્રકારના બાવો થવાની જન્મભૂમિરૂપ અને અન્ત આદિ દ્વારા ધોષણ આપવાથી આનંદના ધારણરૂપ પણ છે. ચંદ્રમંડળ જ (અન્ત આદિ દ્વારા સમષ્ટિ સર્વ પ્રાણને ધારણ કરનાર હોવાથી) વિરાટ શરીરમાં જીવરૂપ છે અને અન્તમય એવા વ્યદિ (પ્રત્યેક) શરીરના બીજરૂપ છે, તે પ્રાણની સત્તા વડે થનારાં સર્વ

કર્મોત્તું પણ મૂળરૂપ છે અને વ્યક્તિ (પ્રત્યેક)
મનનું પણ તે કારણ છે. એ ચંદ્રમંડળરૂપી
વિરાટ જીવમાંથી જ ત્રણે લોકમાં જીવો, કર્મો,
ગતિ, ભોગ અને મોક્ષ કરીને સર્વ વિસ્તાર પામે
છે. બ્રહ્મ, વિષ્ણુ તથા શેષદેવ આદિ દેવનારો
(તેમનાં શરીરે ચંદ્રમંડળનાં અમૃતનું જ એક
નતનું પરિણામ હોવાથી) ચંદ્ર મંડળરૂપી વિરાટ
જીવના સંકલ્પરૂપ છે, અને દેવતાઓ, દેવ્યો,
પક્ષીઓ તથા પીર્નું પણ સર્વ પ્રાણીઓ એ વિરાટ
જીવના ચિરંતના જ એક નતનના અમલકારો છે.
ચંદ્રમંડળમાં સાક્ષીપણાથી પોતાને અમૃતકળારૂપે
અનુભવ કરનાર એ વિરાટ જીવ એક નતનો
ચેતનતત્ત્વનો જ વિવર્ત છે. પોતાનો સંકલ્પ
અન્ય હોય છે, તેથી તે સૃષ્ટિના આરંભકાળમાં
જ્યારે જ્યારે જેવી જેવી (દેવતા આદિ શરીરના
આધારની) ભાવના કરે છે, ત્યારે ત્યારે તેવી
તેવી રીતે જ કેમ જાણે પ્રથમથી તેમ જ સિદ્ધ
હોય તેવી રીતે ખોતે થઈ જાય છે. હે સમચંદ્રજી !
એ ચંદ્રમંડળ જ સર્વ જીવોની સમષ્ટિરૂપ વિરાટ
જીવનું સ્થાન છે. વિરાટનું એ શરીર એક નહિ
થયેલાં પંચમહાભૂતોરૂપી પાંચ અવયવોવાળું છે
અને તે જગદ્ગત અવસ્થારૂપે સર્વના અનુભવમાં
આવે છે, જ્યારે ચંદ્રની કળાઓ ઔષધિલોમાં
પ્રવેશ કરે છે, ત્યારે તે જ દ્વારા આ વિરાટના જીવ-
રૂપ ચંદ્રમંડળમાંથી સર્વ જીવો પ્રાણીઓના જીવન-
ના સાધનરૂપ અતેજ અન્તોમાં પ્રવેશ કરે છે. તે
જ અન્તો જીવવાળા પ્રાણીઓના દેહમાં જીવ-
રૂપ ઉપાધિનો આશ્રય કરી જીવનના સાધનરૂપ
થાય છે. પછી એ જીવો સૂક્ષ્મભાવ વડે મનરૂપ
થઈ જઈ મોક્ષ કરે છે તથા કર્મ અને જન્મમાં
કારણરૂપ થાય છે. આ રીતે અતેજ વિરાટો અને
અતેજ મોટા મોટા કલ્પો અલ્પા ગયા છે, હજી
પણ થવાના છે અને હાલ પણ નાના પ્રકારની
ક્રિયાઓવાળા એ અતેજ વિરાટો અને અણકલ્પો
સત્તા ધરાવે છે. બ્રહ્મથી અભેદભાવે રહેલ
અને અનંત વ્યક્તિ તથા અનંત સમષ્ટિના દેહોના
સંબંધવાળી અધિષ્ઠાનસત્તા વડે જ તેના વિવર્ત-

રૂપે થઈ રહેલ એ વિરાટપુરુષના ઉપર જણાવ્યા
પ્રમાણે સર્વ દેહમાં અને સર્વ કાળમાં આપાના
સંબંધથી શબ્દમાં રહે છે. ૧-૩૯

સર્વનોડનુચ્ચયવાનયા સત્તયોત્તમપદાદ-
ભિન્નયા । અંજગિજનમહાંગસંયયા તિષ્ઠતીતિ પુરુષઃ
પરો વિરાટ ॥ ૩૯ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠમહારામાયણમાં તિર્વાણપ્રકરણના

ઉત્તરાર્ધના 'વિરાટઅર્ણવ' નામને.

સર્ગ ૫૯ માં સમાપ્ત

સર્ગ ૨૦ માં*

વ્યક્તિ-સમષ્ટિ વિચાર

વસિષ્ઠ ડવાલ

સંકલ્પપુરુષસ્ત્વેષ યદ્યત્કલ્પયતિ સ્વયમ્ ।

તત્તથા તાદૃશ પંચમૂતાત્મા ભવતીત્વ હમ્ ॥૨૧॥

વસિષ્ઠ બોલ્યા : પંચમહાભૂતરૂપે થઈ રહેલ
એ વિરાટપુરુષ જેવી રીતે જેની (આમુક આની
રીતે થાયો એવી) કલ્પના કરે છે, તેવી રીતે
એ વિરાટપુરુષના સત્ત્વસંકલ્પને લીધે જાણે
ચિદ્રાશ જ તે ઉપ થઈ ગયેલ હોય તેમ જણાય
છે. હે સમચંદ્રજી ! જગતમાં જે કાંઈ ઉત્પન્ન
થયેલ જેવામાં આવે છે, તે સર્વ વિરાટના જ સંકલ્પ-
રૂપ છે, એમ વિવેકીઓ સમજે છે; કેમ કે બ્રહ્મ
એ વિરાટની અંદરનું ચેતનતત્ત્વ છે અને તે
પોતાની પૂર્વકાળની (વિરાટ આદિની) ઉપાસના
વડે ઉત્પન્ન થયેલી વાસનાના યોગથી સૃષ્ટિના
આરંભકાળમાં વિરાટરૂપ થઈ જાય છે. આમ તે
પોતાની પ્રથમની ઉપાસનાના ફળરૂપે પંચમહા-
ભૂતાત્મક એવી વિષયસમષ્ટિના ભોગમાં તત્પર
થઈ રહે છે. એ વિરાટ જગતના સર્વ પદાર્થસમૂહોના
કારણરૂપ છે. હવે કાર્યમાત્ર કારણના જેવો જ
હોય છે, તેથી સમષ્ટિજીવમાં જેમ આ વિરાટ
તેની અધિષ્ઠાનસત્તાની અંદર ચેતનસ્દેહવાયેલું
જેવામાં આવે છે, તેમ પ્રત્યેક જીવ પણ

* આ વીસમા સર્ગમાં વ્યક્તિજીવો પણ વાસના,
કર્મ અને અભિલાષને અનુકૂળ સંકલ્પો રચવાર હોવાથી
સમષ્ટિજીવના જેવા જ છે, એમ વર્ણન કરાશે.

પોતાની અંદર વિરાટની સર્વ સૃષ્ટિ રચવાને સમર્થ હોય છે. પોતાના મનની કલ્પના પ્રમાણે જ્યારે પોતાનું આત્મચૈતન્ય (સ્વપ્ન અદિમાં) બહુ મનને અંદરના વિષયોને આકારે પ્રસરી જાય છે, ત્યારે વિરાટની મોઢે એ જીવ પણ તે તે વિષયોને અનુભવે છે. સર્વ વગેરે નીચ યોનિથી લઈ રુદ્ર વગેરે ઉચ્ચ યોનિ સુધી જગતને આકારે એક જગતનો બ્રહ્મ જ ઉદય પામી રહ્યો છે અને તે સૃષ્ટિરૂપે જોવામાં આવે છે. જેમ બીજીની અંદર મોટું ઝાડ રહેલું હોય છે, તેમ એ સર્વ તેના આત્મામાં જ વિરાટરૂપે રહેલ છે. વળી જેમ એક આણમાં પર્વતનો વિસ્તાર હ્રાંતિ લેડે જોવામાં આવે છે, તેમ તે ચૈતન્યને વિષે આ મોટું જગત પણ માત્ર હ્રાંતિ લેડે જ જોવામાં આવે છે. સર્વ આદિ નીચ યોનિમાં અને રુદ્ર આદિ ઉચ્ચ યોનિમાં એ વિરાટની સૃષ્ટિ રચવાનું સામર્થ્ય પ્રત્યેક આત્મામાં રહેલું છે તથા સ્વપ્ન અદિમાં એક પરમાણુની અંદર પણ અનંત આકારે ફેલાયેલા પોતાનો આત્મ. સર્વના અનુભવમાં પણ આવે છે, તેથી આ વાત અનુભવથી પણ સાચી લાગે છે. જેવો આ વિરાટ આત્મામાં સઘળો વિસ્તાર રહેલો દેખાય છે, તેવો જ વિસ્તાર નાના દેહવાળા સર્વ ઝીણ જીવોમાં પણ રહેલો છે. બાકી પારમાર્થિક દૃષ્ટિએ જોતાં તે સ્થૂળ કે સૂક્ષ્મ કશું પણ કોઈ જગ્યાએ છે જ નહિ. જેનું જેવું હ્રાંતિ લેડે ચિત્ત કારા કલ્પાય છે, તેવું તેવું તે જ ઘડીએ અનુભવમાં આવે છે. અથવા તો અંદરમાંથી મન (વ્યદિમન) થયું અને મનથી (સમદિમનથી) અંદરમાં થયો. વળી જીવમાંથી (વિરાટ જીવમાંથી) બીજા જીવે થયા. આ વાત વિચારતાં જેમ જળ અને દ્રુપ (પ્રવાહપણું) એ બંનેનું એક જ સ્વરૂપ છે અને તેઓ જુદાં નથી, તેમ સમદિ અને વ્યદિ એ બંનેની સત્તા એક જ છે અને તેઓ જુદાં નથી. અમૃતપિંડના જેવો અતિસૂક્ષ્મ અને અમર એવો જીવ પ્રથમ વીર્યરૂપે ઉપાધિનો આશ્રય કરે છે. પછી એ વીર્યરૂપ ઉપાધિવાળા

જીવને લીધે જ માતાપિતાના મૈથુનસમયમાં પૂર્ણ આનંદરૂપ અને સર્વ સ્વરૂપ એવા બ્રહ્મનું ભોગાકાર થયેલી ચિત્તવૃત્તિમાં પ્રતિબિંબ પડે છે. આમ વિષ્ણુનાં અનુભવમાં આવે છે. વિષ્ણુનાં બ્રહ્માનંદરૂપ જોતો નથી. તે તો તેના ભાસરૂપ હોય છે. તે આનંદ જીવચૈતન્યની અંદર રહેલો હોય છે અને તેમાં પૂર્ણ વ્યાપ્તિ હોય છે. વીર્યના સ્વભાવરૂપ થઈ રહેલો આત્મા તેનો અનુભવ કરે છે. આમ આત્મા સર્વથી અતિપ્રિય અને આનંદરૂપ એવા પોતાના સ્વરૂપને વીર્યરૂપ સમજીને વીર્યરૂપ થઈ જાય છે તેમ જ એવી આકૃતિને ધારણ કરે છે. પછી એ જીવચૈતન્ય વીર્યની જ અંદર સૂક્ષ્મરૂપે રહેલા આ પાંચભૌતિક દેહને પણ અધ્યાસને લીધે આત્મારૂપ માની બેસે છે અને પોતે તે રૂપ બની જાય છે. આમાં અધ્યાસ કે હ્રાંતિ વિના બીજું કાંઈ કારણ કે કાર્ય છે નહિ. ઉપાધિના યોગથી તેવે રૂપે દેખાતા જીવચૈતન્યનો (દેહાદિરૂપે થઈ જવું) એવી જગતનો સ્વભાવ જ છે, એ વાત પણ અહીં બરાબર બંધબેસતી થતી નથી, કેમ કે જીવ ચૈતન્ય પોતે ખરી રીતે શુદ્ધ અને અદ્વિતીય છે. તેથી તેનો એવો બીજો કોઈ (અભાવરૂપ) વિરોધી સ્વભાવ સંભવતો નથી કે જેનાથી તેનું જુદા-પણું બતાવવાનો સ્વભાવરૂપ ધર્મની ધોજના કરવી પડે છે. હવે દરેક વસ્તુનો સ્વભાવ બીજા પદાર્થોથી પોતાના અધિષ્ઠાનનું જુદાપણું બતાવનાર હેતુ તો અહીં તો પોતાના આત્મસ્વરૂપથી બીજું કાંઈ જુદું જ નથી; એટલે ખરી રીતે સ્વભાવ એ શબ્દ જ અહીં વાપરી શકતો નથી. જીવચૈતન્ય ઉપાધિને યોગે જીવભાવને પ્રાપ્ત થયેલ છે અને તે પણ પોતાના જીવને લીધે પોતે પોતાના સ્વરૂપને જ જીવરૂપ થઈ રહેલ દેખે છે. બાકી અંદર કે બહાર કોઈ જગ્યાએ જીવભાવ જીવધી જુદા સત્તાવાળો દેખાતો જ નથી. ‘હવે પવન વાય છે’ આ વાક્યમાં પવન પોતે જ વહેવાની ક્રિયારૂપ છે અને વહેવાની ક્રિયા કાંઈ પવનથી જુદી સત્તાવાળી દેખાતી નથી; છતાં ‘વહેવું’ એ

ક્રિયા અને 'પવન' એ વસ્તુ એ પ્રમાણે ચિત્તને કલ્પના કરી 'પવન લાય છે' એમ કહેવામાં આવે છે. તે પ્રમાણે જીવ અને જીવમણ્ડલ એ બંને ચિત્તવ્યવસ્થા બુદ્ધિ વડે જ બિન્ન કલ્પાયેલ છે; બાકી ખરી રીતે બિન્ન નથી. જીવ પોતે વાસ્તવિક રીતે અલ્પરૂપ જ છે. તે જાણે ક્ષિપ્ર વડે વીંટાયેલો હોય તેમ અનિર્વચનીય અજ્ઞાન વડે વીંટાયેલો છે. તે દૃશ્ય વસ્તુમાં વાસના વડે બાંધેલ રહ્યો છે અને પ્રાણ ઇન્દ્રિય આદિ જડ વર્તમાન સ્પર્શાસ વડે પોતાપણું માની બેઠે છે. જન્મથી સ્વાધ્યાસ માર્ગસૂત્રી પેઠે તે સત્યમાર્ગને (પોતાના શુદ્ધ નિર્વિકાર સ્વરૂપને) દેખતો તથા આમ જગતના ગાત્રને પ્રવેશી રહેલી આ અનિવર્તની અવિદ્યારાહિત વડે તીવ્રદર્શિ રહ્યો છે, તે અદિતીય (એક) બ્રહ્મરૂપ એવા પોતાના સ્વરૂપમાં દ્રશ્ય અને દૃશ્ય એવા બેદની કલ્પના : રીતે તેમાં અભિમાની થાય છે. પરંતુ સ્વરૂપ જેમ ચલનશક્તિથી હંકારી જાય છે, તેમ આજ્ઞાનથી તેનું આત્મસ્વરૂપ હંકારી ગયું હોય છે અને તેને તે અજ્ઞાન વડે પોતે યોગીની શકતો નથી. અજ્ઞાનરૂપ અને અસત્ય છતાં મિથ્યાકારે પોતાના આજ્ઞાને બતાવવાની અર્હંતારૂપી મોટી શક્તિ બેદી નાખતી, એ જ મોટું કહેવાય છે. જે સમર્થદ્રજા! અજ્ઞાનરૂપ લાદણનાં આચરણથી સંહિત થઈ જઈને તમે પ્રપ્રશમ્ય ચેતનતત્ત્વને જ પોતાના આત્મસ્વરૂપ સમજો. દેહ અદિતા ગાત્રને પરિચિન્ન થઈ રહેલી અર્હંતારૂપી ઉપાધિને તમે આત્મસ્વરૂપ સમજશો ત્યારે દૃશ્યવર્ગ, અદૃશ્યવર્ગ અને તે બંનેના હેતુરૂપ મૂળ અજ્ઞાન, તે સર્વનો તમે જ્ઞાન વડે નાશ કરજો, અને અનિર્વચનીય એક આત્મદ્રશ્ય ચિદ્વસ્તુને જ સદાક્ષણ ચોતરફ પૂર્ણપણે ઉદય પામજો. ૧-૧૮

ધ્વપગતધનચેતનસમંતાદ્દશમિતિ નૂતનબુધ્ધ્ય-
માન આસ્વ । ધનમિધધનચેતનકલ્પઃ ક્ષિત-
સદસ્તદસસદોદિતશ્ચ ॥૧૮॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં નિર્વાણપ્રકરણ.

ઉત્તરાર્ધના 'વ્યક્તિ સમક્ષિ વિચાર' નામનો

સર્ગ ૨૦ મે સમાપ્ત

સર્ગ ૨૧ મે*

શુભાશુભ જ્ઞાનબંધુતા

વસિષ્ઠ ઉવાચ

જ્ઞાનિવૈવ સદા ભાવ્યં વામ ન જ્ઞાનર્થયુતા ।

અજ્ઞાતારં વરં મન્યે ન પુતર્જ્ઞાનર્થયુતામ્ ॥ ૧ ॥

વસિષ્ઠ બોલ્યા : હે સમર્થદ્રજા ! હમેશાં જ્ઞાતી જન્મ એ યોગ્ય છે; પરંતુ જ્ઞાનબંધુ એટલે કે જ્ઞાનને બહાને સત્કર્મો વિષેની શરૂઆતી ત્રાજ કરી દઈ ભોગલંબદપણથી પોતાને અને પરંતે ખરાબ કર્મોના બંધમાં નાખે તેવું જન્મ એ યોગ્ય નથી. જે કશું ન જાણતો હોય તેને હજી હું કંઈક શ્રેષ્ઠ માર્ગ છું; પણ જ્ઞાનબંધુપણું તો જરા પણ સારું નથી.

સમ બોલ્યા : જ્ઞાનબંધુ કોને કહેવો અને જ્ઞાની કોને કહેવો ? વળી જ્ઞાનીપણમાં અને જ્ઞાનબંધુપણમાં શું શું ફેર રહેલું છે ?

વસિષ્ઠ બોલ્યા : જે પુરુષ કારીગર લોકની પેઠે માત્ર પોતાની આજીવિકા ચલાવવા સારુ અધ્યયન કરે છે અને કથા દ્વારા વ્યાખ્યાન પણ કરે છે; પરંતુ તેના અનુષ્ઠાનમાં એટલે જ્ઞાન શવાના ઉપાયરૂપ સાધનચતુષ્ઠય⁺ સંપાદન કરવામાં કે મનન આદિમાં કસો થતી કરે ત્યારે તે જ્ઞાનબંધુ કહેવાય છે. જે પુરુષનો શાસ્ત્રના અભ્યાસ વડે મેળવેલો ઉપર ઉપરનો શબ્દબોધ ભોગ વ્યવહારો-ને વિષે વૈરાગ્ય—ઉપરામ આદિ દ્વેષો વડે સફળ થયેલો દેખાતો નથી, તે પુરુષ બીજાને બોધ આપવારૂપ એક જાતની પોતાની કારીગરી (મતુરાર્ધ) વડે આજીવિકા ચલાવનારો છે તે જ જ્ઞાનબંધુ કહેવાય છે. જે પુરુષને બીજાઓને અધ્યાત્મ શાસ્ત્ર સંભળાવી તેમાંથી પ્રાપ્ત થતા અત્યંત સ્વ આદિના લાભથી જ માત્ર સંતોષ પામે છે તથા પોતાની જીવિકા ચલાવવી એ જ

* આ એકવીસમા સર્ગમાં અશુભ અને શુભ એવી બે તરફની જ્ઞાનબંધુતા બતાવવામાં આવશે. તેમાંથી શુભ શરૂ કરવા લાયક છે; અને અશુભ ત્યાગ કરવા લાયક છે. તેનાં લક્ષણો યત્નથી કદી બતાવાશે.

+ વિવેક, વૈરાગ્ય, પદસંપત્તિ અને સુમુક્ષપણું.

શાસ્ત્રજ્ઞાનનું ફળ છે એમ સમજે છે, તેમને જ્ઞાન-
બંધુ સમજવા અને તેઓ ખોતે જ્ઞાનથી સાવ
સંહિત હોવા છતાં પોતાની આજીવિકા સારુ
બીજાને વેદાંતશાસ્ત્રની કથા દ્વારા ભ્રમ કરે છે
અને એમ ખાલી ઉપરતો જ કોણ ખતાવે છે,
આથી તેમને તટ આદિના જેવા માત્ર વેગધારી
જ ગણવાના છે. આ સર્વ જ્ઞાનનું જ્ઞાનબંધુપણું
અશુભ અને ત્યજ્ય લાચક કહેવાય છે. વેદમાં
ખતાવેલાં યજ્ઞપાશાદિ કર્મોને ધર્મ સમજી જે કરે
છે, તે પુરુષ જ્ઞાનથી દૂર ન હોવાને લીધે જ્ઞાનબંધુ*
કહેવાય છે. (તે શુભ અને યોગ્ય ગણાય છે.)
આત્મજ્ઞાન એ જ ખરું જ્ઞાન છે; બાકીનાં બીજાં
જે જે જ્ઞાનો છે, તે તો માત્ર જ્ઞાનના આભાસરૂપ
જ છે; કેમ કે બીજા કદા વડે સર્વતા સારરૂપ અને
છવ તથા જગતના આધિષ્ઠાનરૂપ પરબ્રહ્મતત્ત્વનું
શુદ્ધ સ્વરૂપ જાણવામાં આવતું જ નથી. જેઓ
આત્મજ્ઞાનને મેળવ્યા સિવાય બીજું કંઈ સહેજ-
સાજ જ્ઞાન મેળવે છે અને પછી કષ્ટ આપનારી
અનેક યોજનાઓ કરીને સંતોષ માને છે, તેમને
અધમ જ્ઞાનબંધુ જાણવા.

આ સંસારમાં બહારના અને અંદરના ત્રિષય-
ને અનુભવનારી વૃત્તિઓની, તેનાં કારણોની,
તેના આશ્રયની અને જાણવાના શબ્દ આદિ
વિષયોની જે કાંઈ પ્રતીતિ થાય છે, તે સર્વની
મુખ્ય પુરવે સંકલ્પના ક્ષય (સંન્યાસ) દ્વારા
આત્મતિષ્ઠિ શાંતિ જ મેળવવી જોઈએ; એટલે કે
તેણે છેવટની સાતમી ભૂમિકાએ પહોંચ્યા પિતા
વચ્ચલી ભૂમિકામાં સંતોષ મળી ખેતવું જોઈએ
નહિ, પણ એ પછીની ઉતારોત્તર ઉતારામ એની

* જ્ઞાનબંધુપદની વ્યુત્પત્તિના બે ભેદ બતાવી
ટીકાકારે એક અશુભ અને બીજો શુભ, એમ સમર્થન
કરેલું છે. જેમ કે જ્ઞાનેન નામ જ્ઞાનવ્યાજેન સ્વ પરં
ચ અનર્થવશાતિ હૈતિ જ્ઞાનવંધુઃ । જ્ઞાનના મિષ્ટની પોતને
અને પરને અનર્થોની જગ વડે બાંધી દે તે જ્ઞાનબંધુ
અશુભ ગણાય છે; અને બીજી વ્યુત્પત્તિ સ્વકર્મે
જ્ઞાનેન વચ્ચત્વં હૈતિ જ્ઞાનવંધુઃ । ચિત્તશુદ્ધિ થતાં કર્મે
કરી અવશ્ય પોતે જ્ઞાન વડે બાંધઈ જાય છે તે
જ્ઞાનબંધુ ઉત્તમ કહેવાય છે.

ભૂમિકાઓ મેળવવામાં પોતાના પ્રયત્નને જરાય
શિથિલ કરવો નહિ. હે સમચંદ્રણ ! તમે જ્ઞાન-
બંધુપણાને પ્રાપ્ત થઈ આ સંસારના ભોગરૂપી
રોગોમાં કદી પણ આસક્ત થશો નહિ. આ
જગતમાં હિતકર અને માફકસર આહાર મેળવના
માટે કૃતિ, સ્મૃતિ તથા શિષ્ટ પુરુષોએ ખતાવેલું
શુદ્ધ કર્મ કરવું. આહારનો ઉપયોગ પ્રાણને ધારણ
કરી રાખવા માટે છે, પ્રાણધારણ તત્ત્વગિજ્ઞાસા
માટે છે અને તત્ત્વજ્ઞાન કરીવાર સંસારમાં જન્મ-
મરણનું દુઃખ ન ભોગવવું પડે તેને માટે છે. ૧-૧૦

મજાહારાર્થે કર્મ કુર્યાદનિયં કુર્યાદાહારં
પ્રાણસંચારણાર્થમ્ । પ્રાણાઃ સંચાર્યાસ્તરજિજ્ઞાસ-
નાર્થે તરવં જિજ્ઞાસ્યં યેન મૂળે ન દુઃખમ્ ॥૧૦॥

શ્રી યોગવાસિષ્ઠમહારામાચાર્યના નિર્વાણપ્રકરણના
ઉત્તરધનિઃ " જ્ઞાનવિચાર " નામનો સર્ગ
૨૧ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૨૨ મો*

છવ, જગત અને બ્રહ્મતત્ત્વ

વસિષ્ઠ ઉવાચ

જ્ઞાનેન હ્રેયનિષ્ઠવાયોઽચિન્તં ચિત્તમેવ જ ।
વ વુષ્ઠેતે કર્મફલં ચ જ્ઞાનીત્યમિચીવતે ॥૨૧॥
વસિષ્ઠ બોલ્યાઃ કેઈ પુરુષ જ્ઞાન વડે
કેશળ બ્રહ્મને વિષે જ દૃઢ નિષ્ઠા રાખે છે અને
તેમ તે ન ઓળંગી શકાય એવા પ્રારબ્ધકર્મનાં
ફળો ભોગવે છે; છતાં તે જાણે છે કે આ શબ્દાદિક
નિષયો ચિત્તથી જુદા ભોગરૂપે જેવામાં આવે છે;
પણ તે તો સર્વ પ્રકારે તેમ જ કામસંકલ્પ આદિ
અનેક વૃત્તિઓરૂપે પરિણામ પામનારું એક
ચિત્ત જ છે પછી તે જાણે છે કે આ ચિત્ત
જ્ઞાન અનાંવેત - ન તા - માને છે અને તે એક
આભાસરૂપ છે એવું સત્ય તથી, ચાવું જે
જાણે છે તે જ્ઞાની છે. શબ્દ આદિ વિષયોનો

* અ. બાવીસમા સર્ગમાં પ્રથમ જ્ઞાનીનાં લક્ષણો
કહેવામાં આવેલો અને પછી ગુકિતએ ૧૩ છવ, જગત
તથા બ્રહ્મતત્ત્વ આદિ વિષે પ્રસંગને અનુસરી વર્ણન
કરવામાં આવ્યો.

ઉપભોજ કરનાર અંતઃકરણના ભોજ્યરૂપ વિષયોમાં આકુષ્પ તથા શ્રાવણ (જેવું, સાંભળવું) આદિ જ્ઞાનતો ઉદ્ધ થાય છે. તે તો જ્ઞાનમાં સર્વના સાક્ષી-રૂપે રહેલા ચિદરૂપ પરમાત્મા જ સત્ય જનરૂપા. આમ જે આ સર્વ દૃશ્ય વસ્તુને જ્ઞાન વડે મિથ્યા બતાવે છે અને તેને વાસનામાત્રથી સંહિત ચોવા શુદ્ધ પ્રાણરૂપે જ અનુભવે છે, તે જ્ઞાની કહેવાય છે. પોતાનું આત્મતત્ત્વ તો વસ્તુતઃ સત્ત્વ સિદ્ધ જ છે; એ આત્મતત્ત્વના લાભથી જે પુરુષ શાંતિ પામ્યો હોય છે, તે યોગ્ય વ્યવહાર કર્યા કરતો હોય તે છતાં વિવેકી પુરુષો તેનામાં યોગ્ય શીતળતા બુદ્ધિ છે. આથી પુરુષ તે જ્ઞાની કહેવય છે. જે યોગ્ય પુનર્જન્મના મૂળરૂપ આજ્ઞાને છેદી નાખે છે, પુનર્જન્મ થવા દેતો નથી અને મોક્ષ આપે છે, તેને જ જ્ઞાનપદ કહેવામાં આવે છે. તે વિતાની બીજી (બીજીઓને કથાશ્રવણ કરાવી યોગ્ય દેવો ચો આદિ) અનુચાર તો શિલ્પકર્મની પેઠે આત્મવસ્ત્ર મેળવવાનો જ—એક જાતનો જીવિકા ચલાવવાનો જ માર્ગ છે, જે પુરુષ આવી પડેલ કાર્યમાં ઇચ્છા અને સંકલ્પથી સંહિત રહે છે તેમ જ પોતાના ચિત્તને શરદ્ધત્ક્રુતા આકાશના જેવું નિર્મળ, અસંગ અને નિર્નિહાર રાખીને વ્યવહાર કરે છે, તે જ્ઞાની કહેવાય છે. જગતના સર્વ પદાર્થો ખરી રીતે છે જ નહિ, તોપણ તેમની સત્તા બાણે હોય તેમ લગે છે; તેની જ રીતે તેમને ઉત્પન્ન કરવામાં કોઈ કારણ જ નથી; તે છતાં બાણે કોઈ કારણથી તે ઉત્પન્ન થયા હોય તેવા લાગે છે. સર્વનો પ્રલય થઈ જવાને લીધે સૃષ્ટિના આરંભજનમાં કશો કાર્ય—કારણભાવ હતો નહિ; પરંતુ પાછળથી પ્રકટ થવું અને છુપાઈ જવું, ભાવ અને અભાવ તથા ઉત્પત્તિ અને પ્રલય, એ કારા પદાર્થોમાં કારણના વ્યાપાર ચાલુ થયા અને તેઓ બીજા—આંકુર આદિરૂપે એકબીજામાં પરસ્પર કાર્યકારણભાવને પ્રાપ્ત થવા લાગ્યા. ખરી રીતે તો અંતરાત્મ જળ અને સસલાનું શિંગડું વગેરે અસત્ય પદાર્થોને ખરાબ તત્ત્વ દૃષ્ટિએ જોવા જઈરે તો સાવ મિથ્યા જ છે,

તેનું વળી કારણ જ કેવું હોય તે પુરુષો સસલાનાં શિંગડાં વગેરે મિથ્યા પદાર્થોના કારણે શોધવા માંડે છે, તેઓ. વાંઝણીના પુત્રના ખોતની ખાંધ ઉપર બેસે છે, એમ સમજવું. જે કાંઈ (અંતરાત્મનાં જળની પેઠે) અસત્યપણાથી માત્ર આભાસરૂપે જ દેખાય છે, તેનું કારણ એક અજ્ઞાન જ છે. વસ્તુના સ્વરૂપનું સચી રીતે જ્ઞાન થતાં તે અજ્ઞાન (અંતરાત્મનાં જળની બાંતિની પેઠે) પળવારમાં જ ક્ષય પામી જાય છે. જીવ પોતાના આત્માને યુદ્ધિ, સ્ફૂલદેહ કે ચિદાભાસ ચો ત્રણેથી સંહિત એક શુદ્ધ ચૈતન્ય જ સમજે છે, તો તે પરમાત્માના જેવો પૂર્ણ અને પરમ આનંદરૂપ થઈ જાય છે. તે જો પોતાના આત્માને યુદ્ધિ, સ્ફૂલદેહ કે ચિદાભાસ ચો આ આદિરૂપે સમજે, તો તે પ્રાણભાવને ન પામતાં આજ્ઞાનમાં ગૂંચરાઈ જઈ જીવરૂપ જ થઈ રહે છે. આંખાનું ઝાંઝિયાળામાં નિજીવ જેવું સૂઈ લાગે છે, પરંતુ વસ્તુતઃત્ક્રુતમાં તેની અંદર રસ વડે પોષણ થતાં તે પાંદડાં અને મોરવાળું થઈ જાય, ત્યારે તેને માટે 'સહકર' શબ્દ વપરાય છે; તે જ પ્રમાણે જીવ પણ આજ્ઞાન-દશામાં યુદ્ધિ, સ્ફૂલદેહ કે ચિદાભાસ આદિમાં આત્મભાવ માનવાથી શુદ્ધ અને નીરસ જેવો હોય છે; પરંતુ જ્ઞાન થતાં પરમાત્મારૂપી રસ વડે પોષણ મળવાથી યુદ્ધિ, સ્ફૂલદેહ અને ચિદાભાસ આદિને આત્મારૂપે નહિ સમજતાં પોતે પરમાત્મારૂપ જ થઈ જાય છે. જો એ જીવ પોતાના આત્માને યુદ્ધિ, સ્ફૂલદેહ અને ચિદાભાસ આદિરૂપે સમજે, તો પાછો તે જીવરૂપ જ બન્યો રહે છે અને જીવભાવને લીધે ઊંચીનીચી અનેક પ્રકારની ક્ષણબંગુર યોનિઓમાં જન્મ લઈ ધસાઈ જાય છે. જેઓ પ્રાણદૃષ્ટિને પામ્યા હોય છે, તેમની ક્રિયા ખલાસના તથા અંદરના વિષયમાં કોઈ જનનું અભિમાન કરતી નથી. જળ જેમ સ્વાભાવિક રીતે નીચાણના ભાગોમાં જ ઢળે છે, તેમ તે ક્રિયાઓ પણ માત્ર પ્રારબ્ધને જ અનુસરે છે. આમ નિરભિમાનપણાને લીધે એ ક્રિયાઓ સાચી રીતે અક્રિયારૂપ જ છે, એમ તમે સમજો. જેઓ

અભિજ્ઞાનરૂપી ઉત્કૃષ્ટ દૃષ્ટિને પ્રાપ્ત થઈ જઈ, દૃશ્ય પ્રખંધની નિરવધિ શાલાને સાક્ષીરૂપે જોયા કરતા હોય છે, તેઓ દષ્ટ્ય પદ (ખગેલા લગ્નકા)ની પેઠે જ્ઞાન વડે નાશ પામેલા ક્ષેત્રને આભાસરૂપે જ માત્ર દેખાતા આ દૃશ્યસ્ત્રીને પ્રાપ્તરૂપે જ જુઓ છે અને તેથી તેમનું ક્ષેત્ર જોવું નિહમાન છતાં નહિ જવું છે. જળ જેમ બીજું કશું નહિ જોતાં તીવ્ર પ્રદેશ તરફ સ્વભાવે જ ગતિ કરે છે, તેમ જે પુરુષો પરમ ઉત્કૃષ્ટ જ્ઞાનદૃષ્ટિને પ્રાપ્ત થઈ ગયા હોય છે, તેમની ક્રિયા બીજા કશા તરફ લક્ષ ન આપતાં માત્ર પ્રારબ્ધને વ્યનુસરના જેટલી જ હોય છે. આથી તેમનામાં કશો સંકલ્પ જ સ્ફુરતો નથી, તેમ તેમનામાં ક્રિયાના સંસ્કારો કે કર્તવ્યનું અભિમાન આદિ કશું પણ હોતું નથી. આથી અહીં લોકદૃષ્ટિમાં જોવામાં આવતી તેમની એ ક્રિયા પણ ખરી રીતે અક્રિયા જેવી જ છે. વિવેકી પુરુષો રૂપ આદિ વિષય સંબંધી બહારની વૃત્તિઓ અને સંકલ્પ-ચિકલ્પ આદિ આનંસિક વૃત્તિઓ વડે વીંટાયેલા હોતા નથી. આથી નાથથી છૂટા થયેલા બળદની પેઠે તેઓ બંધનમાત્રથી રહિત હોય છે અને પવન જેમ ઝાડનાં પંદડાંમાં સ્વાભાવિક રીતે જ ગતિ કરે છે, તેમ તેઓ પ્રારબ્ધાનુસાર કર્મ કર્યે જાય છે, જેમ તદ્દીતા કિનારા ઉપર રહેનાર મનુષ્ય કૂવાની પ્રશંસા કરતો નથી, તેમ જેઓ પરમપદરૂપ ઉત્કૃષ્ટ જ્ઞાનદૃષ્ટિને પ્રાપ્ત થઈ જાયથી સંસારના પારને પારી ગયા હોય છે, તેઓ કર્મની પ્રશંસા કરતા નથી. હે નિષ્કામ સમચંદ્ર! જે આજ્ઞાની પુરુષો વાસનામાં બંધાઈ રહી કૃતિસ્મૃતિમાં કહેલ પોતાના વણીશ્રમને યોગ્ય એવા કર્મનું આચરણ કરી તેની પ્રશંસા કરે છે, તે પુરુષો તરવરાત નહિ થવાને લીધે પોતાનાં કર્મ વડે તે તે કર્મનાં ફળોને ભોગવે છે. ગીધ પક્ષી જેમ માંસના ટુકડા ઉપર ઝડપ મારે છે, તેમ ઈન્દ્રિયો પણ અધો-ગતિમાંના હેતુરૂપ એ વિષયો ઉપર ઝડપ મારે છે, મારે વિવેકી પુરુષે ચિત્ત વડે ઈન્દ્રિયોને નિયમમાં રાખી પ્રલપસથાણ થવું. જેમ

સેનું કોઈ જાતના ઘાટ વિનાનું નથી, તેમ પ્રલપ પણ જગત વિનાનું નથી; પરંતુ જેની બુદ્ધિ યોગ તથા સદ્યચાર આદિ વડે યુક્ત છે તે વિવેકી પુરુષની દૃષ્ટિએ તો ખરી રીતે નામ અને રૂપથી રહિત કેવળ પ્રાપ્તરૂપ જ જોવામાં આવે છે. પ્રલપકાળમાં સર્વ સંબંધપ્રરમ્ભ જ થઈ જતાં જેમ નિભાગ વિનાનો અને નામરૂપથી રહિત એવો બ્યવહાર જોવામાં આવે છે, તેમ સર્વ એક રસ પ્રાપ્તરૂપ જણતાં પણ વિભાગ વિનાનો અને નામરૂપથી રહિત એવો બ્યવહાર, ખરી રીતે મિથ્યા છતાં સત્યતા જેવો જ થયા કરે છે. ચંચળ વાદળાંતી અંદર ભ્રાંતિરૂપે ભુદા દેખાતા તેના અવયવો વાદળાંથી જુદી ક્રિયાવાળા નથી, તેથી તેઓ ક્રિયાથી રહિત હોય તેવા દેખાય છે. વળી એ અવયવો દિશાઓ તરફ પણ વાદળાં સાથે જ ગતિ કરનારા છે; તેથી કેમ જાણે તે ક્રિયાવાળા હોય તેવા જણાય છે, આમ એ વાદળાંના અવયવોની સાક્ષીસત્તામાં સક્રિયપણું ને નિષ્ક્રિયપણું એ બંને ઊલટા ધર્મ રહેલા લાગે છે, તે જ પ્રમાણે પ્રલયકાળમાં પણ સ્ફુલ્લદૃષ્ટિએ જીવોનો બ્યવહાર મંદ રહેલો લાગવા છતાં પણ ઈશ્વરી ક્રિયારહિતને કીધે જીવોમાં પણ ક્રિયારહિત રહેલી લાગે છે. તજવા આદિના નિશ્ચળ જળની સાક્ષી સત્તા સ્વભાવે નિશ્ચળ અને એકરૂપ છે, તેમ જ જળના અવયવોરૂપ તરંગો પોતાની અંદર સુક્ષ્મરૂપે હોવાથી તે રૂપે તે ચંચળતાવાળી અને અનેકરૂપે છે, તે જ પ્રમાણે અધિષ્ઠાતચૈતન્ય પોતે શુદ્ધ અને અકલ્પિત છે, પરંતુ તેની અંદર જળમાં તરંગની પેઠે ભેદ અને અભેદરૂપે વિદ્યમાન સો રહેલા છે. જેમ નિરવયવ આકાશની અંદર પૂર્વ-પશ્ચિમ આદિ દિશાઓના ભેદરૂપ આકાશના અવયવો અભેદભાવે રહેલા છે, તેમ નિરવયવ પરબ્રહ્મની અંદર અભિન્ન સત્તાઓ આ સૃષ્ટિ રહેલી છે. બારી એ પરબ્રહ્મે પોતાનો આત્મા માયા, અવિદ્યા આદિના યોગે અનેકરૂપે અને વસ્તુતઃ પોતાની શુદ્ધસ્વરૂપ-સ્થિતિમાં એક-રૂપે પ્રસારી

હીએલ છે. જગતની ચાંદર ચાંદ્રકાર જેલો છે અને ચાંદ્રકરની ચાંદર જગત રહેલું છે. જેમ કેળાં કોમળ ચાંદાં એકબીજામાં વીંટાઈને રહ્યાં હોય છે તેમ એ અને પરસ્પર એકબીજામાં વીંટાઈને રહેલ છે. જેમ હિમાલય આદિ પર્વત યોનાનાં છિદ્રોમાંથી જ નીકાર નીકળેલા પોતાની ચાંદરના જગને માનસશેવર આદિ મિન્તરૂપ પોતાનાથી જુદું જ બહાર દેખે, તેમ ચાંદ્રકારરૂપ જગ, રૂપ આદિ બ્રહ્મ ત્રિષયેને આધારે થઈ રહેલ ઈન્દ્રિયવૃત્તિઓ દ્વારા અને સંકલ્પાદિત્ય આદિ માનસિક વૃત્તિઓ દ્વારા પોતાની ચાંદર જ રહેલી સૃષ્ટિને તે તે ઈન્દ્રિયના છિદ્રમાંથી બહાર આવી બિલી હોય એમ પોતાનાથી જુદી દેખે છે. જેમ પોતાની ચાંદર પૂર્વે થઈ ગયેલ અને પછી પણ થનારા કટક-કુંડળ આદિ વ્યકારોને સુવર્ણ પોતાનાથી જુદા દેખે, તેમ આ જગ કારણુ વિના જ શ્રાંતિ માત્રથી પોતાના આત્માને જગતના આકાર પોતાનાથી જુદે દેખે છે; પરંતુ જો તે તત્ત્વિકદૃષ્ટિએ વિચારકરે, તો જેમ કટક-કુંડળ આદિ સુવર્ણથી જુદાં નથી, તેમ જગતને તે પોતાના આત્માથી જુદું ન ગણે, તો જગત પણ પોતાનાથી જુદું નહીં, જોરામાં આવતું નથી. જ્ઞાનનિષ્ઠ જીવને જગત પુરુષો બીજાની દૃષ્ટિએ જગતનાં છતાં પણ પોતાનામાં કશું અભિમાન ન હોય તથા નહિ જીવતા જેવા જ છે. તેઓ બીજાઓની દૃષ્ટિમાં મરણને દરજ્જા અથવા દેખાય છે; તોપણ પોતાને કાંઈ અભિમાન ન હોય તથા તેઓ નહિ મરી ગયેલા જેવા જ છે. બીજા બીજાઓની દૃષ્ટિમાં તેઓ દેખતા હોય છતાં પોતાનામાં અભિમાનના અભાવને લીધે નહિ દેખાતા જેવા જ છે. જેમ કોઈ એક પુરુષનું મન કોઈમાં પડેલા પોતાના હાંડલામાં લાગેલું હોય અને પોતે ઘરમાં બેઠેલો છતાં તે ઘરના કામકાજને દેખતો નથી, તેમ જ્ઞાનને પ્રાપ્ત થઈ ગયેલા કૌંવેલી પુરુષનું મન બ્રહ્મમાં જ ચોટિનું હોય તથા દેહબાજા આદિ સંપંધીકર્મો કરતાં છતાં તે કર્મોને દેખતો નથી. જેમ ચંદ્ર વિરાટના જગરૂપ

છે અને વિરાટના હૃદયમાં રહેલો છે, તેમ પ્રત્યેક વ્યક્તિદેહમાં જગત પણ હૃદયની ચાંદર હિમકલુના આધારે વીર્યરૂપે રહેલો છે અને તે વીર્યરૂપે સ્ખલ દેહમાં રહ્યો છે અને ચાંદરદેહમાં અદ્યપણે રહ્યો છે, પિતાના હૃદયમાં વીર્યરૂપે રહેલા એ ચાંદ્રકાર રૂપ જગતે પિતા વીર્ય દ્વારા માતાનાં ત્રિપ્રાણુ આદિ આકરણના ગર્ભોદયમાં સીંચે છે અને તે ગર્ભોદયમાં રહેલા સંધિય માથે એક થઈ જાય છે. પછી તે ક્રમેક્રમે કલક અને બુદ્ધ-બુદ્ધ આદિ આકરે પોતાનું શરીર ધારણ કરી ઉત્પન્ન થાય છે. આ શરીર સાદુ મિથ્યા છતાં સત્ય જેવું બસે છે, પણ શરીરમાં રહેલો જગ તેને સંકલ્પ દ્વારા પોતારૂપી આવી મિશે છે. પોતાની માતાના ત્રિપ્રાણુ આદિ વ્યકૃતિના ગર્ભોદયમાં વીર્યના બ્રહ્મને લીધે જ પોતાનો દેહ, હાડકો, સ્નાયુ વગેરે સ્થિર અત્યવશ્યો થઈ રહે છે. એ દેહ પોતાનાં કર્મ વડે જ રચાયેલો એક અવનમકોગ છે અને કોરોડોનાં છાંડો જેમ કોરોડોમાં બાંધાઈ રહે છે, તેમ તે પોતે તેમાં મમતા રાખી બાંધાઈ રહે છે. જેમ કૂલની ચાંદર સર્વત્ર સુગંધ રહેલી હોય છે, તેમ એ જગ આખા દેહમાં અર્ધપ્રકારરૂપે ફેલાઈ રહે છે, જેમ ચંદ્રની ચાંદની આખા બ્રહ્માંડરૂપી માંડપની ચાંદર ફેલાઈ રહે છે, તેવી રીતે હૃદયમાં રહેલા વીર્યની ચાંદર 'હું અમુક દેહવાળો છું,' એવા દેહના અભિમાનને ધારણ કરી રહેલ જગતતત્ત્વ નામથી માંડી કેડ વિષા સુધી આખા દેહમાં અર્ધભાગરૂપે ફેલાઈ જાય છે. વિદ્યાભાસ સહિત અનંકરણરૂપી જગ બ્રહ્મ અર્થોનું જ્ઞાન થતાં મુખ્ય સાધન રૂપ છે અને ને ઈન્દ્રિયોનાં છિદ્રોરૂપી પરનાળ દ્વારા બહાર નીકળે છે. જેમ લુપ્તકો મેલરૂપ થઈ જઈ આક્રાંશમાં પ્રસરી જાય છે, તેમ તે આ મનો લોકના પોતાની નજીક રહેલા બ્રહ્મ પદાર્થોમાં પ્રસરી જાય છે. જોકે આ આખા દેહમાં બહાર અને ચાંદર સર્વત્ર જગતતત્ત્વ રહેલું છે, છતાં હૃદયની ચાંદર રહેલા વીર્ય-મા તેનું વિશેષ અભિમાન હોય છે. જગતનું રૂપ વિચારતા જઈએ તો તે સંકલ્પમાત્ર જ

છે. તે જે સંકલ્પ કરે છે, તે તે પ્રથમ હૃદયમાં પેલા થાય છે અને પછી ઈન્દ્રિય દ્વારા બહાર ફેલાઈ જઈ બાહ્ય અર્થરૂપે સ્પષ્ટ દેખાય છે. સિથર બ્રહ્મ સાથે ચોક્કસ થયેલી, ઘરમાં રહેલા દીવાની પેઠે સિથર થઈ ગયેલી અને પોતાના ચોક્કસરૂપમાં તલ્લીન રહેલી બ્રહ્માક્ષર વૃત્તિ ચિતા બીજી કોઈ પણ સ્થિતિ વડે આલંકારરૂપે સ્થાંતિ શાંત થતી નથી. તમારે આલંકારની અત્યંત રાતિ કરવી હોય, તો મનતઃ—નિદિધ્યાસન આદિ દ્વારા બ્રહ્મચિત્તારનો ચાલ્યસ કરવો, એક પછી એક ભૂમિકામાં થઈ જાવો અને નિર્વિકલ્પ સમાધિની પૂર્ણ દશા પ્રાપ્ત થાય એવા ક્રમથી છેલ્લી ભૂમિકાએ પહોંચવું અને છેવટે આકાશના જેવી અનાંજ તથા નિર્વિકાર સ્થિતિ મેળવવી. રૂની જીવન્મુક્ત પુરુષો દૃશ્યની ભાવનાને ખૂંટી દઈ, બહાર અને અંદર દૃશ્ય—દર્શન આદિના અભિમાનને પણ છોડી દઈ, મૌનપણે ચોટલે કમ્બેન્દ્રિયોના વ્યાપારથી કે માનસિક સંકલ્પ—વિકલ્પ આદિ વ્યાપારથી રહિત થઈ, લાકડાની પૂતળીની પેઠે નિરભિમાન-પણથી અને સંકલ્પરહિતતાથી વ્યવહાર ક્યો જાય છે. જે પુરુષ બીજા કશાની ભાવના ન કરતાં માત્ર એક બ્રહ્મની જ સાતદિવસ ભાવના કરે છે, તે મુક્ત કહેવાય છે. તે જીવતાં છતાં આકાશના જેવો અસંગ, નિર્બળ અને નિર્વિકાર થઈ રહીને, કેમ જાણે બેડી વગર બાંધતથી છુટો થઈ ગયેલો હોય, તેમ સંસારની બેડી વડે નહિ બાંધા. થેલો પ્રત્યક્ષ રીતે જોવામાં આવે છે, જેમ સૂની કાંતિ આખા બ્રહ્માંડની અંદર પ્રસરી જાય, તેમ ‘હું’ એવા આલંકારરૂપે વીર્યની અંદર પ્રસરી રહેલ જીવચૈતન્ય પગથી માંડી કેડ માથા સુધી આખા શરીરમાં પ્રસરી જાય છે. તે જોવાને માટે આંખ થઈ જાય છે, સ્પર્શ હોય માટે જીભ થઈ જાય છે. અને સાંભળવાને માટે કાન થઈ જાય છે શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ અને ગંધ એ પાંચ વિષયો સાધંધી પાંચ જાતની (જોશની, ખાવાની, સુંઘવાની, સાંભળવાની અને સ્પર્શ કરવાની) વાસનાઓને ખડી કરી દઈ, તે વડે

તે પોતાના આત્માને બાંધનમાં નાખી આરાધત થઈ જાય છે. પૃથ્વીમાં રસ તો ક્ષર્વત રહ્યો છે, છતાં વસંતઋતુમાં તે આંદુરરૂપે ઉદય પામે છે. તે જ પ્રમાણે, ચૈતન્યતત્ત્વ સર્વત્ર ભરપૂર છે, છતાં પ્રથમ અજ્ઞાનના આચરણને લીધે તે વિપરીત ભાવના વડે મનરૂપ થઈ જઈ, વીર્યમાં પોતાના અલંભાવને લીધે તેના ચોક્ક દેશમાં તે તે ઈન્દ્રિયોરૂપે થઈ જાય છે. જે પુરુષ આ સંસારમાં રૂઢ થઈ રહેલા મન-દેહ-અલંકાર-જગત આદિ પદાર્થોમાં તેના અભાવેની ભાવના કરતો નથી, તે મોક્ષને માટે થત કરનારા અજ્ઞાની પુરુષનું જન્મ-જરા-મરણ આદિ અનાંત દુઃખ કદી પણ શાંત થતું જ નથી. હરકોઈ મનુષ્યથી વસ્ત્રાદિક વડે ઢંકાયેલો, હરકોઈથી ભોજન કરાવાયેલો અને જ્યાં ત્યાં સુધી રહેનારો, નિઃસ્પૃહ બ્રહ્મતિષ્ઠ પુરુષ મોટા કોઈ મંડળસ્વરની પેઠે નિરર્થિ સુખને પ્રાપ્ત થાય છે. જીવન્મુક્ત પુરુષ બ્રહ્મના આકારે પરિણામ પામેલી અથવા બળેલા બચ્ચની પેઠે માત્ર આલ્પસરૂપે જ દેખાતો સર્વ વાસનાઓ વડે મુક્ત હોવા છતાં પણ ખરી રીતે સર્વ દૃશ્યના મિથ્યાપણાનો અટલ નિઘ્રય હોવાથી, અંદર વાસનાથી રહિત જ હોય છે. લગી પવનવાળા આકાશની પેઠે તે અંદર શૂન્ય છતાં વસ્તુતઃ ચિદરૂપ હોવાથી શૂન્ય હોતો નથી. જવું, બેસવું અને સૂવું વગેરેમાં કરું લક્ષ્ય નહિ હોવા છતાં પ્રારબ્ધના થેગે સ્થિતિ કરી રહેલા, મોક્ષની છેલ્લી દશાને પ્રાપ્ત થઈ જવાથી મનના સર્વ સંકલ્પમાત્રથી રહિત થઈ ગયેલા અને છટ્ટી આદિ ઉત્કૃષ્ટ યોગભૂમિકામાં પહોંચેલા જીવન્મુક્ત પુરુષને કોઈ ગાઢ નિદ્રાવાળા પુરુષની પેઠે અનેક થતો વડે પણ સમાધિમાંથી જગાડી શકાતો નથી. જીવચૈતન્યનું અરું સરૂપ તો ચિન્માત્ર જ છે અને તે સર્વત્ર (શરીરમાં) ભરપૂર છે; તોપણ જેમ કાળના કેસરઓમાં સુગંધ વિશેષ રહે છે, તેમ શરીરના વીર્ગરૂપ ભાગમાં એ વિશેષ કરીને રહે છે. જીવચૈતન્ય શુદ્ધ ચિન્માત્ર છે અને આ જગત તેમાં વિવર્તરૂપે ફેલાઈ રહેલું છે.

એ જગતને જ્ઞાતિરૂપ સમજી કેવળ આત્મનિષ્ઠ થઈ રહેવું એ જ સ્થિતિ સર્વના સુસ્વરૂપ અને ગુરુ-શાસ્ત્ર આદિના ઉપદેશ વડે પ્રાપ્ત કરવાની છે. જેમ સનુદ્ધિ મેળવવા માટે જાનેક દુઃખદાની કાર્યો કરવા પડે છે અને તેમાં હેતુને વળ જેવું કઠોર કરવું પડે છે, તેમ તમે મોકલરૂપ પરમ સૌન્દર્ય મેળવવા માટે પણ હૃદયને પથ્થર જેવું કઠણ સખી વૈભવ વાદિ સર્વ પદાર્થોમાં વૈરાગ્યવાન થઈ રહે. હે મુશ્કિલ શમચંદ્રજી! જડ શરીરના પથ્થરનું હૃદયક્ષણ જડપણને લીધે અવક્ષણ વગરનું (ઘટ્ટ) હોય છે. હવે તમે ચિદરૂપ છો અને તમારું હૃદયક્ષણ પણ ચિદરૂપ છે, તો જડ પદાર્થનો અંદર પ્રવેશ ન થાય એટલા માટે તમે એ હૃદયક્ષણને અવક્ષણ વગરનું અને વિદાક્ષણ વડે પૂર્ણ શીતે ભરેવું સખી. જ્ઞાની અને અજ્ઞાની એ બંનેનાં સર્વ કર્મો ઉત્પત્તિ અને નાશ એ બંને ધર્મો વડે વ્યાપ્ત રહેલાં છે. તેમાં જ્ઞાની વાસનારહિત હોય છે, એટલું જ માત્ર નિરોધ છે. બાકી તે વિના એ બંનેનાં કર્મોમાં બીજો કશો ભેદ જણાતો નથી. જેમ રાખાં કોથડનાં જગત દેખાય છે, તેમ ચેતનતત્ત્વની સત્તા જ વાસના વડે દ્વિસિત થઈ જતાં આ જગતરૂપે થઈ ગયેલી જોવામાં આવે છે. જેમ તેજ પાંચ થઈ જતાં કણ દેખાતું નથી, તેમ વાસના રહિત થયને લીધે ચિત્સત્તાને (યોગ દ્વારા) સમેટી લેવામાં આવે, તો જગત આદિ બીજું કશું ન દેખાતાં નામરૂપથી રહિત સર્વવ્યાપી ચોક્કસ પરમતત્ત્વ જ બાકી રહે છે. જે દૃશ્યરૂપે જોવામાં આવે છે, તે સર્વ નાશ પામી નાબ છે અને નાશ પામી જઈ વળી પાછું પુનઃ જન્મને પ્રાપ્ત થાય છે; પરંતુ જે નાશ પણ નથી પામતું અને ઉત્પન્ન પણ નથી થતું એ જ તત્ત્વ સત્ય છે અને એ જ તમારું પોતાનું સ્વરૂપ છે. ઓઝવાના જળની પેઠે આ જગતની જ્ઞાતિ સાવ નિર્મૂળ છે. જ્ઞાન થયા પછી તેની શોધ કરતાં પણ તે જોવામાં આવતી નથી અને ઓઝવનું જળ જેમ ચાંકુર ઉત્પન્ન કરી શકતું નથી,

તેમ આભાસરૂપ દેખાતી એ જગતપી જ્ઞાતિ પણ જ્ઞાત વડે (મિથ્યા જણાયથી) પછી, વચ્ચે—મરણ આદિ સંસારરૂપ ચાંકુરને પેદા કરી કઠતી નથી. સત્ય આત્મસ્વરૂપનો પસંદગર અનુભવ થયાથી તજ થઈ ગયેલી 'હું ચાનુક દેવ આદિરૂપ છું' એવી અર્હારની ભાવના જન્મમુક્ત પુરુષોમાં આભાસરૂપે દેખાય છે, તોપણ જેમ અંદર ભુંભઈ ગયેલું બીજા કસી ચાંકુર પેદા કરવાને સમર્થ થતું નથી, તેમ જ્ઞાન વડે નિર્મૂળ થઈ ગયેલી તે ભાવના જન્મમરણ આદિ સંસારરૂપી ચાંકુરને ઉત્પન્ન કરી શકતી નથી. શબ્દોપથી રહિત થયેલો, સંસારરૂપી મહારોગના ખંભામાંથી મુક્ત થયેલો, સંકલ્પ આદિ માનસિક બર્મથી પણ રહિત થયેલો અને અપ્રકૃત મોક્ષપદને પ્રાપ્ત થઈ ગયેલો જન્મમુક્ત પુરુષ ભલે કર્મ કરે કે ન કરે, તથાપિ તે નિરંતર પોતાના સ્વરૂપમાં જ રહ્યો હોય છે. જે યોગી પુરુષો હૃદયોગના અભ્યાસ વડે શાંતિ મેળવવા મથે છે, તેઓ પણ ચિત્તાની શાંતિ થયા પછી જ સારી શીતે પ્રાપ્તિને પ્રાપ્ત થાય છે; કેમ કે લે.ગોમાં લખવાનારી તેમની ભોગવાસનાઓ મૂળમાંથી હેઠાઈ ગયેલી હોતી નથી. આનું કારણ એ જ છે કે, ચિત્તાને ન સર્વ વાસનાઓની ખાલરૂપ છે તથા તે એ હૃદયોગીઓમાં જ્ઞાન થતાં સુધી પ્રક્રમ જ રહે છે. ખરી રીતે જીવ દેહ આદિ આકારથી રહિત છે, ચેતન્ય છે અને પ્રજ્ઞારૂપ છે. તેની પરપ્રાણ સાથે એકતા કરવા વચ્ચે તો તે યોગ્ય જ ને. જે કે તે અન્યાદિ અનિવારે લીધે જન્મદેવે બાસે છે, પરંતુ તેનું અંદરનું શુદ્ધ સ્વરૂપ વિચારતાં તે બ્રહ્મથી જરા પણ જુદું નથી. તે જો પોતાના શુદ્ધ સ્વરૂપનો વિચાર કરે, તો વાહનાં ચિત્તાના પાછલા પહોરના તડકાના જેવો તાપથી રહિત કેવળ પ્રજ્ઞારૂપ અને આવરણથી પણ રહિત થઈ જાય છે. કોઈ પણ ચોક્કસ પ્રદેશમાં રહેલા દેહમાંથી પોતાનાથી છાણે છોટે રહેલા મુર્તિ—અંદ્ર આદિ વિષય તરફ વશ આદિ ઇન્દ્રિય દ્વારા ચિત્તવૃત્તિ બંધ છે અને વચમાં (દેહથી માંડી કે

ચંદ્રમંડળ કે સૂર્યમંડળ સુધી) જે કોઈ અવર્ણ-
નીય રૂપ (આપ્રાશ જેવું) જોવામાં આવે છે,
તે સર્વ પરમાત્માનું જ પૂર્ણ રૂપ છે. અનંત
અને અસ્ફુટરૂપે સર્વ દષ્ટિતરૂપી સુગંધને ધારણ
કરી રહેલ મનોહર ચિદ્રાજરૂપી કપૂર પોતાની
અંદર આપ વડે જે કોઈ અમત્કાર ઉત્પન્ન કરે
છે તે જ આ જગતરૂપે જોવામાં આવે છે. એવી
રીતે જીવન્મુક્ત પુરુષોની દૃષ્ટિમાં જગત આ
સંસારરૂપી ભ્રાંતિ વિનાનું તથા પ્રજ્ઞાશમય દેખાઈ
આનાદર કરાયેલા દીવાની પેઠે પોતાના સ્ફુલ્લરૂપે
હંકાર જઈ અક્ષય ધ્રુવરૂપે થઈ રહેલું જ ભાસે
છે. અત્યંતની પુરુષોની દૃષ્ટિમાં તો આ જગત
ઈશ્વરી નિયમ પ્રમાણે પ્રારબ્ધ આદિની વ્યવસ્થા
પ્રમાણે અને જીવોની ભોગવાસના અનુસાર
જગદીશ્વરમાંથી ઉત્પન્ન થઈને આ આકાશની
અંદર ખડું થઈ રહેલું છે એમ ભાસે છે. ૧-૬૩

**તત્ત્વમયમમાસુરમશ્ચયં શમમુપેતમુપશ્રિત-
દીપવત્ । સ્થિતમપીઢ જનં જગદીશ્વરાદનુગતં
નતુ ભાતિ મુદ્રા ચ ચે ॥ ૬૩ ॥**

શ્રીભોગવાસિષ્ઠમહારામાયણમાં નિર્વાણપ્રકરણના
ઉત્તરાર્ધમાં 'સુખયોગપદ્યે' નામના
સર્ગ ૨૨ માં સમાપ્ત

સર્ગ ૨૩ મો*

મંકિષ્ઠપિતે તત્ત્વજિજ્ઞાસા

વસિષ્ઠ ડવાવ

વિરાગવાસનાપાસ્તસમસ્તઘવવાસનઃ ।

અધ્યાવ ગચ્છ પ્રકૃતેરસ્યા મંકરિચોકિતઃ ॥ ૧ ॥

વસિષ્ઠ મોહકાઃ મંકિષ્ઠપિતે માફ્ટ તમે
દેવગણસના હો બીજી સર્વ સંસાર સંગોધો
નાસનાને દૂર કરો. સ્વભાવે જ અશ્વિન આદિ
અનિર્વચનીયરૂપે જોવામાં આવતા આ સંસાર-

*આ ત્રેવીંશમા સર્ગમાં મરુ (નિર્જળ) દેશમાં
કોઈ એક જંગલની અંદર મંકિ નામના બ્રાહ્મણનો
વસિષ્ઠની સાથે સમાગમ થવાની વાત આવશે; અને
વેરાળને લીધે તત્ત્વજિજ્ઞાસુ અણી વસિષ્ઠ તેને ઉપદેશ
કરશે એ કહેવામાં આવશે.

માંથી તત્ત્વજ્ઞાત વડે જાગૃત થાયો અને જીવ-
ન્મુક્ત પુરુષોનાં સુલ ચિહ્નો ધારણ કરી મોહ-
રૂપ પરમપદને પ્રાપ્ત થાયો.

પૂર્વકાળમાં ઉત્તમ વ્રતચળો એક મંકિ
નામનો બ્રાહ્મણ હતો. તે મારા ઉપદેશ વડે શી
રીતે મોક્ષને પ્રાપ્ત થયો, એ તમે સાંભળો. પૂર્વે
એક દિવસ તમારા પિતામહ અજસ્રજની યજ્ઞ
જેવા એક ક્ષમમાં મને આમંત્રણ આપ્યું
હોવાથી હું આકાશમાંથી પૃથ્વી તરફ આવવો
હતો. તમારા પિતામહ અજસ્રજની અયોધ્યા
નગરીમાં જવાની ઇચ્છાથી, સપ્તર્ષિલોકમાંથી
ભૂલોકમાં આવ્યો હતો અને એ નગરી તરફ
જતો હતો, તેટલામાં હું અતિવિસ્તારવાળા,
સખત તરફ વડે તમેલા કુળના ગોરાઓથી
જૂખરા થયેલા, તપોલી રેતીથી વ્યાપેલા, છંદા
વિનાના, અપાર અને કોઈ કોઈ ઠેકાણે કુદ્ર
ગામઠંડાવાળા કોઈ એક મોટા જંગલમાં જઈ
ચડ્યો. જેવી રીતે બ્રહ્મસત્તા પોતાની અંદર
ક્ષોભને નહિ પામેલાં આકાશ, પવન, તરકો,
જળ અને પૃથ્વી એ સર્વને (પોતે સર્વના
અધિષ્ઠાનરૂપ હોવાથી) શાંતિથી ધારણ કરી રાખે
છે, સર્વવ્યાપી છે, શૂન્ય છતાં મોટા મોટા આરંભ-
વાળી છે અને નિર્મળ છે; તે જ પ્રમાણે એ અપરણ્ય
પણ પોતાની અંદર ક્ષોભને નહિ પામેલાં આકાશ,
પવન (વાયુતી ઝંઝી), તરકો, જળ (અંતઃકાનું
જળ) અને પૃથ્વી (તપેલી જમીન) એ સર્વે
શાંતિથી ધારણ કરી રહ્યાં હતાં. તે ચૌતરફ આકાશથી
વ્યાપેલાં હતાં, શૂન્ય છતાં બહુ વિષમ હોવાથી
બાઝાણુઓ દુઃખે ધસાર આવ તો આ અનેક મોટા
પ્રવચનોવાળું હતું અને નિર્મળ (ગાદા મિતતું)
હતું. તળી એ અપરણ્ય કેમ જાણે મુર્તિમાન
અધિષ્ઠા જ હોય, તેમ મોહને ઉપજવનારાં ઝંઝ-
વાતાં જળો વાળું હતું અને પ્રાણિને લીધેકેમ બાળો
સાન જડ થઈ રહેલું હોય તેવું દેખાતું હતું. તે
ખુપ લાંબું ફેલાયેલું હતું, શૂન્ય હતું અને દિશાઓને
ભુલાડે દે એવા પ્રખળ અંદર વડે વેરાઈને રહેલું
હતું, હું એ મોટા જંગલની અંદર જતો હતો

તેટલામાં મારી આગળ થાકથી હાંડતો હાંડતો ચોક મુસાફર મને કંઈ અસ્પષ્ટ વાણીથી આ પ્રમાણે કહેતો હતો. 'હાય! સખત તરફ વડે તારા આપનારો આ સૂર્ય, પાણી દર્શનોના સમાગમની જેમ મને ખેદ ઉપજાવે છે. મારાં મર્મસ્થાનો જાણે (પરફની ખેઠે) ગળી જતાં હોય તેવાં થઈ જાય છે અને કેમ જાણે આ તરફમાં અગ્નિ ઝરતો હોય તેવી લૂલાગે છે. આ વનસ્પતિઓના શિખરભાગમાં પાંદડાં ચિમળાઈ ગયાં છે અને એ વનસ્પતિઓ પાણી સૂર્યના સખત તાપથી દાઝી ગઈ છે. માટે હું હાલ પ્રથમ આ પાસે રહેલા ગામડામાં જાઉં અને ત્યાં થકા ઉતારી કરી, પછી પાછો તરત ઉતાવળે આવીને રસ્તે પહોંચું' એવો વિચાર કરી એ વડેમાર્ગ પાસે રહેતા ભીલલોકોના ગામમાં જતાની ઈચ્છા કરતો હતો, તેટલામાં મેં તેને નીચે પ્રમાણે કહ્યું.

'દરિદ્ર મનુષ્યો સુદ્ધાને સુગમ એવો માર્ગને ન જાણતા, સુંદર આકૃતિવાળા અને નિર્જળ માર્ગના મહાચારણમાં જતા એ વડેમાર્ગ! હે મિત્ર! તું ભલે ચાહી આવ્યો. * પૃથ્વી સંખધી નીચેના માર્ગમાં ચાલનારા હે મુસાફર! તું પ્રથમ મનુષ્યવાળા દેશમાં ગયા હોઈશ અને ત્યાં તને પાતપાત મળવાથી તને આરામ થયો હશે. પરંતુ હવે આગળ આ માર્ગે કુદ્ર ગામો આવે છે, તેમાં અતિથિસત્કાર કરે એવા સજ્જનો નથી અને ત્યાં તને કોઈ જગ્યાએ આરામ મળશે નહિ. જે ગામ પામર+ પુરુષોના નિવાસરૂપ

* અહીં શ્લેષ વડે એવો અર્થ બતાવ્યો છે કે હે જ્ઞાનથી નીચી કોટિના કર્મ-ઉપસન્ના સંખધી માર્ગમાં ચાલનારા દુનિયાના મુસાફર! કર્મ-ઉપસન્ના વડે મળનારા આ દક્ષિણમન-ઉત્તરવણરૂપ માર્ગમાં પ્રથમ તને સ્વર્ગ આદિ લોકોમાં વિકાસિ મળી હશે; પરંતુ તેમાં મોક્ષમાર્ગની પેઠે પાછી મુનર્જનમના સમૂહને ન થવા દેનારી અખંડ વિકાસિ મળતી નથી.

+ અહીં શ્લેષથી એવું અર્થાતર સૂચવ્યું છે કે જીવ અને ઈન્દ્રિયોના સમૂહ આદિના આકાષરૂપ દેવ-મનુષ્ય આદિ દેહ કે જે કામ દ્વેષ આદિ પામર વિકારોના નિવાસરૂપ છે તેમાં કદી પણ વિવેકી પુરુષને આરામ

હોય તેમાં (તેમનાં કડવાં વાક્ય વડે ચિત્તને તાપ થવાથી) કદી પણ આરામ મળતો નથી; પરંતુ જેમ ખારું પાણી પીવાથી તરસ ચોછી થવાને બદલે વધે જ છે, તેમ પામર પુરુષોના ગામમાં પણ તાપની શાંતિ થવાને બદલે ઊલટો વિશેષ તાપ થાય તેવું હોય છે. આ ભીલ લોકો માત્ર પોતાના ગામમાં* પડ્યા રહે છે અને પોતે જંગલી હેવાથી તેઓ મૃગલાની પેઠે બીજા મનુષ્યોના અવરજવરથી બહુ ભડકનારા છે તેમ જ અશાસ્ત્રીય માર્ગે ચાલનારા છે. તેઓ વિચારમાં કશી આધાકીવાળા નથી. પોતાના અનુભવમાં જ મગર રહે છે ને પોતે દુઃસ્વરણ વાળા હેવાથી યંત્ર વડે બનાવેલી પથ્થરની ખૂત-ળીઓની પેઠે કશાથી ખીતા નથી. કામ, અર્થ, વિષયવાસના અને દેષ વગેરેથી જ પોતાનું કાંચે સિદ્ધ કરવ. માટે પુરુષાર્થનો આશ્રય કરી રહેલી એ લોકોની યુદ્ધિઓ ઉપર ઉપરથી મધુર દેખાતા કર્મમાં જ આનંદ મની લે છે. જેમ મેઘની પડિત મારવાડ આદિ નિર્જળ પ્રદેશમાં રહેતી નથી, તેમ માતૃપક્ષા ને પિતૃપક્ષ, એ બંને વિશુદ્ધ હેવાથી કુલીનતાવાળી, ઉદાર, શીતળ તથા સ્વસ્ત (ચતુર) પુરુષની યુદ્ધિ અહીંના લોકોનો વિશ્વાસ કરતી નથી. અંધકાર વડે બીટાયેલી કોઈ ગુફાની ચંદ્ર ચળગાર થઈ રહેવું સારું, શિલાની (બખોલની) ચંદ્ર કોઢો થઈ રહેવું સારું અને મારવાડ જેવા નિર્જળ પ્રદેશમાં લૂલાપાંગળા મૃગરૂપે અવતરવું સારું, પરંતુ

મળતો નથી. કેમ કે એ દેહમાં વિષયો ભાગવાનાં છતાં પણ જેમાં ખારું પાણી પીવાથી તરસ ચોછી થવાને બદલે વધે જ જાય છે તેમ ભોગ્ય વડે કામ-વાસના શીત ન થતાં ઊલટી ભળવાન થતી જાય છે.

* અહીં બીજો અર્થ એવો પણ થાય છે કે, દેહરૂપી ગામમાં રહેનાર આ કામ-દ્વેષાદિક વિકારો કે જે પલ્લવની પેઠે જ સ્નેહ-સુંદરતા-રાગ આદિ વડે મુક્ત છે તે વિવેકનો પગરવ સાંભળી હરિષ્ઠીની પેઠે ભડકનારા છે અને અશાસ્ત્રીય (નિષિદ્ધ) માર્ગે જ ચાલનારા છે.

= જ્ઞાનપક્ષ સંખધી અર્થાતરમાં કર્મપદ્ધતી કર્મમાર્ગે જ સુચિત હોય એમ બાહે છે.

ગ્રામ્યલોકોનો સમાગમ થવો તો સારો જ તલિક. ગ્રામ્યવિષયો કે ગામડિયા લોકો મધ્યમાં મળી ગયેલાં વિષયિન્દુઓની પેઠે ચોક્કસ પુનવાસમાં જ સ્વાદ આપી મધુરતા યતાવનનાર હોય છે; આપ્રી મીઠા ફળમાં જ તે વ્યથા વડે વૈરાગ્ય (અપ્રીતિ) ઉત્પન્ન કરી દે છે અને માત્ર મારનામાં જ કુશળ હોય છે. ધૂળ ઊઠાથી ભૂખરા થઈ ગયેલા તૂટીફૂટી ઝૂપડીઓમાં જ વૃદ્ધ થઈ ગયેલા, ઘાસ અને પાંદડાંનાં જંગલોમાં ભટકતા ચોવા આ અધ્યાત્મિક ગામડિયાલોકરૂપી પ્રચંડ પવનો હાલ વાયા કરે છે. હે નિષ્પાપ સમચંદ્રજી ! મેં એ મંદિકૃષિને ઉપર પ્રમાણે કહ્યું, મારાં વચનો વડે કેમ જાણે અમૃતજળમાં સ્નાન કરી એ શીતળ થઈ ગયો હોય, તેમ પરમસંતોષને પ્રાપ્ત થઈ ગયો અને મને પાછું તોણે નીચે પ્રમાણે કહ્યું.

મુસાફર યોદ્ધો ! હે ભગવન ! આપ કોણ છો ? આપ કોઈ મહાત્મા જાણ્યો છો, આપનો આત્મા જ્ઞાત વડે પરિપૂર્ણ લાગે છે. જેમ વટેમાર્ગી પોતાની વાટમાં આપતાં ગામોના વ્યવહારોને જુદો રહી જોયા કરે, તેમ તમે ઈર્ષ્યાવાન રહી, કશાથી વ્યાકુળ તલિક થતાં સાક્ષીરૂપે નિર્લેપ રહી શી રીતે આ લોકને જોયા કરો છો ? શું તમે અમૃતપાન કરેલું છે ? અથવા શું તમે કોઈ ચક્રવર્તી રાજા છો ? અથવા શું તમે સાક્ષાત્ વિષ્ણુરૂપ છો ? અનેક તમે અધિચ્ચ હોવાથી સર્વ અર્થથી સંહિત છો, છતાં તમે સંપૂર્ણ ચંદ્રમાના જેવા અને કેમ જાણે સર્વ ચાર્વેથી પરિપૂર્ણ હો તેવા શોભો છો. વળી તમે સંસાર-સંબંધી સગદોષ આદિ દોષોથી અને દુઃખોથી સંહિત છો, નિરતિશ્ચ આનંદ વડે અને જીવમુક્ત પુરુષોના ઉત્તમ ગુણો વડે પરિપૂર્ણ છો, મદોન્મત્ત પુરુષની પેઠે (આત્માધારવૃત્તિ હોવાથી) દેહાદિકના ભાતથી સંહિત છો અને કેમ જાણે કેવળ પરમાર્થમાં જ સ્થિર થઈને રહ્યા છો તેવા દેખાઓ છો. સમશ્લિષ્ટ જોઈએ તો તમે જ સર્વરૂપ છો અને તેની અપનાદ દૃષ્ટિએ જોઈએ તો તમે એ સર્વરૂપ નથી. તાત્ત્વિક

દૃષ્ટિએ જોતાં તમે કરારૂપ નથી અને વ્યવહાર દૃષ્ટિએ જોતાં કંઈક અમુક દેહ આદિરૂપે તમે જોવામાં આવો છો. હે મહારાજ ! આપનું રૂપ શાંતિવાળું, મનોહર, કાંતિમાન, નિર્વિઝાર, તિવૃત્તિને પ્રાપ્ત થયેલું અને આનંદ વડે પૂર્ણતાવાળું કેમ દેખાય છે ? તમે જોકે પૃથ્વીમાં રહ્યા છો, તોપણ જાણે સર્વ લોકની ઉપર આકાશમાં રહ્યા હો તેવા જણાવો છો. સર્ગ ફળભંગુર જણાયાથી તમે આસક્તિમાનથી રહિત છો; પરંતુ મારા જેવા દીન પુરુષોના ઉદ્ધાર માટે તમે જાણે સખત યત્ન કરતા હો તેવા લાગો છો. તમે સ્વભાવે જ શુદ્ધ છો, તમારું મન શુદ્ધ ચંદ્ર જેવું અમૃતમય છે. તમારું ચિત્ત ચંદ્રમાનાં કિરણોની પેઠે કોઈ પદાર્થમાં ફેલાઈ જતું નથી. જેમ ચંદ્રમાનાં કિરણો ચૌષધિ, વનસ્પતિ અને અન્ન આદિ પદાર્થરૂપે થઈ જાય છે, તેમ તમારું ચિત્ત કોઈ પદાર્થમાં લોલુપ થતું નથી; વળી સદાક્ષળ તે પૂર્ણ જ રહે છે, તેથી કેટલીક વાતે તમે ચંદ્રથી પણ શ્રેષ્ઠ છો. તમે પૂર્ણચંદ્રની પેઠે સર્વ કળાયો વડે ભરપૂર છો, અંદર નિષ્કલંક છો, શીતળ છો, પ્રજ્ઞાવાળા છો, સર્વજ સમાન દૃષ્ટિથી વર્તનારા છો અને જાણે અત્યંત સ્વાયણો વડે ભરપૂર હો તેવા દીપ્તી નીકળો છો. જેમ ચંદ્રની અંદર પત્ર, પુષ્પ, ફળ આદિ સંહિત આખું વૃક્ષ (સૂક્ષ્મરૂપે) રહેલ હોય, તેમ સર્વજ્ઞતા અને સર્વશક્તિમત્તા આદિ ગુણો વડે યુક્ત એવા તમારા આત્મામાં આ આખું સંસારમંડળ (સૂક્ષ્મરૂપે) રહેલ છે. હું ધારું છું કે, તેનો આધિભાવ અને તિરોભાવ પણ તમારી ઈચ્છાને અધીન છે. હે મહારાજ ! હું શાંતિલક્ષ્મણમાં ઉત્પન્ન થયેલો મંદિકૃષિ તમારો પ્રાહ્મણ છું. તીર્થયાત્રા માટે મેં ઘણે દૂર સુખીનો પંથ દાખ્યો છે. સર્વ તીર્થો જોઈ આવી હમણાં ઘણે લાંબે કાળે હું મારે પોતાને ઘેર જવા ધારતો હતો; પરંતુ આ જગતની અંદર સર્વ પ્રાણીઓનાં વીજળીના અપહારના જેવાં ફળભંગુર જોઈને મારા મનમાં વૈરાગ્ય આવી ગયો છે; તેથી હું

ધર તરફ જવાનો યત્ન કરતો નથી. હે મહારાજ !
આપ કૃપા કરી મને સત્ય આત્માનો * (નામ—
ગોત્ર આદિ વડે ચોટસે કોણુ છો, કયા ગોત્રના છો
વગેરે) નિર્દેશ કરી કહી બતાવો; કેમ કે આપ જેવા
મહાત્મા પુરુષોનાં હૃદયોરૂપી સરોવરો હંમેશાં
ગંભીર અને પ્રસન્ન હોય છે. દર્શનમાત્રથી જ
મિત્રતાનો ભાવ બતાવનારા મહાત્માની પુરુષોની
પાસે પ્રાણીમાત્ર કમળની ખેડે ખીલી ઉઠે છે અને
શાંતિ મેળવે છે. આ મારું ચિત્ત કાંઈક વિવેકવાળું
છતાં પણ મોહને લીધે સંસારરૂપી ભ્રાંતિથી બતા
દુઃખને પૂરેપૂરું નિમૂળ કરવાને (ગુરુના ઉપદેશ
વિના) સમર્થ થઈ શકતું નથી, એમ મેં ઘણો
વખત મનન કરી નિશ્ચય કર્યો છે. માટે આજ જ
ઉપદેશ દેવારૂપી કૃપાદૃષ્ટિ વડે મારું એ ચિત્ત
મોહથી નિવૃત્ત થઈ અર્ધ દુઃખનો નાશ કરવામાં
સમર્થ થાય તેવું કરો.

વસિષ્ઠ બોલ્યા : હે મહાબુદ્ધિશાળી ! હું
આકાશમાં વસનારો વસિષ્ઠ નામનો કષિપુ છું
અને એ જ રાજાના યજ્ઞ આદિ કાંઈ પ્રયોજનાનો
લીધે આ મારો આવી ચઢ્યો છું. તમે રખે
કાંઈ ખેદ કરતા, કેમ કે તમે બુદ્ધિમાન વિવેકી
પુરુષોના મારો ઉપર આવી ચૂક્યા છો અને
ઘણું કરીને સંસારસ્થાગરને ગેલે પાર પહોંચી
ચૂક્યા જેવા જ છો. જે પુરુષ મહાત્મા નથી
હોતો (ચોટસે જ્ઞાતનો અધિકાર પ્રાપ્ત થવાનું
તેનું ભાગ્ય નથી હોતું) તે મહાભાગી પુરુષની
વૈરાગ્યતા વૈભવ વડે ઉદ્ધારતાવાળી આત્મી (તમારા
જેવી) ઉત્તમ બુદ્ધિ હોય તહિ, તેની આવી
જતની ઉત્તમ વાક્યચર્યાના હોય તહિ અને તેની
આત્મી શાંતરૂપ આકૃતિ પણ કહી હોય જ તહિ.
તહિ જેમ સત્તાણુ પર ધીમે ધીમે ઘસાવથી
નિર્મળ અને તેજદાર થાય છે, તેમ ચિત્તના
રાગદ્વેષ આદિ દોષો ખાટી જગાથી તે વિવેકી
થઈ જાય છે. તમે શું જાણવાને ઈચ્છો છો ? તમે
શા માટે સંસારનો ત્યાગ કરવાને ઈચ્છો છો ?

* અહીં 'સત્ય' પરમાત્માના સ્વરૂપનો ઉપદેશ કર-
વાનું સ્વેપ વડે સૂચવ્યું છે.

હું મારું છું કે શિષ્ય આદિ જિજ્ઞાસુ પુરુષોએ
ગુરુઓ ઉપદેશ કરેલા અર્થોને વારંવાર અભ્યાસ
વડે અનુભવમાં લઈ પાછો પ્રશ્ન નિશ્ચય આદિ
કર્મ વડે રૂઝ મુખી સિદ્ધિ કરી લે છે, માટે
જે તમારા જાણવામાં બહાર હોય અને જે વિષય-
ની જિજ્ઞાસા હોય તે તમે કહો. જે શિષ્ય રાજ-
દ્વેષ આદિ મેલ વિતાતી શુદ્ધ વાસનાવાળો હોય,
વૈરાગ્ય આદિ સાધનથી સંપન્ન હોય, ઉત્તમ
ચિત્ત વડે સુશોભિત હોય, નિત્ય તથા ચાનિત્ય,
માર અને આસાર ઈત્યાદિ વિવેકવાળી બુદ્ધિવાળો
હોય, તે જ ગુરુજનના ઉપદેશની ભૂમિતિ વડે
શોકરહિત એવા આત્મતત્ત્વરૂપી પરમપદને પ્રાપ્ત
થવાને યોગ્ય થાય છે. આથી તમે જન્મ—જરા
—મરણ આદિ સર્વ દુઃખોને તરી જવાની ઈચ્છા
જાળી બુદ્ધિને ધારણ કરી રહ્યા છો, તેની સંભાળણ
દ્વારા પરીક્ષા કરી લઈ તમને મારા તરફથી આ સર્વ
કહેવામાં આવે છે. ૧-૪૩

વિમલવાસન ઉત્તમમાનસઃ પરિવિવિક્ષમતિ-
ર્જનતેજસા । પદ્મશોકમલં લલુ યુગ્મયતે જનિ-
તિતીવુંવેરિરિમુચ્યતે ॥ ૪૩ ॥

શ્રી યોગવાસિષ્ઠમહારામાયણમાં નિર્વાણપ્રકરણના
ઉત્તરાર્ધના 'મંદિકાકપિને તત્ત્વજિજ્ઞાસા' નામનો
સર્ગ ૨૩ માં સમાપ્ત

સર્ગ ૨૪ મો*

મંદિકાકપિએ કરેલું હાપચર્ચન
વસિષ્ઠ સ્વાચ

મમેત્યુક્તવતો મૌર્કિર્વિનપત્ય સ પાદયોઃ ।

ઉવાચાનંદપૂર્ણાક્ષમિદં માર્ગં વહ્ન વજ્રઃ ॥ ૧ ॥

વસિષ્ઠ બોલ્યા : હું ઉપર બ્રહ્માણે કહેલો
હતો તેજલાલાં એ મંદિકાકપિએ મારા પગમાં પડી
તેજમાં હર્ષનાં આશુ લાવી મારી સાથે માર્ગમાં
આલસાં મને નીચે બ્રહ્માણે કર્યું.

મંદિકાકપિ બોલ્યા : હે ભગવત્ ! જેમ

* આ થાવીસમા સર્ગમાં દેહદોષ, ઈન્દ્રિયદોષ,
મનોદોષ અને બુદ્ધિદોષ ઇત્યાદિ સહિત મંદિકાકપિ
સંસાર સંબંધી ચોતાતા દુઃખસમૂહનું વર્ણન કરી બતાવ્યો.
સ. સા.

આખા ઘણીવાર સર્વ દિશાઓમાં ભ્રમ્યા કરે છે, તેમ મેં પણ ઘણીવાર દશે દિશાઓમાં ભ્રમ્યા કર્યું છે; છતાં મારા સંશયોની નિવૃત્તિ કરી શકે એવો કોઈ મહાત્મા મને આજ સુધી મળ્યો નથી. બ્રાહ્મણનો દેહ દેવ-અસુર-પશુ-પક્ષી આદિ દેહોમાં સર્વથી શ્રેષ્ઠ ગણાય છે; તેમાં પણ મારો દેહ તો જ્ઞાનનો અધિકારી હોવાથી વિશેષ શ્રેષ્ઠ છે, તેનું ખરેખરું કૃપ આજે મને આપતો સમાગમ થતાં મળ્યું છે. હે ભગવન! સંસાર સંબંધી અનેક દોષોને આપવાવાળી વિવિધ પ્રકારની દશાઓ જોઈને હું બહુ ખેદ પામ્યો છું. જન્મ અને મરણ એ બંને વારંવાર થયા કરે છે, સુખ-દુઃખની ભ્રાંતિ સદા લાગેલી જ છે અને સર્વ સુખો પણ પરિણામે અવશ્ય થતાં દુઃખો વડે ઘસાયેલાં હોવાથી અતિ દુઃખરૂપ છે. હે મહાસત્! એવાં સુખો કરતાં તો દુઃખોની સતત પરંપરા જ (અભ્યાસ વડે જેમ જળજંતુ શીતળતાને સહન કરી લે છે, તેમ નિરંતરના અભ્યાસ વડે સહી શકાવાથી) વધારે મારી છે. પરિણામમાં સખત દુઃખ આવવાથી સુખો પણ (વિવેકને લીધે) મનદુઃખ ઉત્પન્ન કરે છે. એ સુખો પરિણામે અસહ્ય દુઃખ પેદા કરવાથી એવાં તો દુઃખપ્રસન્ન ભાસે છે કે, તેના કરતાં દુઃખ જ (અભ્યાસ વડે સહી શકાવાથી) સુખરૂપ લાગે છે. મારું આ આખું વય દાંત, રુવંટાં અને આંતરડાં સહિત હાલી ગયેલું છે. એક પછી એક ઉત્તમ ભોગો મળે એવા સ્થાનમાં અભિલાષ સખી રહેલી યુક્તિ, પરમ પુરુષાર્થરૂપ મોક્ષના સાધનમાં નિશ્ચયવાળી થતી નથી. વળી ચિત્ત પણ એક પછી એક વધતા જતા સગરૂપી પાંદડાંથી ફાલેલું છે ને તે અનેક દુષ્ટ સંકલ્પોને લીધે વિવેક પણ પેસી ન શકે તેવું ગલત છે. આથી તે પોતાના શુદ્ધ સાક્ષીના વિવેકમાં પ્રવ્રણવાનું થતું નથી. પખીના આદિ વૃક્ષોનાં ખરી જઈ નીચે પડેલાં સુકાયેલાં પાંદડાંના ઢગલા વગેરેને લીધે કોઈ કુદ્ર ગામમાં જેમતોમ કરીને પણ પેસી શકાય નહિ, તેમ અનેક દુષ્ટ સંકલ્પોના

ઢગલાઓને લીધે એ મનમાં વિવેક સુધાં મહાકન્ઠે પણ પ્રવેશી શકતો નથી. નાના પ્રકારના ભોગોની વાસનાઓરૂપી દુર્ગંધને પોતાના અંગમાં ધારણ કરી રહેલી અને ગીધપક્ષીની પેઠે પોતાના ભક્ષ્ય (વિષય) તરફ ટાંપી રહેલી ઇન્દ્રિયોને લીધે જીવિકા પણ ખરાબ ગામમાં કરેલા નિવાસની પેઠે નિરંતર અનેક પાપ ઉપજવનારી છે. યુક્તિ પણ કરંજ આદિ કંટક વૃક્ષની વેલની પેઠે કસલ અને કુટિલ છે. ગાદ અંધકારવાળી રાત્રિ જોવામાં પરિશ્રમ આપે છે. અને દીપક વગેરેની સહાયતા વિના આંખ કર્યું કામ કરવાને નિષ્ફળ બન્ય છે, તે જ પ્રમાણે અજ્ઞાનરૂપી અંધકારવાળી તથા નિત્ય વહત કરનારી વિષય ચિંતા પરિશ્રમ આપે છે અને આયુષ્ય બ્રહ્મજ્ઞાનરૂપી પ્રકાશને પ્રાપ્ત નહિ થતાં પોતાનું પરમપુરુષાર્થરૂપી કાર્ય કરી શકતું નથી—તે નિષ્ફળ ચાલ્યું ગયું છે. આમારી આ તૃષ્ણા સુકાયેલી લતાની પેઠે જરા પણ વિવેકરૂપી રસને લઈ શકતી નથી. વારંવાર નિષ્ફળ થવાથી તે જો કે નાશને પામી હોય તેમ લાગે છે, પરંતુ તે કદી પણ નિમૂળ થતી નથી કે ફળવાળી અથવા ફલનાળી પણ થતી નથી. જે કાંઈ નિત્ય-તૈમિતિક આદિ કર્મો કરવામાં આવે છે, તે તો ખીજા જન્મોમાં સંચિત કરેલાં અનેક દુષ્ટકર્મોના ઢગલાઓમાંથી થોડાએક ભાગને દૂર કરી પોતે પણ ક્ષીણ થઈ જાય છે. વાસનારૂપી ખીજ તો એક પછી એક અનર્થ ઉત્પન્ન કરનારાં કામ્ય અને નિષિદ્ધ કર્મોમાં જ પ્રવર્તીવે છે. આખું જીવન સ્ત્રી-પુત્ર-મિત્ર-ભૂત્ય ઇત્યાદિ લોકોમાં આસક્તિ વડે જ પસાર થઈ ગયું. સંસારરૂપી સમુદ્ર તરી શક્યો નહિ. પ્રતિદિન ભય ઉત્પન્ન કરનારી ભોગોની આશા પ્રાપ્ત થવા માંડી. કોઈ વખત પુત્ર, મિત્ર, પશુ તથા ધન ઇત્યાદિ વડે ખુણીતાવાળા, તો કોઈ વખત તેથી અપૂર્ણ એવા ઘરમાં કોઈ એક ખાડામાં પેદા થયેલા બાવળની પેઠે પડ્યા રહીને મેં લક્ષ્મી નેળવવા માટે ચિંતારૂપી જવર વડે વિકારવાળી મોટી મોટી આપદાઓ સહન કરી છે. અંદર

રહેલા સર્પના મરનકાળ મણિ વડે પ્રહારમય થઈ રહેલી કોઈ અંધારી ગુફાની અંદર સર્પ નહિ દેખાતામાં આગલાથી, રત્ન ધરાની ધ્વજા કરવાસ પુરુષને ગુફાની અંદર પ્રવેશ કરાવી, સર્પદંશ આદિ દ્વાજ તે છેતરે છે, તે જ રીતે લક્ષ્મી પણ પુરુષને ગમે તેવા અપહૃત વસ્તુઓને સાધનોવાળો હોય અને શસ્ત્ર આદિ વડે જરા પણ ધરાયેલો ન હોય, તોમણ તેને બારેબાર લાલચમાં નાખી દુરખેલી લઈ, ગુપ્ત્યો-એરો ધોરેના કબજામાં સોંપી દઈ સર્વ સંવૃક્તિની નાશ અને શસ્ત્રધાત આદિ દુઃખ પણ મોઢા કરી છેવટે છેતરે છે, એવી તે અતિ કૂર છે. મારું ચિત્ત આશ્વાત્મોરૂપી અનેક તરંગોથી હલોળાયેલું છે અને ચોતરફ દોડ્યા કરે છે, તોમણ કશા અર્થને પ્રાપ્ત થતું નથી. વળી તે સુઝાઈ ગયેલા સમુદ્રની પેઠે કહી ન પુરાય તેવું હોવાથી મહાભાગિનું છે. આથી હું એ ચિત્તને પરવશ થઈ ગયો છું અને કેવળ ઇન્દ્રિયોના વિષયોમાં જ લાંપટ થઈ રહેલો છું, તેથી વિવેકી પુરુષો મારી ઉપેક્ષા કરે છે. જેમ ગુંદાનું ઝાડ અપવિત્ર જગ્યામાં રહેલું હોય અને કાંટાવાળું હોય, તેમ આ ચિત્ત પણ મળ, મૂત્ર, રક્ત, માંસ આદિથી મહા અપવિત્ર એવા દેહમાં રહેલું છે અને દુર્ગુણોરૂપી અનેક કાંટાઓવાળું છે. તાત્ત્વિક દૃષ્ટિએ તો તે સાવ મિથ્યા જ છે, છતાં તે મોટાં મોટાં કૃતિના આરંભો કરી રહેલું છે. ધતંજય નામનો વામુ જેમ નિરંતર દેહમાં ફર્યા કરે છે, તેમ એ ચિત્ત પણ પોતે ચંચળતાને લીધે નિરંતર ભ્રમણ કર્યા કરે છે, હું વારંવાર દેહ પડવાથી મરણ પામું છું, છતાં પણ મરણને નહિ પામેલું અને ઇચ્છેલો પદાર્થ નહિ મળવાથી શૂન્ય સેધાવાળું એ ચિત્ત તો કેવળ દુઃખ ઉપજાવવા માટે જ ચોતરફ દોડ્યા કરે છે. શાસ્ત્રવિચાર અને સત્સંગિતરૂપી ચંદ્રા તથા તારાઓને ધારણ કરી રહેલી અને આહારરૂપી ધક્કાવાળી આશ્વાત્મરૂપી રાત્રિ હજી સુધી સોસરી ગઈ નથી. હાથીના જેવા મહા મદોનમરા એ આંધારરૂપી આશ્વાત્મનો નાશ કરવામાં સિંહના જેવો, કર્મરૂપ ઘાસને બાળી

નાખવામાં અગિતા જેવો અને વાસનારૂપી રાત્રિની લાખ કરી નાખે એવો વિવેકરૂપી સૂર્ય હજી (મારા ચિત્તમાં) ઉદય પામ્યો નથી. દૃશ્ય આદિ જે અવસ્તુ છે, તેને મેં વસ્તુરૂપે જાણેલ છે. મારો ચિત્તરૂપી હાથી મહા મદોનમરા છે. ઇન્દ્રિયો મારા દલેનને કોતરી ખાય છે. આગળ ઉપર મારી કી ગતિ થશે એ કશું મારા જાણુવામાં આવી શકતું નથી. શાસ્ત્રદૃષ્ટિ પ્રથમ સાધનદશામાં ઉપયોગી છે અને છોડ સંસાર તરી જવા માટે અપરાધ અને ઉદાસીન થઈ રહેલા તથા પ્રિયિનિષેધને ઉલ્લાંચી ગયેલા પાંકિત પુરુષો કેવળ એતો આશ્રય પકડતા નથી. એ શાસ્ત્રદૃષ્ટિ પણ મને તો વાસનાનો આવેશ ઉત્પન્ન કરી દઈ આંધ્રાપાની પેઠે આંધળો બતાવી દે છે. હું અતિ દારણ મહામોહમાં ફૂળી ગયેલ છું. તો એ મહામોહ તરી જવાને અને ઉત્તરજાળમાં મોક્ષ મેળવવા માટે મારે જે કાંઈ કરવા લાયક હોય તે આપનો પૂછું છું; માટે હે મહારાજ! આપ મને કૃપા કરીને કહો. હું ભગવત્! શરદ્રાજાની પેઠે ન્યારે કોઈ વિવેક આદિ શુભ ગુણવાળો મહાત્મા ગુરુ મળી જાય, ત્યારે આકાશની પેઠે શિખરનું મોહરૂપી ઝાકળ શમી જાય છે અને દિશાઓની પેઠે સર્વ મનોરથી નિર્મળ (સગ-દ્રેષ આદિ મેલથી રહિત) થઈ જાય છે. આમ જે વાત લોકમાં પ્રસિદ્ધ છે અને જેને મહાત્માઓ પણ કહે છે, તે વાત આપે મને કરેલા સંસારની નિર્ગતિ કરનારા યોધ વડે (મારું કાર્ય સિદ્ધ કરી આપી) થયારે શ્રાવ્યો.

શાશ્વતિ મોહમિદિકાઃ શરદીવ લાઘૌ
પ્રાપ્તે ભવંતિ વિમ્બાશ્ચ તથાંખિલાશાઃ ।

સત્યેતિ વાગમવતુ સાધુજનોપગીના
મદ્યોષ્ઠનેત ભવતા ભવજ્ઞાંતદેન ॥ ૨૨ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠમહારામાયણમાં નિર્વાણપ્રકરણના
ઉત્તરાર્ધના 'મંદિવેરાગ્ય' નામનો સર્ગ ૨૪ મેં સમાપ્ત